ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ СУМСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
«ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
У м. ПУТИВЛІ»

МАТЕРІАЛИ ІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «ПУТИВЛЬСЬКІ ЧИТАННЯ»

До 70-річчя від дня народження
Володимира Павловича БІЛОЗОРА

КИЇВ
2022

УДК 902(4/5)”638”(063)
М341

**Оргкомітет конференції
та редакційна колегія:**

С. А. Скорий, С. В. Тупик (*співголови, головні редактори*), Д. В. Каравайко, Д. С. Гречко, А. А. Корж (*секретар*), О. В. Качура, М. В. Хоружа

Рецензенти:

В. В. Отрощенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту — бронзової доби Інституту археології НАН України

О. Б. Супруненко, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Полтавського краєзнавчого музею імені В.Кричевського

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
8.09.2022, протокол № 9*

За технічної й інформаційної
підтримки ВГО
«Спілка археологів України»

Матеріали ІІ Всеукраїнської археологічної конференції з міжнародною участю «Путивльські читання». До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора. — Київ: ІА НАН України, 2022. — 146 с.

М341

ISBN 978-617-7810-34-5

Науковий збірник присвячений широкому колу актуальних питань, перш за все — доби раннього заліза на теренах Євразії, особливо — території давньої України. Тематично праці здебільшого відображають наукові інтереси відомого українського археолога В. П. Білозора, пам’яті якого присвячена Міжнародна наукова конференція.

Для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, викладачів і студентів вищих закладів освіти, а також усіх, хто цікавиться давньою історією України та Євразійського регіону взагалі.

УДК 902(4/5)”638”(063)

ISBN 978-617-7810-34-5

© Автори статей, 2022
© ІА НАН України, 2022

ВСТУПНЕ СЛОВО

У 2016 р. Інститут археології НАН України і Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль уклали договір про співпрацю. Він передбачав обмін науково-історичною інформацією, проведення археологічних розвідок та розкопок у Путивльському Посейм'ї, спільних нарад, семінарів та конференцій для обговорення та вирішення питань, що становлять спільний інтерес, а також підготовку та публікацію наукових матеріалів, зокрема, з питань археології раннього заліза тощо.

Одним із найважливіших напрямків спільної роботи стало дослідження городища раннього залізного віку поблизу с. Ширяєве — пам'ятки археології національного значення, однієї з найвизначніших пам'яток скіфської доби на Лівобережній Україні. Городище у 1873 р. виявив Д. Я. Самоквасов. У XX ст. обстежували І. І. Ляпушкін, Д. Т. Березовець, О. М. Мельниковська та О. В. Сухобоков. У 1950 р. В. А. Іллінська проводила археологічні розкопки.

На городищі представлено культуру скіфського часу в повному обсязі — від початку заселення Сейму в VI ст. до н. е. до її фіналу наприкінці IV ст. до н. е. Тобто Ширяївське городище — доволі перспективна пам'ятка, більш того — опорна для подальшого вивчення старожитностей раннього залізного віку Путивльського Посейм'я.

Відтак, починаючи з 2017 р., дослідженням городища займається Путивльська археологічна експедиція. Очолив її кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України Д. В. Каравайко. В експедиції беруть участь як науковці Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль, так і викладачі вищих навчальних закладів, музейники, студенти історичних факультетів та просто волонтери.

За п'ять років роботи експедицією вдалося виявити залишки семи наземних споруд різних періодів заселення пам'ятки. На сьогодні повністю розкопані дві будівлі. Житла нагадують, а можливо, й є повною копією традиційної української хати-мазанки.

Кожен рік розкопок приносить нові відкриття та цікаві знахідки. Завдяки археологічним дослідженням, музейні фонди заповідника поповнюються багатьма унікальними експонатами. На жаль, російське вторгнення в Україну у 2022 р. змушує коригувати плани подальших археологічних розкопок.

Ще одним прикладом співпраці Інституту археології НАН України та Державного історико-культурного заповідника у м. Пу-

тивль стало проведення у 2020 р. Всеукраїнської археологічної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного скіфознавця, доктора історичних наук Варвари Андріївни Іллінської. У роботі конференції взяли участь відомі вітчизняні науковці; було представлено 23 доповіді з різноманітних питань археології раннього залізного віку Східної Європи з акцентом на старожитності Сумщини. Тези доповідей конференції видано окремою брошурою. Для учасників конференції було також підготовлено виставку «Загадковий світ скіфів», на якій представлені матеріали новітніх розкопок на Ширяєвському городищі (керамічний посуд, грузила, пряслиця, металеві вироби, остеологічний матеріал). Окрасою виставки стали великі панорамні фотографії Ширяєвського городища та розкопок на ньому.

У 2021 році між Заповідником та Інститутом археології укладено новий договір співпраці на наступні п'ять років.

Виходячи з набутого досвіду співпраці, вважаємо доцільним започаткувати регулярне проведення «Путивльських археологічних читань», що матиме важливе значення для подальшого дослідження давньої історії України та нашого краю. Цьогорічні археологічні читання присвячені 70-річчю від дня народження відомого українського археолога Володимира Павловича Білозора.

В. о. директора Державного
історико-культурного
заповідника в м. Путивль,
заслужений працівник
культури України,
Сергій ТУПИК

УДК 902:929

ВОЛОДИМИР БІЛОЗОР — НАУКОВЕЦЬ ТА ОСОБИСТІСТЬ (до 70-річчя з дня народження)

С. А. Скорий

Як швидко плине час! В цьому році нашому колезі, відомому українському фахівцю-скіфознавцю Володимиру Павловичу Білозору виповнилося б 70 років.

Але пішов він від нас рано, на 63-му році свого життя, 16 квітня 2014 р.

Я, за традицією, наведу деякі біографічні дані про науковця, а потім зосереджу свою увагу на питаннях, які здаються мені важливими.

Отже, Володимир Білозор народився 13 січня 1952 р. в с. Завтурове Устинівського р-ну Кіровоградської обл., в родині службовців. Батько його, з часом, став партійним діячем обласного масштабу.

1975 р. Володимир закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. По закінченню працював на посаді старшого лаборанта відділу скіфської археології (1975—1980). З 1980 до 1982 р. був старшим науковим співробітником Музею історичних коштовностей УРСР (зараз Скарбниця Національного музею історії України). У 1982 р. вступив до аспірантури Інституту археології НАН України, яку закінчив у 1985 р.

Відтоді й до кінця свого життя Володимир Павлович працював спочатку молодшим, а потім науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Ми з Володимиром були колегами, багато років працювали в одному підрозділі вказаної наукової інституції, неодноразово і довго бували у спільних археологічних експедиціях. Крім іншого, товаришували. Тому я знав Володю добре і в різних ситуаціях.

В. П. Білозор відрізнявся науковою ерудицією, мав вельми оригінальний образ мислення та прискіпливо відносився до археологічного джерела. Мабуть, тому і тему своїх досліджень він

На Міжнародній археологічній конференції, присвяченій 60-річчю відділу скіфо-сарматської археології НАН України (Чигирин, 2004 р.). Зліва направо: С. В. Махортих, С. А. Скорий, Є. В. Черненко, В. П. Білозор

обрав безумовно складну, але ж таку цікаву — «Скіфські кам'яні статуї VII—IV ст. до н. е», яку блискуче захистив в якості дисертації в квітні 1986 р.

Усі, хто працював поряд з ним в експедиціях (чи ні по всій Україні), добре знають, яким досвідченим польовим дослідником був Володимир Павлович, наскільки він «бачив землю» і відчував історичні пам'ятки. І це не дивно, бо польовий досвід нашого колеги налічував майже 40 років і йому пощастило досліджувати різноманітні пам'ятки: поселення, кургани, культові споруди тощо на теренах Степового і Лісостепового Причорномор'я. До речі, він був основним дослідником відомої поховальної пам'ятки скіфської еліти — кургану Соболева Могила на Дніпропетровщині, під час його роботи в експедиції під керівництвом Б. М. Мозолевського.

Слід також підкреслити, що В. Білозор провів широкі багаторічні розкопки зольників в межах Великого укріплення Більського городища, в урочищі Царина.

Будучи, безперечно, талановитим вченим, Володимир, по суті, мало цікавився якимось кар'єрним зростанням, званнями, ступенями. Іноді виклавши чудові наукові ідеї в доповіді і опуб-

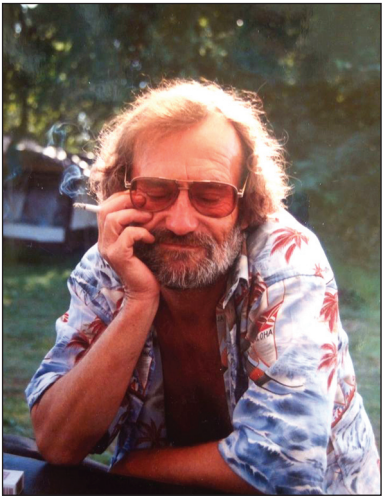

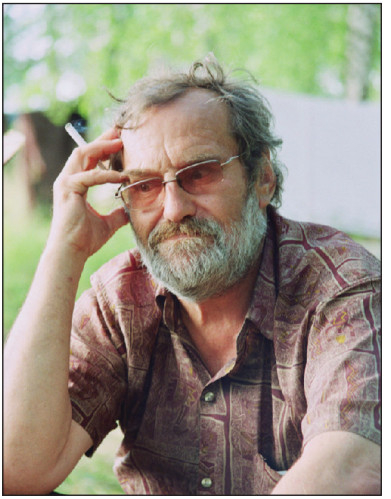

Володимир Білозор в улюбленій позі мислителя з сигаркою: в експедиційному таборі на Більському городищі, початок 2000-х рр. (ліворуч) і під час досліджень городища Киселівка II на Десні, 2008 р. (праворуч)

лікувавши їх коротко в тезах, він зовсім не розвивав їх до рівня статті і тим більше — монографії. На запитання «Чому, Володю, не пишеш статтю?» відповідав щось, на кшталт, — нема чого, оскільки основне вже є — у тезах.

Примітно, що деякі з його положень, викладених тезово, стали майже класичними роботами в скіфознавстві, наприклад, «О сущности скифского Герроса».

Доробок наукових праць В. П. Білозора не вирізняється великою кількістю. Але серед них, безумовно, нема прохідних робіт. Більш того, деякі з них по праву увійшли до скарбниці сучасної науки про скіфів.

Він опублікував близько 60 робот, серед яких — розділ у фундаментальному колективному дослідженні про прадавнє мистецтво України, а також статті «Могила киммерийского воина у Джанкоя в Крыму» (1980. *Советская археология*, 3, с. 238—246), «О сущности скифского Герроса» (1987. *Киммерийцы и скифы*. Кировоград, с. 18—20), «Кіммерійська проблема у світлі останніх досягнень вітчизняної археології» (1993. *Збірник наукових праць Київського Інституту культури*. Київ, с. 186—210), «Про жертовники з людськими черепами в ур. Царина на Більському городищі» (2004. *Від Кіммерії до Сарматії*. Київ, с. 9—10), «Две письменные традиции о вторжении северных кочевых варваров в Старую Евразию» (2007. *Ранній залізний вік Євразії*. Київ; Чигирин, с. 26) та інші.

До речі, я дуже задоволений тим, що на монографії, яка вийшла друком у 2019 р. та присвячена селищам скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища, в колі чотирьох співавторів, є ім'я і Володимира Білозора, який чимало зробив для дослідження цієї видатної пам'ятки скіфського часу на теренах Східної Європи.

Цікаво, що, народившись у сім'ї партійного чиновника, де панували відповідні звичаї, Володимир являв собою дуже незалежну, волелюбну особистість. Він намагався жити так, як цього вимагала досить *самобутня натура.*

Володимир Павлович був доброю, чуйною, щирою та делікатною людиною. Він уважно ставився до колег, друзів. Завжди намагався надати допомогу тому, кому вона потрібна. Стосовно друзів Володимир вирізнявся надійністю та обов'язковістю.

А ще це був веселий, дотепний, товариський чоловік, сибарит, шанувальник Бахуса і всіляких життєвих радощів. Володимир належав до тих на рідкість широких, щедрих натур, які вміють сірі будні перетворювати на яскраві свята. Колеги та близькі йому люди називали Володимира «Паличем». Схоже, йому це подобалося.

Володимир Білозор взагалі був дуже обдарованою людиною.

Інтереси його лежали часто далеко поза нашої науки — археології. Наприклад, Володимира надзвичайно цікавила художня література у широкому плані, він любив і тонко цінував справжню поезію. До речі, сам писав вірші, але про це мало хто знав, а він на цю тему вважав за краще не поширюватися.

На мій погляд, вірші Володимира Білозора талановиті: він справжній поет. За його життя опубліковано лише шість. Думаю, у нього їх було набагато більше. На жаль, серед паперів, які ми виявили у квартирі після смерті Володі, віршів не виявилося… Таке іноді трапляється.

Плине час… І з роками все більше усвідомлюєш, що Володимир Білозор являв собою справжню особистість в житті і в науці, і тому порівнювати його будь з ким — важко…

БІБЛІОГРАФІЯ ПРО В. П. БІЛОЗОРА

Бессонова, С. С., Скорий, С. А. 2010. До 60-річчя Володимира Павловича Білозора. *Археологія*, 1, с. 144—145.

Пам'яті… 2014. Пам'яті Володимира Павловича Білозора. *Археологія*, 2, с. 145.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК 929:371.132:902

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ПАВЛОВИЧА БІЛОЗОРА

О. Г. Кузьміщев

Окрім наукової діяльності в Інституті археології НАН України, Володимир Павлович Білозор був також блискучим викладачем. Він вів курс «археологія» у Київському Славістичному університеті, був науковим керівником курсових та дипломних робіт з цієї наукової дисципліни, а також керував археологічною практикою студентів-істориків цього навчального закладу. У цій замітці я спробую описати дану грань його діяльності на основі своїх вражень від цього безперечно талановитого, оригінального дослідника, який привів мене до археології.

Часто буває так, що на вибір майбутньої професії впливає особисте спілкування з людиною, яка вже в ній органічно представлена. Особливо, якщо ця людина сама щиро захоплена тим, чим займається багато років і сприймає справу свого життя з незгасним юнацьким запалом в очах.

Переглядаю ксерокопію своєї «заліковки», роки навчання — 2002—2007. Її оригінал був відданий при отриманні диплома, але шкода було втрачати стільки пам'яті, тому я її попередньо відсканував. І практично за кожним предметом, кожним прізвищем викладача спливають у чертогах пам'яті враження, історії. Багато прізвищ відомих у науковому середовищі. Завдяки тому, що ректором університету був д. і. н. Ю. М. Алексєєв, історик за освітою, на той час у нас за історичною спеціальністю найчастіше читали курси визнані спеціалісти у цій галузі. Наприклад, «Історію стародавнього сходу» викладав М. О. Тарасенко, у майбутньому доктор історичних наук з єгиптології. Лекції з етнографії вів д. і. н. В. І. Наулко, «Історію архівної справи» — д. і. н. Р. Я. Пиріг, курс з дипломатичної історії Київської Русі — д. і. н. М. Ф. Котляр, спецкурс із озброєння скіфів — д. і. н. Є. В. Черненко… Прізвища можна перераховувати ще довго, відзначив я лише малу дещицю.

Оскільки я з дитинства любив давню історію, більше її побутову, аніж політичну сторону, не дивно, що одним із найцікавіших для мене предметів стала саме «археологія», яку викладав к. і. н. В. П. Білозор. Також він вів предмет «основи антропології». А якщо згадувати пов'язані з викладачами різні історії, то він буде безперечним лідером.

Стиль викладання Володимира Павловича був надзвичайно яскравим, образним. За словом у кишеню він ніколи не ліз. При цьому важливо відзначити, що, окрім блискучої ерудиції та знання свого предмета, він перемежував лекції цікавими випад-

Володимир Білозор під час розкопок на поселенні «Південно-Чурбаське», 2003 р., фото автора

ками зі свого багатого археологічного досвіду, кумедними, іноді повчальними історіями. Це романтизувало професію археолога і також робило лекції такими, що запам'ятовуються для студентів, чого неможливо домогтися лише сухим викладом фактів.

У цьому представленні педагогічного таланту Володимира Павловича я був не єдиним. На сайті, де розміщувались відгуки про викладачів, про нього були такі рядки: «*На думку студентів: хороший спеціаліст, квіти на іспиті прийме, може і пожартувати, в міру вимогливий*»; «*Найпрекрасніша людина в цьому університеті, багатьом треба в нього навчитися мистецтву викладати*»; «*Найкращий викладач нашого університету!*». Негативних відгуків, яких на цьому сайті було достатньо, про Володимира Павловича не було жодного.

При цьому важливо згадати ще одну грань його характеру — він ніколи не ставив себе вище за студентів, був завжди відкритий для спілкування. Після завершення пар бувало, що Володимир Павлович разом зі мною та моїм другом та одногрупником Миколою Кривенком продовжували спілкування в найближчому до навчального закладу кафе. При цьому хід бесіди міг бути найрізноманітнішим — це обговорення суто наукових питань і численні археологічні історії, якими він з нами щедро ділився.

Вражало увагу, що Володимир Павлович може навскідку відповідати на найрізноманітніші, пов'язані з давньою історією пи-

Володимир Білозор та Олександр Кузьміщев у кримському степу біля поселення «Південно-Чурбаське», 2003 р. Фото М. Кривенка, архів автора

тання, а також знає в якій книзі що можна почерпнути, що було особливо важливо для нас, студентів. Вже тоді я звернув увагу на те, що Володимир Павлович знає набагато більше, аніж пише. Він дуже невимушено міг пояснити непрості питання археології, часто висловлював оригінальні, нові міркування. При цьому, коли я його питав, де він це опублікував, Володимир Павлович, зазвичай усміхаючись, відмахувався, говорячи, що ще не написав, чи це є у коротких тезах.

Також він любив художню літературу, про це теж можна було розмовляти з ним дуже довго. А в особливо благодушному настрої, коли наші «засідання» вже добігали кінця, починав читати свої вірші. Вони були і ліричні, явно глибоко особисті, а також гумористичні, не завжди цензурні, але завжди на злість дня.

Після першого курсу студентам-історикам припадає археологічна практика. Керував їй, звісно ж, Володимир Павлович. Втім, з початку практики, найближча до нього частина нашої групи вже кликала його «Паличем» і Володимиру, на мою думку, це подобалося. То був 2003 рік. Практика проходила під Керчю на античному поселенні пізньокласичного часу «Південно-Чурбаське», яке входило до сільської округи (хори) Німфею. Керівником розкопок, що проводилися, був кримський археолог д. і. н. В. М. Зінько.

Тоді на розкопках я побачив ще одну грань особи Володимира Павловича — як чудового польовика, який буквально «бачить» землю. І тепер уже він навчав нас — студентів-«жовторотиків» практичним навичкам роботи в полі, як копати «на штик», як проводити зачистки, як можна виявити заповнення за відтінками та щільністю ґрунту тощо. Тоді ж мені довелося відкопати найпершу знахідку — звичайну червоноглиняну амфорну стінку. Але усвідомлення того, що це частина амфори була створена руками людини близько 2500 років тому, що вона подолала на кораблі простори Егейського, а пізніше Чорного моря, потім із неї стародавні греки розливали вино у дзвінкі кілики, зачарувала мене. Ну, а вінце аттичного чорнолакового килика стало моєю найзапам'ятнішою знахідкою того самого першого експедиційного дня.

І тут, знову ж таки, стали в нагоді пізнання Володимира Павловича, який міг розповісти по фрагменту, що це була за посудина, звідки вона могла походити, приблизне датування. Це також прищеплювало любов до археології.

Ну, а після експедиційного дня, увечері, наша дружна трійця — Володимир Павлович, я та Микола Кривенко йшли до місцевого питного закладу з чудовою назвою «Острівець». І починалися, крім наукових тем, обговорення вже практичного боку непростого, але захоплюючого археологічного життя.

І саме це життя, з пізнанням минулого через власні руки, відкриття чогось нового, досі невідомого, і звичайно романтика експедиційного побуту, стало дуже вагомим аргументом на користь обрання професії.

На розкопках виявилася ще одна характерна риса Палича — любов до мирських радощів і при цьому повна відсутність користолюбства, прагнення поділитися останнім, що в нього є. Власні кошти він витрачав, не роздумуючи, і більше на студентів, ніж на себе.

Окрім безпосередньо археологічних подій, згадуються влучні фрази Володимира Павловича під час практики. Наприклад, наприкінці сезону, вранці після відвальної, коли ні в кого з чоловічої частини нашого колективу не залишилося коштів, моєму другу Миколі вдалося десь роздобути літрову пляшку холодного пива. І він урочисто підніс її Паличу. Володимир не розгубився і сказав: «*Познайомтеся, мій друг Ротшильд!*», після чого, не менш урочисто, поділив її вміст на присутніх.

Після другого курсу археологічна практика вже не була в нас передбачена. Але продовжувати участь в експедиціях мені дуже хотілося, причому бажано по античному періоду. І тоді Володимир Павлович привів мене до Інституту археології, познайомив із колегами, у тому числі з Володимиром Володимировичем Назаровим. Йому якраз потрібні були люди на о. Березань, Палич

мене йому порадив. Так почалося моє експедиційне життя на Острові, а вже потім і в античній Ольвії.

Підсумовуючи вищевикладене, можна сказати, що, окрім наукової діяльності, у Володимира Павловича був талант діяльності педагогічної, ну, а особисто для мене — він став людиною, яка відкрила двері до захоплюючого світу археології.

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу античної археології Інституту археології НАН України. Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-2718-7111, e-mail: a.kuzm@ukr.net.

УДК 929:902

ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ БІЛОЗОР: ВЧИТЕЛЬ, КОЛЕГА ТА ДРУГ

М. О. Тарасенко

Моє знайомство з Володимиром Павловичем Білозором відбулося ще в студентські роки. У 1994 р. я поступив до новоствореного Київського славістичного університету (КСУ), студентом-істориком його першого набору, до першого курсу. Особливістю сього ВУЗу на той момент було те, що його співзасновниками постали кілька інститутів НАН України, серед яких і Інститут археології. Відповідно, наявність малого штату власних викладачів ВУЗ вдало компенсував залученням академічних вчених. Дякуючи цьому, моїми викладачами та кураторами на різних курсах були відомі археологи, серед яких Є. В. Черненко (спецкурси), В. І. Бідзіля (курс «Історія ранніх слов'ян»), О. П. Моця (курс «Археологія»), Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко (археологічна практика на Басівському городищі). Володимир Павлович став моїм викладачем курсів «Антропологія» та «Історія первісного суспільства» у 1997 р. Спілкування під час навчання, зрештою переросло у дружні стосунки і згодом, вже в аспірантські роки, Володимир Павлович дав мені можливість читати в КСУ ті ж самі курси, тоді як сам він зосередився на курсі «Археологія», а також проводив археологічну практику для студентів, дехто з яких надалі пов'язав життя з археологією (Кузьмищев 2003). Слід зазначити, що саме завдячуючи Володимиру Павловичу, який допоміг порадами та літературою, в мене з'явився інтерес до вивчення семантики давнього мистецтва, а також структурної й культурної антропології, не кажучи вже про археологію, яка тісно переплетена з єгиптологією. Завдяки йому, в коло моїх наукових інтересів потрапили роботи Д. С. Раєвського, Ж. Дюмезіля, К. Леві-Стросса, М. Еліаде тощо, що не є властивим для єгиптології, яка

На розкопках в ур. «Царина» Більського городища, сезон 2002 р.

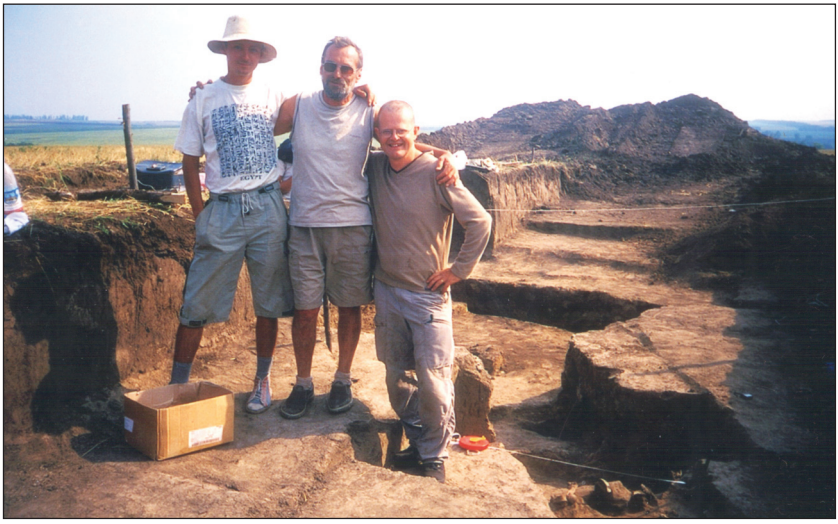

На розкопках кургану в ур. Перещепине Більського городища, сезон 2002 р. На фото (зліва направо): М. О. Тарасенко, В. П. Білозор, Т. Тейлор

орієнтується на свій власний «пантеон класичних авторів». Гадаю, знайомство з цими напрямками гуманітаристики вплинули на методику моїх єгиптологічних досліджень 2002—2009 рр. — в часи мого викладання в КСУ і найбільш плідного спілкування з Володимиром Павловичем (напр.: Тарасенко 2009).

В. П. Білозор та Г. В. Вертієнко під час археологічного сезону 2003 р. на Більському городищі

Викликаний Володимиром Павловичем інтерес до скіфського мистецтва та міфології вилився в появу робот, в яких я намагався синтезувати єгиптологічні та скіфологічні студії в межах дослідження універсальних образів, таких як уроборос (Тарасенко 2005). У 2003 р. з'явилася і наша сумісна стаття, присвячена образу орнітоморфного персонажу золотої ажурної аплікації горита з Соболевої Могили — пам'ятника, в розкопках якого під керівництвом Б. М. Мозолевського, приймав особисту участь Володимир Павлович. У статті була зроблена спроба порівняти іконографічні образи соболівської істоти з т.зв. «сіппі Хора» — апотропеїчними стелами Пізнього періоду, які ставили на меті магічний захист житла від змій та скорпіонів (Белозор, Тарасенко 2003). Було зроблено припущення, що саме цей образ міг мати певний іконографічний вплив на скіфів, учасників походу в Передню Азію, які впритул наблизилися до кордонів Єгипту, але на вторгнення так і не наважалися. З відповідною доповіддю ми виступили на «XIII Сергієвських читаннях» в Москві у 2003 р. й тоді вона викликала жваву дискусію і серед присутніх скіфологів, і серед єгиптологів. Проблема можливих передньоазійських впливів на мистецтво скіфів, зокрема на монументальну скульптуру, поставала на сторінках статті Володимира Павловича в університетському журналі ще у 2000 р., але в цьому випадку він наполягав на самобутності скіфської традиції (Білозор 2000).

Був і інший бік нашої співпраці з ювіляром — польова археологія. За сприяння Володимира Павловича у 2002 р. я став учасни-

на нього здійснюють напад демонічні істоти, біси Елизбару, і він втрачає коня [ЭиМО, с. 12; Нарты, 1989, Т. 2, с. 151–155]. Можливо, саме цей міфологічний мотив (міфологема) був покладений в основу обряду ритуального сну царя під час скіфського щорічного свята.

Отже, порівняння збережених Геродотом деталей скіфського щорічного свята із осетинським звичаєм *куырысдзау* виявляє між ними окремі спільні риси: 1) дійство має місце на Новий рік; 2) метою «подорожі душі» є певні сакральні дари, які асоціюються з господарською діяльністю (скіфські «золоті дари» господарських речей та насіння / сніп осетин) та певні знання; 3) одним з елементів є ритуальний сон одного чи кількох компетентних обранців; 4) те місто, куди летить душа під час сну є недоступна північна країна померлих. Їй можливо відповідає «дивна» згадка при описі свята Геродотом країни, де постійно йде потужний снігопад; 5) в осетинських переказах згадується можливість смерті обранця на протязі року; 6) дійство повинно забезпечити процвітання соціуму на наступний рік.

3.3. «Шлях» у потойбічний світ. Важливу складову поховального ритуалу і уявлень, пов'язаних з посмертною долею людина складають ідеї шляху / подорожі душі у потойбічний світ. Поняття шляху повинно було бути дуже важливим при способі життя, який вели іраномовні кочівники. Для архаїчної свідомості орієнтація в просторі мала магічну символіку, де індоєвропейська лексика демонструє, що поняття «тропа» і «правий» мають однакові основи. Шлях у потойбічний світ був символом долі, страждань, болю (на цій дорозі існують безсумнівні перешкоди). Одним з важливіших божественних переходів душі вважався перехід з тілесного стану в «царство тіней» і тому знаходимо алегорію «дорога – смерть» (пор. нім. *Weg* «шлях» – хет. *ug* «смерть») [Маковский, 1996, с. 274]. В Рігведі різняться два шляхи: шлях, по якому ходять боги (*devayāna-*) і шлях «отців» (*pánthām...pitryānam*), померлих пращурів, по якому слідують в царство Ями після смерті (див. РВ, X, 2, 7с) [Ригведа, Т. 3, с. 413].

В ракурсі проблему шляху важливим є і питання напряму руху і просторової орієнтації. В індоіранських міфологічних уявленнях про *схід* відбились спогади про первинне місце їх мешкання і напрям подальшого переселення індо-арійських

Сторінка чернетки кандидатської дисертації Г. В. Вертієнко з нотатками В. П. Білозора, 2009 р.

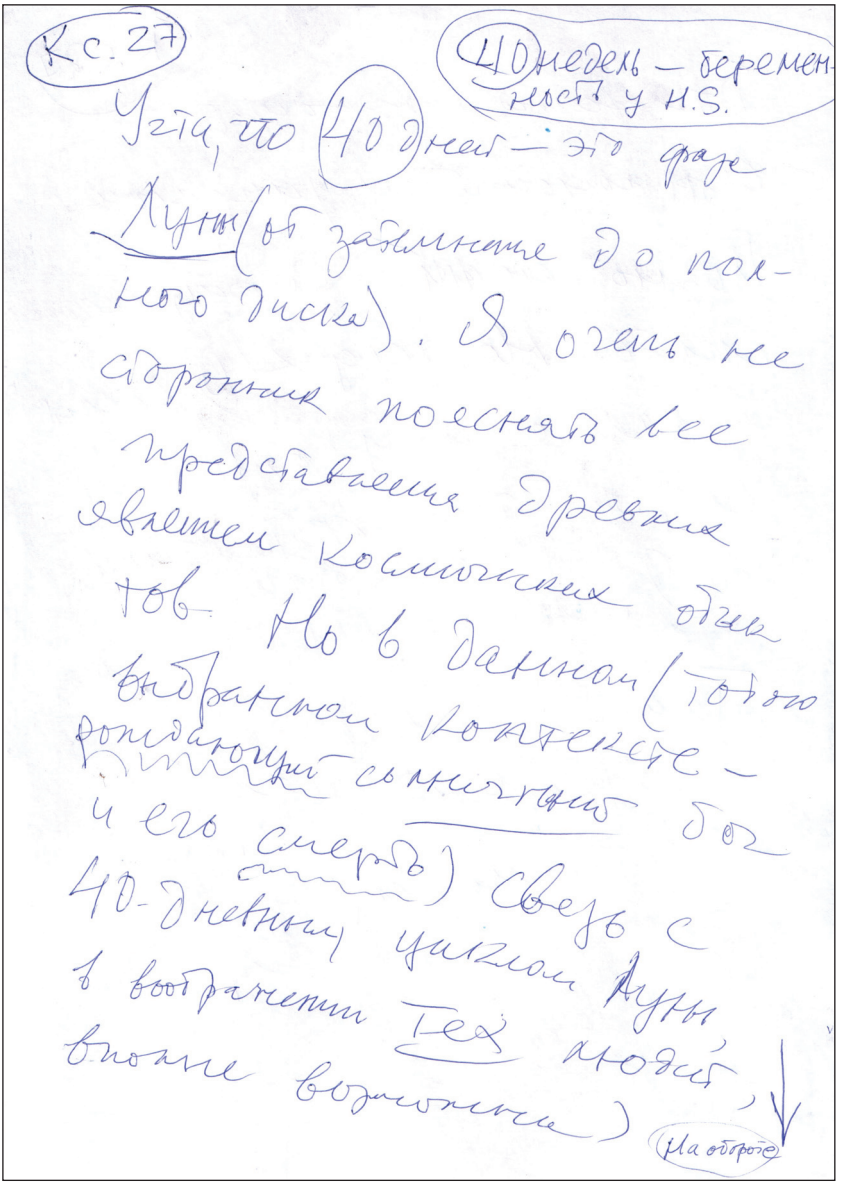

Рукописна нотатка В. П. Білозора до кандидатської дисертації Г. В. Вертієнко, 2009 р.

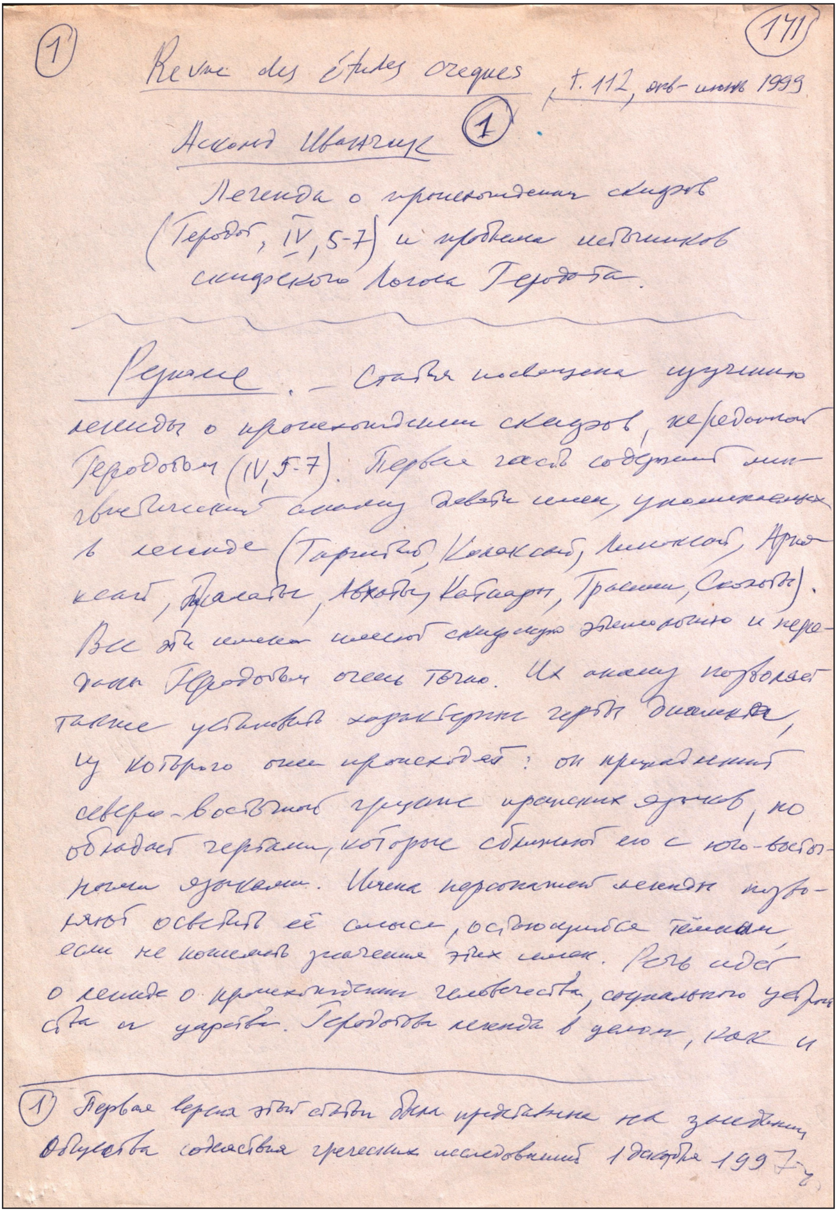
(1) Revue des études grecques, t. 112, янв-июнь 1999 (171)

Аскольд Иванчик (1)

Легенда о происхождении скифов (Геродот, IV, 5-7) и проблема источников скифского логоса Геродота.

Резюме. – Статья посвящена изучению легенды о происхождении скифов, переданной Геродотом (IV, 5-7). Первая часть содержит лингвистический анализ девяти имен, упомянутых в легенде (Таргитай, Колаксай, Липоксай, Арпоксай, Паралаты, Авхаты, Катиары, Траспии, Сколоты). Все эти имена имеют скифскую этимологию и переданы Геродотом очень точно. Их анализ позволяет также установить характерные черты диалекта, из которого они происходят: он принадлежит северо-восточной группе иранских языков, но обладает чертами, которые сближают его с юго-восточными языками. Имена персонажей легенды позволяют осветить её смысл, остающийся тёмным, если не понимать значение этих имен. Речь идёт о легенде о происхождении человечества, социального устройства и царства. Геродотова легенда в целом, как и

(1) Первая версия этой статьи была представлена на заседании Общества содействия греческих исследований 1 декабря 1997 г.

Рукопис перекладу В. П. Білозора статті з французької мови, 2009 р.

ком Українсько-Німецької археологічної експедиції, яка досліджувала Більське городище. Разом з Володимиром Павловичем ми проводили розкопки зольника 4 в урочищі «Царина» (Ролле и др. 2003, с. 4, 15—60). На той момент у мене вже був певний археологічний досвід, зокрема, участь в археологічних експедиціях в Єгипті та на античній Тирі в Бєлгороді-Дністровському, де я виконував обов'язки археолога, кресляра та фотографа. Цей досвід став у нагоді і при розкопках у Більську, хоча специфіка розкопок на єгипетському плато Гізи, Причорномор'ї та полтавських чорноземах помітно відрізнялася. Я можу засвідчити по досвіду цих розкопок, що Володимир Павлович був надзвичайно талановитим польовим археологом і, що мене особисто завжди вражало, з фантастичною точністю визначав розташування об'єктів на доволі складному ґрунті більських зольників. Наступного, 2003 р., ми продовжили спільну роботу в Українсько-Німецькій експедиції в Більську, на зольниках в урочищі «Царина» (Черненко и др. 2004, с. 3, 6—59). Серед моїх знахідок того сезону були не тільки археологічні артефакти, адже саме в Більську я познайомився з моєю майбутньою дружиною — Ганною Вертієнко, яка на той момент була студенткою магістерської програми «Археологія» Національного університету «Києво-Могилянська Академія». В експедиції вона на посаді старшого лаборанта займалася камеральною обробкою знахідок (Черненко и др. 2004, с. 3).

Надалі Володимир Павлович став постійним помічником та консультантом Ганни і допомагав їй як з літературою, так і з багатьма критичними зауваженнями, зокрема, при написанні нею кандидатської дисертації, в якій вона взялася за реконструкцію скіфської танатологічної міфологеми, як відображення загальноіранського міфу про походження смерті (див.: Вертієнко 2015). Надавав Володимир Павлович і іншу підтримку. Так, наприклад, він повсякчасно допомагав Ганні з перекладами статей з французької мови, якою ювіляр чудово володів. Мали вони й спільні наукові розробки — протягом кількох років вони планували сумісну статтю, присвячену жертовникам з людськими черепами, зафіксованими на зольниках Більського городища, досліджених, зокрема, Володимиром Павловичем (Білозор 2004; Козак 2004; Козак, Шульц 2006), та пошуку індоіранських аналогій цьому обряду (пор.: Вертієнко 2016). Цю тему вони неодноразово обговорювали та дискутували. В часи Майдану намітився неабиякий прогрес в цьому проєкті й нарешті було досягнуто інтерпретаційний консенсус, але передчасна смерть Володимира Павловича завадила реалізації цього задуму — його останнє телефонне повідомлення, надіслане Ганні за тиждень до його смерті, як раз стосувалося цієї роботи. Відповідна стаття, вже присвячена пам'яті Володимира Павловича, побачила світ лише у 2017 році (Вертієнко 2017).

Отже, у моїй пам'яті Володимир Павлович Білозор залишиться людиною, яка супроводжувала мене протягом першого етапу мого формування, як вченого — від студентських років і до захисту докторської дисертації. Він був для мене і для Ганни людиною багатогранною — учителем, другом та колегою. На жаль, окремі риси його таланту, як, зокрема, поезія, ще досі повністю не відомі й не розкриті.

ЛІТЕРАТУРА

Белозор, В. П., Тарасенко, Н. А. 2003. Древневосточные мотивы скифского ювелирного украшения. *Вісник Київського славістичного університету*, 15: Історія, с. 45—52.

Білозор, В. П. 2000. Скіфська кам'яна скульптура та середньоазійська монументальна традиція. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*, 7: Історія, с. 149—154.

Білозор, В. П. 2004. Про жертовники з людськими черепами в ур. Царина на Більському городищі. В: *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-пресс, с. 9—10.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: О. Філюк.

Вертієнко, Г. В. 2016. Ka-mərəδa в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови). *Сходознавство*, 75—76, с. 51—72.

Вертієнко, Г. В. 2017. Жертовники з черепами в ур. Царина Більського городища (до суті ритуалу). *Археологія*, 3, с. 5—17.

Козак, А. Д. 2004. Человеческие жертвоприношения в зольнике раннескифского времени Бельского городища. *Opus: Междисциплинарные исследования в археологии*, 3, с. 112—121.

Козак, О. Д., Шульц, М. 2006. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа*. Київ: ІА НАН України, с. 77—100.

Кузьмищев, А. Г. 2003. «Молодые археологи: от теории к практике». Студенты-историки КСУ на раскопках хоры античного Нимфея IV века до н. э. *Вісник Київського славістичного університету*, 15: Історія, с. 267—272.

Ролле, Р., Герц, В., Махортых, С., Белозор, В. 2003. *Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции 2002 г.* Киев: ИА НАН Украины; DFG.

Тарасенко, Н. А. 2005. Древнеегипетский уроборос — семантика образа. *Університет*, 4 (6), с. 6—31.

Тарасенко, Н. А. 2009. *Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции Книги Мертвых (виньетки глав 16, 17 и 42 в Новом царстве — Третьем переходном периоде)*. Киев: Интерпресс.

Черненко, Е. В., Ролле, Р. А., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2004. *Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции 2003 г.* Киев: ИА НАН Украины; DFG.

ТАРАСЕНКО Микола Олександрович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

ORCID: 0000-0001-6779-2258, e-mail: niktarasenko@ukr.net.

УДК 904.08(5)”638”-034

THE FORE ASIAN MOTIF IN THE ART OF ZHETYSU SAKAS: FROM THE EXPERIENCE OF ANALYZING THE CAULDRON DECORATIVE DESIGN 1

G. Jumabekova, G. Bazarbayeva

A striking component of the early Iron Age archaeology in Zhetysu (Southeastern Kazakhstan) is so-called statuary bronze, which include cauldrons, censers, sacrificial altars containing decor in the traditions of the Scythian-Siberian animal style (Джумабекова, Базарбаева 2018; Bazarbayeva, Jumabekova 2021).

Below we will talk about the decoration of a copper cauldron, presumably originating from Issykkul lake region (Karakol gorge 1913). However, its exact origin cannot be established today, obviously it is one of many finds of copper cauldrons of early nomads from Zhetysu, the neighbourhoods in Almaty or Issyk lake region (ЦГМ РК, КП 2280). The upper half of the feet (up to the bend) is decorated in the form of a low-relief image of a lion griffin swallowing the leg of a herbivore. The lion griffin has characteristic features of this image: an open mouth, a wrinkled upper lip, a cheek shown as parenthesis, almond-shaped large eyes with a high eyelid, a leaf-shaped ear pulled back, two round knobs at its base, horns pressed to the head and directed backwards, their ringed texture shown with three knobs-cordons, a ball and a mane of equal height at the end of the horns, and the wool texture. The leg of the herbivore is shown from the knee, slightly bent, the hoof is indicated. The height of the cauldron is 48 cm; the height of the body is 34 cm, the diameter of the mouth is 47 cm.

East Turkestan is another region where cauldrons and censers are similar to Kazakhstan. The finds of cauldrons are concentrated in such areas as Altay, Ile, Urumqi and Balikun, the border zone between the steppe and the mountains (Jianjun Mei 2000, p. 73—74, fig. 3: 11). Some of the ritual attributes are recorded in Eastern Kazakhstan.

[1] The study was funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, IRN project BR11765630.

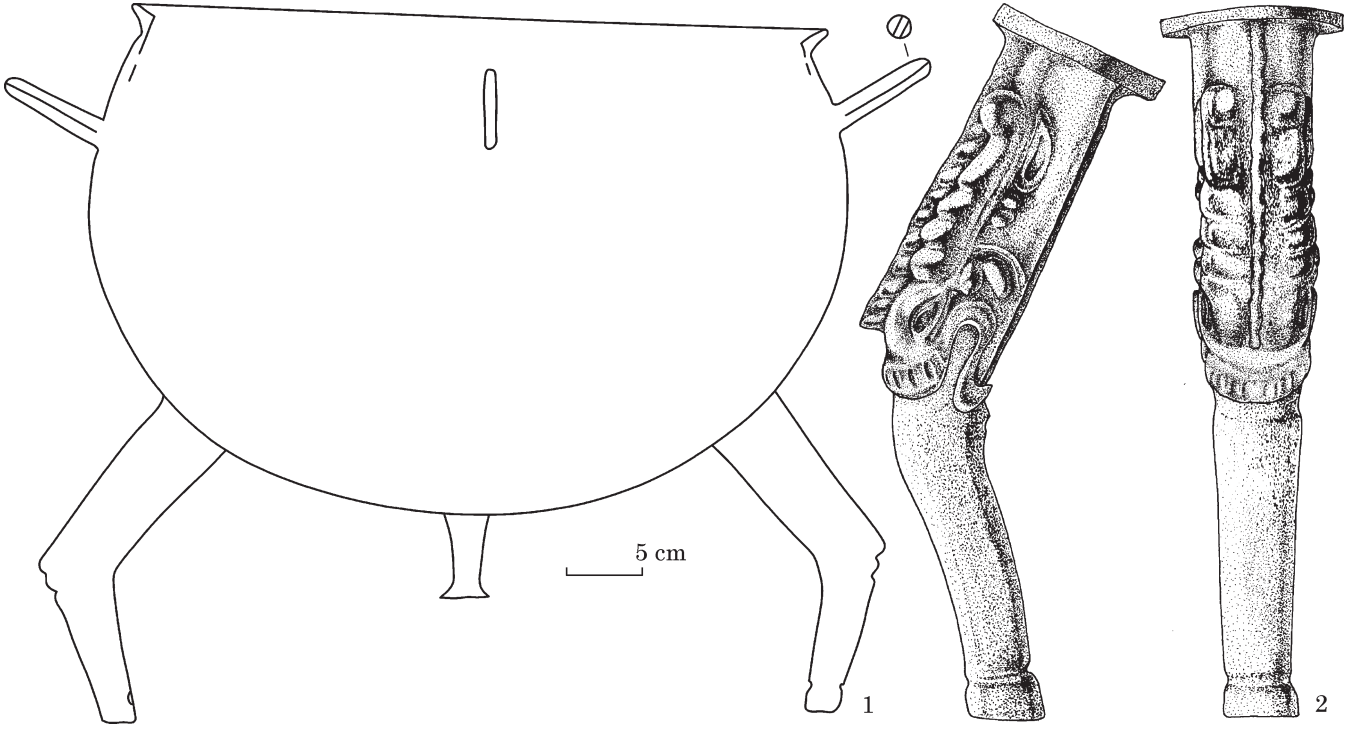

Copper cauldron on three feet, ЦГМ РК, КП 2280 (1); drawing of the cauldron feet (2)

The Sakas art of Zhetysu and Issykkul lake region finds some parallels with the art of the ancient Altay, including the population of the Pazyryk culture, it is enough to name the burial of the «Golden» man from the Issyk Graveyard, the so-called «cult bronzes of Zhetysu», objects from the Pazyryk and Berel Graveyards, as well as Lokot 4a, etc.

Returning to the decor of the cauldron, we note that researchers distinguished the image of the lion griffin in ancient Altay art, considering it to be an Asian motif (Руденко 1953, с. 305; Баркова 1987, с. 5—6).

The image of the lion griffin has been repeatedly recorded in the Pazyryk culture kurgans, the horn of this creature is not always of ringed type, there may be minor differences in details, but the main signs are present: The second Pazyryk kurgan (325—272 BC) is presented with a leather cover depicting a scene of an attack by a horned winged lion griffin on an elk; a copper stamped plate depicting a winged and a horned lion griffin; stamped copper compositions with heraldically juxtaposed griffins with goat horns and hooves, without wings and a creature with the head of an eagle griffin, wrinkled cheek, horns with balls at the ends, paws with powerful claws, front paws bird, tail without a tassel at the end, wings are not shown; torc with lion griffins sculptures, the mouth is bared, the upper lip is creased, the horns are ringed with a ball at the end, the tips of the wings are traditionally directed forward, the tail with a tassel at the end; tattoo on the right leg of a man with a horned feline predator with a mane in the form of vulture heads, shows a horn pointing forward with a ball at the end, sharp claws (Руденко 1953, с. 99—100; рис. 55, 72, 74, 75, 79, 180).

The first Pazyryk kurgan (325—272 BC) is characterized by the following features: a horse mask with a lion griffin, which has an even mane, horns with balls at the ends and imitation of annual rings, the ends of the wings bent forward; decoration of the saddle with lion and eagle griffins struggle image, a prominent round nose, horns with a ball at the ends, wing with the end pointing forward, a tassel at the end of the tail; decoration of a saddle with the heads of horned lions with a ball at the end; saddle pendants in the form of lion griffins with ears forked at the ends with a rounded thickening («curl») at the base, the mouth is bared, the upper lip is wrinkled, with an even mane and horns rounded at the end (Руденко 1953, рис. 134, 163, 164; табл. CXIII).

The third Pazyryk kurgan is presented with saddle ornaments in the form of figures of a winged, horned feline predator; bridle and saddle ornaments with a motif of a horned (ringed with a ball at the end) cat's head, with a wrinkled lip.

The fifth Pazyryk kurgan (about 250 BC) features the following attributes: decorations of the bridle and saddle with the image of

the full-face head of a horned feline predator; the same decorations in the form of a predator's head with horns without a ball at the end (Руденко 1953, табл. LIV: 2; LVI; LXVII: 3—6; LXVIII: 4—7).

Images of fantastic winged animals (lion griffins) with ringed horns and a jagged smooth mane are present on the felt covering of the saddle from the kurgan 1 Ak-Alakha 3 Graveyard, 308, 257 BC (Полосьмак, Баркова 2005 рис. 3: 13, 14).

There are images of griffins in the kurgan 11 Berel Graveyard (the last third of the 4th — first quarter of the 3rd c. BC). For example, there are pendants in the form of a feline predator biting its tail with a tassel at the end and horns twisted in a spiral back in the decoration of horse harness; fork and psalm depicting the head of a lion griffin with a mane and horns, the ends of which are twisted into a spiral, the tongue is sticking out of the grinning mouth, the nose is highlighted — almost twisted into a spiral, one of them has an ear turned upside down (Самашев 2011, рис. 349, 350, 393—395).

Apparently, the cast plates-fasteners with the image of a horse being tormented by a lion griffin from the Siberian collection of Peter the Great can be placed in this line. This image has the annularity of horns pressed to the head with balls at the ends; the wings with the ends pointing forward; a brush at the end of the tail (Руденко 1962, табл. VIII: 7, 8). Also from the Siberian collection there is a figure of a horned and winged lion griffin with an elongated open fanged mouth, a wrinkled upper lip (in folds), horns with balls at the ends, a goatee, an even mane and wings with the ends pointing forward (Руденко 1962, табл. XI: 1, 2; Артамонов 1973, ил. 268); an aigrette with images of lion griffins at the ends, the upper lip in folds, horns pulled back, with cup-shaped ends, there is a mane, the ends of the wings are directed forward (Руденко 1962, табл. XVII: 14; Артамонов 1973, ил. 221).

There are certain parallels with the items of the Amudarya treasure, for example, a gold bracelet with figures of eagle griffins on the ends. Their goat horns end in a cup-shaped extension, wings are with the ends bent forward. The shape of the bracelet is known from the reliefs on the stairs of Apadana in Persepolis (Артамонов 1973, ил. 6; с. 15). Aigrette from the Amudarya treasure (Руденко 1962, рис. 14; Артамонов 1973, ил. 7) is a relief image of a lion griffin with an open mouth, a long leaf-shaped ear and a ball at the base, goat-ribbed horns with balls at the ends, wings with the ends bent forward, a tail with a «brush» at the end. This treasure is seen as Zoroastrian temple treasure, temple utensils and dedications.

Thus, despite the differences in details, we can say that the image of the lion griffin is known in a wide area, at least from Altay to Fore Asia. In addition to single images, there are plots where a

fantastic predator is shown as a tormentor. It is worth paying attention to the fact that in the monuments of the Pazyryk culture, this image is present in the decoration of horse equipment, used in the transformation of a horse into a mythical creature that performed certain functions in ceremonial funeral and memorial processions, in the expression of an idea reflecting the theme of sacrifice.

Undoubtedly, despite the different ways of expression, the symbolism of the plot, embodied in the cauldron feet and in the decor of horse equipment with scenes of a herbivore torments or with the head of a herbivore in the mouth of a predator, is identical. The items with the image of a hoofed animal in the mouth of a predator are undoubtedly a different artistic way of conveying the scene of «good» torment.

These are the harness decorations depicting the head of a ram in the mouth of a predator with an upturned nose, a ring horn with a ball at the end from the First Pazyryk kurgan; bridle decorations from the Fourth Pazyryk kurgan with the head of a herbivore in the mouth of a predator (head); «pommel» from the Second Pazyryk kurgan with the head of a deer in the beak of an eagle-headed griffin; «pommel», depicting the head of a deer in the head of a griffin from the Second Pazyzrk kurgan; saddle pendants with the image of a ram's head between the heads of lion griffins with horns with balls at the ends, with a wrinkled upper lip, a teardrop-shaped ear from the First Pazyryk kurgan; a horse forehead from the Second Pazyryk kurgan depicting the head of a horned lion griffin with a pair of symmetrically arranged geese at the mouth of a predator; a plaque with the image of a deer in the beak of an eagle griffin with inserted ears and horns from kurgan 11 Berel Graveyard (Руденко 1953, табл. XXXV: 3; LXII: 7; LXXXIII: 1, 3; LXXXIV: 4; C: 1; CXII; Самашев 2011, рис. 34, 400).

Copper cauldrons (or part of them), sacrificial altars and censers of that region are probably cult attributes by the conditions of their finds, shape, decor, etc. (Джумабекова, Базарбаева 2013; 2017). Funeral food (animal?) cooked in cauldrons and placed on sacrificial altars, is probably associated with funeral, memorial and other ritual actions, including transitional type, carried out at turning points in life. Thus, the sacrificial theme is reproduced on a censer dish from Yermensay near Almaty (Полидович 2006, с. 362, 370). A visual expression of such ceremony filling is the decor of the described cauldron, where the herbivorous animal (victim) is devoured by a fantastic creature.

Scenes of torment are attributed with the theme of sacrifice, «*providing life for the entire concrete community of people and linking the act of first creation with the actual time in mythological time*» by E. Korolkova (Королькова 2020, с. 27—28).

Animal style images and artistic techniques represent analogies in the monuments of the Southern Urals, Southern Siberia, Altay, Western (and South-Eastern) Kazakhstan, the North Caucasus, the Pre-Caucasus (Королькова 2001, с. 64—66).

Population contacts, migration also played a role in addition to similar religious and mythological views, etc. Thus, based on the analysis of the tattoo of a woman from the Fifth Pazyryk Kurgan, it is assumed that she was originally from Eastern Kazakhstan or Southwestern Siberia, who came to Altay due to marriage, the strengthening of western ties of the Pazyryk people, the movement of nomadic tribes of Kazakhstan and Central Asia caused by the fall of the Achaemenid empire (Азбелев 2017, с. 57).

Changes in the Steppe, ongoing historical processes, political factors, including those that affected the transformations in art in the 6th, 4th—3rd, 2nd—1st c. BC, also characterize the animal style as an indicator of these changes in the ancient nomadic society (Кисель 2020; Савинов 2020).

A comparative study of petroglyphs in the Shu-Ile interfluve and the art of the Sayan-Altay by A. Rogozhinskiy made it possible to suggest that their appearance in the Late Saka period in this region can be associated with the movement of some groups of nomads from the area of the Pazyryk and Sagly cultures and, possibly, from the northwestern regions of China (Рогожинский 2016, с. 548).

The geographical location of Zhetysu played a significant role due to its location crossed by ancient «trade routes» along the mountains of Eastern Kazakhstan and Altay; to Turkestan and China, Central Asia, Iran, etc. According to E. Kuzmina, routes were formed even in the Late Bronze Age, in particular, to Xinjiang along the Ili River and through the Dzungarian Gate, along the routes of the future Great Silk Road (Кузьмина 2008, с. 67). The connection with Fore Asia is probably also demonstrated by two silver clasps depicting a profile figure of an anthropozoomorphic creature from the Issyk Graveyard in Zhetysu (Самашев 2011, рис. 404) and golden pectoral from Zivie, 7th c. BC (Луконин 1977, с. 48).

Perhaps, in the decor of copper cauldrons and ritons, known, in particular, on the Iran, there is one idea that conveys the way they are used, but adapted to the conditions of a certain environment. These vessels demonstrate a different way of conveying the idea of sacrifice, its other form.

For example, in addition to objects decorated with similar zoomorphic images from Iran and the Scythian-Saka world, there are known rhytons decorated with images of various animals: a ceramic rhyton with a gazelle protome from Zivie, 7th c. BC; a golden rhyton from Hamadan region, 6th c. BC with a winged lion protome;

a silver rhyton from North-Western Iran, 5th c. BC, with the head of a griffin from Ziviye (Луконин 1977, с. 52—54).

It is known that the libation of a liquid (in this case, a ritual drink) from a zoomorphically decorated vessel was equated with a sacrifice in the ritual of the same animal (Антонова 1986, с. 49—50). Thus, if the verb «to drink» is followed by the verb «to make a sacrifice» in the text about Hittite rituals, the text is defined as «to drink» God, «to make a libation» or the king «gave God a drink» (Ардзинба 1982, с. 63—64). Ritual drinking, libation of such a drink is one of the forms of sacrifice, an integral part of a ceremonial feast or trizna. Similarly, metal cauldrons of the early nomadic era could be used both for cooking meat and as a receptacle for sacred intoxicating drinks (koumiss, araka): small — as cups, large — as containers (Ермоленко 1998). Moreover, this is relevant for zoomorphically decorated cauldrons (with images of animals on the walls and edges, with modeling of feet as limbs of herbivorous animals).

Thus, the animal style of the early nomads, reflecting the worldview of the population of a vast territory, their depending on the decorated objects, on the one hand, expresses a mythologeme, on the other hand, throws light on certain rituals.

ЛІТЕРАТУРА

Азбелев, П. П. 2017. Пазырыкские татуировки как художественное свидетельство древних войн и бракосочетаний. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 7, с. 51—60.

Антонова, Е. В. 1986. К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока.* Москва: Наука, с. 35—62.

Ардзинба, В. Г. 1982. *Ритуалы и мифы Древней Анатолии.* Москва: Наука.

Артамонов, М. И. 1973. *Сокровища саков*. Москва: Искусство.

Баркова, Л. Л. 1987. Образ орлиноголового грифона в искусстве древнего Алтая (по материалам Больших Алтайских курганов). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 28, с. 5—29.

Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А. 2013. *Художественные бронзы Жетысу.* Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А. (ред.). 2017. *Металлические котлы ранних кочевников Жетысу*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А. 2018. О раннем железном веке Жетысу: некоторые итоги систематизации данных. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 469—484.

Ермоленко, Л. Н. 1998. О ритуальных сосудах для сакральных напитков у древних кочевников (сосуды на поддоне). *Вопросы археологии Казахстана.* 2, с. 110—116.

Кисель, В. А. 2020. Скифский звериный стиль и социально-политическая история древних кочевников. В: Леванова, Е. С., Смирнов, Н. Ю.

(ред.). *Диалог 2017—2018. Дихотомия искусства в археологии: локус, образы, генезис*. Москва: ИА РАН, с. 59—70.
Королькова, Е. Ф. 2001. Филипповские курганы и звериный стиль. В: *Золотые олени Евразии. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже*. Санкт-Петербург: Славия, с. 64—66.
Королькова, Е. Ф. 2020. Хищник и жертва: формула «Смерть-Жизнь». В: Леванова, Е. С., Смирнов, Н. Ю. (ред.). *Диалог 2017—2018. Дихотомия искусства в археологии: локус, образы, генезис*. Москва: ИА РАН, с. 17—31.
Кузьмина, Е. Е. 2008. *Арии — путь на юг*. Москва: Летний сад.
Луконин, В. Г. 1977. *Искусство Древнего Ирана*. Москва: Искусство.
Полидович, Ю. Б. 2006. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 3, с. 355—398.
Полосьмак, Н. В., Баркова, Л. Л. 2005. *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*. Новосибирск: Инфолио.
Рогожинский, А. Е. 2016. Незадолго до Чжан Цяня (след движения номадов из центра Азии на запад в последние века до нашей эры). В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (ред.). *Алтай в кругу евразийских древностей*. Новосибирск: Институт археологии и этнографии, с. 527—550.
Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.
Руденко, С. И. 1962. *Сибирская коллекция Петра I*. Свод археологических источников, Д3-9. Москва; Ленинград: АН СССР.
Савинов, Д. Г. 2020. Иерархия копытных в искусстве саяно-алтайского звериного стиля. В: Леванова, Е. С., Смирнов, Н. Ю. (ред.). *Диалог 2018—2017. Дихотомия искусства в археологии: локус, образы, генезис*. Москва: ИА РАН, с. 32—51.
Самашев, З. 2011. *Берел*. Алматы: Таймас.
Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. 2021. On the Study of the Scenes of Torment in the Art of People of Pazyryk Culture Based on Materials from Kurgan 11 of the Berel Graveyard in the Kazakh Altay. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), p. 107—120.
Jianjun, M. 2000. *Copper and bronze metallurgy in late prehistoric Xinjiang: Its cultural context and relationship with neighbouring regions*. British Archaeological Reports, International Series 865. Oxford: Archaeopress.

BAZARBAYEVA Galiya, Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-4755-9007, e-mail: galiya2002@gmail.com.

JUMABEKOVA Gulnara, Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-2145-2615, e-mail: gdzhuma@mail.ru.

УДК [355.533:904.5](5:477.5)”638”

ПЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКІ ПОХОДИ СКІФІВ І КАРАВАНСЬКІ КУРГАНИ В ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІСОСТЕПОВОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

С. А. Скорий

Походи скіфів до Закавказзя і Передньої Азії, що охопили майже століття (початок VII — початок VI ст. до н. е.), — яскрава і важлива сторінка у військово-політичній історії номадів доби раннього заліза. В ході даних заходів войовничий кочовий світ степів зіткнувся з осілими землеробськими племенами Кавказу і державами давнього Сходу, з населенням іншої ментальності, культури, військово-політичній організації — Урарту, Манну, Ассирією, Мідією, Вавилоном, Месопотамією, Сирією, Палестиною, малоазійських держав — Лідією і Фрігією. Небезпеку скіфських вторгнень відчув на собі Єгипет.

При цьому, стосунки кочовиків періоду їх перебування на Сході не відрізнялися стабільністю з тими або іншими державними утвореннями: залежно від політичної кон’юнктури вони легко змінювали статус союзника на противника і навпаки. До того ж, номади скіфської пори на давньому Сході перманентно ворогували з іншими представниками кочового світу — кіммерійцями, які з’явилися у передньоазійському ареалі ще раніше, в VIII ст. до н. е, в період правління царя Ассирії Саргона II (721—705 рр. до н. е.).

Свідоцтвами військових, а по суті грабіжницьких, акцій північних кочовиків є два види джерел — письмові і археологічні.

До письмових відносяться, в першу чергу, клинописні таблиці Ассирії часу панування царя Асархаддона (681—669 рр. до н. е.). В ряді з них згадуються скіфи-шкуди, під керівництвом Ішпакая, дещо пізніше — Партатуа / Бартатуа, (або Прототія, по Геродоту) діяльність яких відноситься до 670 — середини 660 рр. до н. е. З ім’ям Партатуа, який в хроніках Ассирії має вже титул «цар», прив’язується існування у кочовиків якогось політичного об’єднання: «Ашкуз», «царство Ашкеназ», «країна Ішкуза».

Локалізація його до цього дня є питанням досить дискусійним: поблизу о. Урмія, в Іранському Курдистані (територія царства Манну), рівнинні райони сучасного Азербайджану, степи Прикубання і Північного Кавказу.

Яскраві наступні події, коли згадуються скіфи на передньоазійському театрі військових дій, пов’язані з ім’ям царя Мадія (Скіфського), сина Партатуа, початок правління якого відноситься до 650—640-х рр. до н. е. Вони знайшли віддзеркалення в античних письмових джерелах, у першу чергу у Геродота, пізніших

авторів, а також — як вважають деякі дослідники — у біблейських пророків (Іереміі, Іезікиіля, Цефанія). Орда під верховенством Мадія з'явилася біля кордонів Ассирії і Мідії в 620-х рр. до н. е., в період першої облоги, царем Мідії Кіаксаром (625—585 рр. до н. е.) столиці Ассирії Ніневії (за В. А. Белявським, 623 р. до н. е.; Белявський 1971, с. 60—79). Оскільки Кіаксар з основним військом був за межами Мідії, скіфи розграбували країну. У битві з ними мідійци програли: «*мідійці, вступивши із скіфами в бій і потерпівши поразку, втратили владу, а скіфи оволоділи всією Азією*» (Her. I, 104). Після цих подій починається епоха скіфського панування в Азії, про що виразно свідчить Геродот: «*Протягом 28 років скіфи володарювали в Азії, і за цей час вони, сповнені нахабства і презирства, все спустошили*» (Her. I, 106).

За А. Ю. Алексєєвим, кочовиків часу вождів Ішпакая-Партатуа на давньому Сході можна класифікувати, як скіфів «першого покоління», періоду Мадія — «другого покоління» (Алексеев 2003, с. 97, 111).

Зрозуміло, при цьому, не слід забувати, що тема вказаних просувань північних кочовиків заснована більшою мірою на інформації тих клинописних таблиць, що потрапили до рук дослідників, меншою — античній традиції. Звичайно, і в першому, і в другому випадках, могли бути інші джерела, що не дійшли до нас, і, відповідно, — свідоцтва про інші вторгнення.

Цілком імовірно, що, поряд з масштабними походами, що передбачають переміщення значних кочових орд, мали місце і спорадичні набіги, рейди відносно невеликих кочових загонів або гуртів, у тому числі, що складалися з молодих воїнів, так би мовити — пасіонаріїв. Передньоазійські кампанії північних кочовиків, виходячи із письмових джерел, становили собою чергу подій, в яких військово-політичні успіхи перетиналися з разного роду перипетіями, іноді трагічними.

Так, наприкінці третьої чверті VII ст. до н. е. в передньоазійському ареалі сталися найважливіші події, що викликали за собою істотні зміни в політичній карті регіону, подальших долях тих або інших держав. Вавілон, що посилився, який входив раніше до складу Ассирії, виступив проти неї під керівництвом царя Набопаласара (626—605 рр. до н. е.), залучаючи у якості союзників мідійців на чолі з Кіаксаром.

В орбіту цієї боротьби були втягнуті і скіфи Мадія. У 612 р. до н. е. об'єднаними силами була взята столиця Ассирії Ніневія. Колись могутня імперія, по суті, «дихала на ладан»: гегемонія перейшла від Ассирії до міцніючого Вавілона, основним противником якого став Єгипет. До кінця століття і початку нового століття північні кочовики, за підтримки Вавилона і Мідії, вели вкрай агресивну політику в передньоазійському регіоні.

Проте в 597 р. до н. е., з нез'ясованих причин, згода між Вавилоном і північними кочовиками була порушена. Над Вавилоном нависла небезпека вторгнення скіфів разом з підвласними ним народами Ванського і Маннейських царств, які їм, як спадок, дісталися в результаті розгрому Ассирії.

Загрозу для Вавілона ліквідовував мідійський цар Кіаксар приблизно 596/4 або 595/4 рр. до н. е., підступно знищивши запрошених на бенкет скіфських вождів, про що яскраво розповідає Геродот (Her. I, 106). Саме віроломне винищування скіфських вождів, на думку «батька історії», поклало край скіфському пануванню в Азії. Подібної версії дотримується значне число фахівців і зараз.

Проте є і інша думка, суть якої в тому, що зовсім не «кривавий бенкет Кіаксара» підірвав скіфську могутність в Азії, а саме взяття Ніневії в 612 р. до н. е. об'єднаними силами Вавілона і Мідії, а також подальші розгроми майже до завершення століття союзників ассірійців поклали край скіфським передньоазійським походам (Мурзин 1990, с. 37). Саме з того часу починається «відтік» північних номадів з Передньої Азії у східноєвропейські межі.

Давні письмові хроніки неабиякою мірою підкріплюються археологічними джерелами. Вони можуть бути розділені на три основні групи: 1) старожитності, що свідчать про перебування скіфів-номадів в Закавказзі, Передній і Малій Азії; 2) пам'ятки скіфської пори із закавказько-передньоазійським колоритом, які відомі на території Північного Кавказу; 3) схожі пам'ятки на Півдні Східної Європи.

На території Передньої і Малої Азії трапляється значна кількість артефактів скіфського типа, в першу чергу, бронзових наконечників стріл. Деякі з них — довго-ромбічні, дволопатеві — безумовно архаїчного часу. Це випадкові знахідки і артефакти з культурних шарів стародавніх міст. Проте, і про це було написано неодноразово, не завжди слід зв'язувати подібні знахідки неодмінно з північними кочовиками: стріли з такими наконечниками були і в панoплії воїнів з багатьох східних держав, наприклад, у мідійців.

Між іншим, в Передній Азії відомі й яскравіші знахідки. У їх числі відомий комплекс із Зівіє (Саккизський «скарб»), знахідки з Хасанлу в Іранському Курдистані та ін. У Малій Азії (Анатолії), в числі найвиразніших пам'яток скіфського вигляду — поховання кінця VII — VI ст. до н. е. в Норшун-Тепе, Імірлере, Амасье та ряд інших пам'яток (Иванчик 2002, с. 58—69; Makhortykh 2022).

У Закавказзі наслідки скіфських походів представлені знахідками на фортецях Ваннського царства і в першу чергу — Тейшебаїні на пагорбі Кармір-Блур, в якому, — як вважають деякі дослідники — міг знаходитися скіфський гарнізон.

У східній частині Північного Кавказу простежуються сліди скіфських походів, зокрема вздовж узбережжя Каспійського моря, не лише у вигляді випадкових знахідок окремих артефактів. Про

них свідчать руйнування і пожежі на ряду поселень, наприклад, Дербенському (Кабарда) і особливо на Сержень-Юрт (Чечня), де зафіксовані бронзові наконечники кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Примітно, що цей архаїчний пласт скіфських старожитностей представлений і у ряді пунктів Північного Кавказу: курган 1921 р. на Каменномостському могильнику, поховання в Лермонтовському роз'їзді, курган біля хутора Алексєєвський поблизу Ставрополя, знахідки в кургані поблизу станиці Махошевської на Кубані, Ставропольський курган 1953 р. У деяких з цих комплексів ранньоскіфські предмети знайдені разом з доскіфськими речами, зокрема, т. зв. Новочеркасської групи. Цей найбільш ранній пласт скіфських пам'яток, який маркує дорогу номадів в країни Передньої Азії, схоже, говорить про те, що перший етап походів на давній Схід не відображений в письмових джерелах, що дійшли до нашого часу.

Яскраву групу поховальних старожитностей на Північному Кавказі складають кургани VII—VI ст. до н. е., які, поряд з виробами, властивими скіфській культурі, містять предмети передньоазійського вигляду, зрідка із дорогоцінних металів — виразні свідоцтва походів їх власників в країни давнього Сходу. В першу чергу — це знамениті кургани кочової еліти — Келермеські і Костромський в Прикубанні, поблизу хут. Червоний Прапор на Ставропіллі, а також курганні некрополі в селище Нартан в центральній частині Північного Кавказу, Новозаведене на Ставропіллі.

Деякі з поховань (у Нартанському могильнику; поблизу хут. Червоний Прапор) датуються в рамках початку — середини VII ст. до н. е. В цілому ж, хронологічний діапазон функціонування цих північнокавказьких могильників цілком синхронний за часом з передньоазійськими акціями північних кочовиків, у тому числі під керівництвом вождів / царів Ішпакая, Партатуа, Мадія. В принципі, є досить підстав локалізувати на вказаній території «країну Ішкуза» ассірійських хронік, базову територію для агресії північних кочовиків в країни Передньої та Малої Азії.

На Півдні Східної Європи подібних пам'яток незрівняно менше. У тому числі — широко відомі Литий (Мельгуновський) курган на порубіжжі Правобережного Степу і Лісостепу України, курган біля слободи Кріворіжже (на р. Калітва, лівій притоці Сіверського Дінця), у колі інвентарю яких присутні закавказько-передньоазійські речі. Проте, на мій погляд, переконливих доказів поховального характеру цих пам'яток немає. До недавно виявлених поховань з предметами передньоазійського вигляду слід віднести впускне зруйноване поховання кінця VII ст. до н. е. в кургані в с. Китай-город в Степовому Дніпровському Правобережжі (Ромашко, Скорый, Филимонов 2014).

Проте, безперечно, найважливішими поховальними старожитностями ранньоскіфського часу, з яскравим передньоазійсь-

кими імпортами, є два кургани у с. Караван поблизу м. Люботин, в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, які входять до складу однієї з невеликих груп грандіозного Люботинського могильника скіфської доби.

Поховання в них були відкриті при випадкових обставинах в 1993 р. (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998). Виразні знахідки з курганів стали предметами публікацій і обговорень (Черненко, Бандуровский 1998; Бандуровский, Черненко 1999; Черненко 1999; Алексеєв 2000, с. 5; 2003, с. 111—112, рис. 10: 9—11; 10: 15). Інтерес до цих пам'ятників має місце і понині (Махортых 2016, с. 246—247; 2020).

Принциповим моментом є те, що дані кургани і самі могили, інформація про які не відрізнялася великою точністю і достовірністю, були повторно досліджені Скіфською Лісостеповою експедицією ДП «НДЦ "Охоронна археологічна служба України"» ІА НАН України під керівництвом В. М. Окатенка протягом польових сезонів 2013, 2016, 2018 і 2021 рр. (Окатенко 2014; 2022) [1].

В ході розкопок були не лише уточнені деталі влаштування насипів курганів, їх реальні розміри, але характер і масштаби самих могил, які по ряду ознак відрізнялися від тих, що були відомі за першими публікаціями. Незважаючи на давні і сучасні пограбування, виявлений ряд нових артефактів в самих похованнях і в стародавньому грабіжницькому ході, значно розширює наше уявлення про значення даних пам'яток і їх місце в колі старожитностей ранньоскіфського часу на Півдні Східної Європи.

Дуже важливими знахідками з'явилися розрізнені антропологічні матеріали, що дозволяють судити про вік знатних скіфів-воїнів і супроводжуючих їх особах.

Значно збільшене число артефактів з Караванських курганів, нові об'єктивні відомості про їх устрій і похоронний обряд в цілому, поставили на порядок денний питання про необхідність підготовки монографії, присвяченої цим неординарним старожитностям раннього залізного віку в українському Лісостепу.

У ході цієї роботи В. М. Окатенко спільно зі мною видали статті, присвячені деяким найважливішим виробам, передньоазійським імпортам, які збереглися в курганах після пограбування: бронзовому блюду з позолотою (Окатенко, Скорый 2021), масивному срібному дзеркалу (Скорый, Окатенко 2021), бронзовому жезлу-булаві (Окатенко, Скорый 2021а).

Ретельне вивчення всієї сукупності артефактів з поховань дозволило датувати їх в наступному діапазоні.: могила в кургані 1 — друга половина VII ст. до н. е.; могила в кургані 2 пізніша — кінець VII — початок VI ст. до н. е. Проте, мабуть, дату

[1] В польових кампаніях 2018, 2021 рр. приймав участь С. А. Скорий.

кургану 1 слід обмежувати вужчими рамками. В усякому разі, має місце думка про те, що основний відтік скіфів з Азії до Європи відноситься до кінця 620-х — першій половині 610-х рр. до н. е. (Грантовський 1994, с. 43), тобто на завершальному етапі передньоазіатських походів.

Таким чином, хронологічний проміжок між похованнями в двох курганах може складати, скажімо, десятиліття або дещо більше. Тут важливо підкреслити наступне. Поховання в кургані 1, поза сумнівом, відноситься до часу скіфського царя Мадія, який очолював скіфську орду, в усякому разі, до 600 р. до н. е. З похованням в кургані 2 складніше. Воно може відноситися до безпосереднього відтоку кочовиків з Азії до Європи, коли на чолі скіфів стояв вже не Мадій, а вождь, ім'я якого нам не відоме. У зв'язку із сказаним, має сенс пригадати версію А. Ю. Алексеєва про зв'язок караванського жезла-булави із кургану 1 з ранніми скіфами епохи Партатуа (близько 675—672 рр. до н. е.) що мали тісні контакти з Ассирією часу правління Асархаддона (Алексеев 2000, с. 5; 2003, с. 112). Але комплекс речей зі згаданого кургану, поза сумнівом, відноситься до пізнішої пори — періоду скіфського царя Мадія.

У літературі, присвяченій скіфським походам на давній Схід, досить давно і сповна обґрунтована думка, що в цих агресивних акціях брали участь не лише скіфи. Вони, швидше, були якимось ядром цих просувань північних кочовиків, а скіфська еліта організуючою і очолюючою силою військових заходів.

У число потенційних учасників, окрім скіфів, могли входити носії кочівницької культури скіфського типу досить обширного регіону: цетральноазійські саки; племена Поволжя та Приуралля, савромати; частина лісостепового населення Східної Європи, і, нарешті, населення Кавказу (зокрема, кобанської культури), що попало у військово-політичну залежність від північних кочовиків і було залучене ними в орбіту грабіжницьких походів (див. огляд: Виноградов 1971, с. 178).

Стосовно Караванських курганів виникає таке питання: чи належать вони знатним воїнам, що пішли в далекі походи з території Лісостепу і повернулися потім на свою історичну батьківщину, чи це поховання учасників походів, які освоювали різні території Півдня Східної Європи в ході відтоку скіфських орд із Передньої Азії? На мій погляд, перша версія має більшу рацію. Нагадаю, що кургани 1 і 2 зовсім не є синхронними. Іншими словами, обидва знатні скіфські воїни з'явилися на одній і тій же території, яка, очевидно, добре була їм знайома, з невеликим проміжком часу. Побічно на користь даної точки зору свідчить і комплекс з Литого (Мельгуновського) кургану, що містить ряд розкішних речей, за часом близьких Караванським знахідкам.

Навряд чи варто розглядати цю пам'ятку як поховання у прямому розумінні цього слова. Скоріш за все, це кенотаф — символічна могила знатного воїна, загиблого в період передньоазійської акції, що здійснювалася, ймовірно, під керівництвом царя Мадія. Кенотафи ж споруджувалися на честь воїнів, які загибли на чужині, традиційно на їх історичній батьківщині.

Скіфські передньоазіські походи, в яких взяла участь і частина воїнства Лісостепу на чолі зі своєю елітою, мали цілий спектр наслідків для євразійського, в першу чергу кочового світу скіфської пори. Вони проявилися не тільки у забарвленні матеріальної культури кочовиків, насиченні її яскравими передньосхідними імпортами, але й сприяли певним метаморфозам у соціально-політичному житті номадів, воєнній справі (елементи озброєння, стратегія і тактика) і ритуальній практиці.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2020. Луристанская булава в Скифии. В: *Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург, с. 5.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В., Дегтярь, А. К. 1998. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 143—182.

Бандуровский, А. В., Черненко, Е. В. 1999. Ахеменидские вещи из Люботинского кургана. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова*). Запорожье, с. 27—30.

Белявский, А. В. 1971. *Вавилон легендарный и Вавилон исторический*. Москва: Мысль.

Виноградов, В. Б. 1971. Связи Центрального и Восточного Предкавказья со скифо-савроматским миром. *Материалы и исследования по археологи России*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 177—183.

Грантовский, Э. А. 1994. О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии. *Российская археология*, 3, с. 23—48.

Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. Степные народы Евразии*. II. Москва.

Махортых, С. В. 2016. Скифские зеркала на Юге Восточной Европы в VII—VI вв. до н. э. В: Марина, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія Півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 244—258.

Махортых, С. В. 2020. Об одной древневосточной находке VII в. до н. э. в Северном Причерноморье. *Известия научно-педагогической Кавказоведческой Школы В. Б. Виноградова*, 13: Северный Кавказ в историческом и археологическом измерениях, с. 118—124.

Мурзин, В. Ю. 1990. *Происхождение скифов; основные этапы формирования скифского этноса*. Киев: Наукова думка.

Окатенко, В. М. 2014. Додаткові дослідження курганів Караванської групи Люботинського могильника. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 255.
Окатенко, В. 2022. Аристократичні кургани скіфського часу на Харківщині. В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 165—174.
Окатенко, В., Скорый, С. 2021. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). *Revista arheologică*, XII, 1, с. 5—16.
Ромашко, В. А., Скорый, С. А., Филимонов, Д. Г. 2014. Раннескифское погребение в кургане у села Китайгород в Приорелье. *Российская археология*, 4, с. 107—117.
Скорый, С. А., Окатенко, В. Н. 2021. Серебряное зеркало из Первого Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). В: Дударев, С. Л. (ред.). *Проблемы археологии и истории Кавказа и Европы*. Армавир, с. 137—145.
Скорый, С. А., Окатенко, В. Н. 2021а. Бронзовый жезл-булава из Первого Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). *Tyragetia*, XXX, с. 14—31.
Черненко, Е. В. 2000. Люботинский курган. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва, с. 297—303.
Черненко, Е. В., Бандуровский, А. В.1998. Люботинский курган. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 153—155.
Makhortykh, S. V. 2022. «Cimmero-Scythian» Antiquities from Central Anatolia. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), p. 58—74.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК 904.22(55)”638”

РАННЬОСКІФСЬКІ НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ З ОКОЛИЦЬ ОЗЕРА УРМІЯ (ІРАН)

С. В. Махортих

У Передній Азії виділяється кілька регіонів, де у VII, а частково і VI ст. до н. е. фіксується значна активність кочовників степового поясу Євразії. Присутність номадів на цих територіях підтверджується даними письмових джерел та / або археологічними знахідками «скіфського» типу, які належать до інновацій і не мають тут місцевих витоків.

Іран, і насамперед землі в околицях о. Урмія, де локалізуються такі пам’ятки як Бастам, Хасанлу, Аграб Тепе, теж належить до областей, де в період скіфської архаїки відзначено помітну при-

сутність євразійських кочівників. Серед виявлених у цьому регіоні археологічних матеріалів є бронзові втулчасті наконечники стріл «кочівницьких типів», розгляду яких і присвячена ця публікація [1].

Урартська фортеця Бастам, *спорудження* якої пов'язується з діяльністю урартського царя Руси II (685—645 рр. до н. е.), локалізується на північ від о. Урмія. Там виявлено щонайменше десять наконечників стріл, серед яких панують (більше 80 %) втулчасті дволопатеві екземпляри. Вони представлені знахідками з ромбовидною, але частіше — лавролистою формою головки, а також масивною і, як правило, короткою втулкою [2] (рисунок: 1—5, 7—10). Відоми дволопатеві наконечники з прихованою втулкою (рисунок: 6; Kroll 1979, Abb. 3: 1, 2; 10: 8; 16: 30—32; Taf. 51: 1—4; 1988, Abb. 2: 3, 4; 3: 3, 4; Taf. 37: 5).

Трилопатеві стріли з Бастама є нечисленними. Серед них є наконечник із трикутною головкою та довгою втулкою без шипа (рисунок: 12). Руйнування Бастама німецькі дослідники датують близько 640 р. до н. е і пов'язується з подіями за смертю урартського царя Руси II (Kroll 1984).

Найближчі паралелі наконечникам стріл з Бастама, і перш за все, дволопатевим з ромбоподібною та овальною формою пера, а також трилопатевому з довгою втулкою та трикутною головкою, виявляються в іншій урартській фортеці — Аяніс, припинення функціонування якої, ймовірно, слід зіставити з тим самим часом, що і руйнування Бастама (третя чверть VII ст. до н. е.; Махортых 2020).

Разом з тим, твердження З. Деріна та О. Мускарелли (Derin, Muscarella 2001, p. 192) про те, що в шарах руйнувань усіх урартських пам'яток представлені одні й ті самі типи бронзових втулчастих наконечників стріл, потребує коригування. Спеціальний аналіз сагайдаків з Аянісу і Кармір-Блура показав їх суттєві відмінності один від одного (Махортых 2020). Розбіжності виявляються як у співвідношенні знайдених на цих пам'ятниках бронзових дволопатевих та трилопатевих наконечників стріл, так і в типологічній характеристиці останніх. Хронологічні відмінності між стрілецькими наборами та іншими категоріями «скіфської» матеріальної культури з Аянісу та Кармір-Блура, як і історичними подіями, що призвели до загибелі цих пам'яток, є очевидни-

---

[1] Відносно недавній та найбільш повний «каталог» бронзових ранньоскіфських наконечників стріл, виявлених на Стародавньому Сході, включаючи територію Ірану, наведено в роботі З. Деріна та О. Мускарелли (Derin, Muscarella 2001). Однак, авторами, на жаль, не був здійснений типолого-хронологічний аналіз цих предметів, що є необхідною умовою для визначення їх місця в євразійському історико-культурному контексті.

[2] Знахідки з Бастама дозволяють внести корективи до твердження І. М. Медведської про те, що дволопатеві ромбічні наконечники стріл нібито невідомі в Ірані (Медведская 1980, с. 31).

ми. Таким чином, гіпотеза про одночасне руйнування урартських фортець і тотальну загибель Урарту в третій чверті VII ст. до н. е. не знаходить підтвердження у археологічних джерелах.

Значний інтерес становлять також «скіфські» матеріали, виявлені на поселенні Хасанлу (шар III), яке розташоване на південь від о. Урмія. Зустрінуті там втулчасті наконечники стріл типологічно та хронологічно відрізняються від виявлених у Бастамі. Загалом у Хасанлу знайдено не менше семи бронзових втулчастих наконечників стріл, серед яких домінують трилопатеві екземпляри різних модифікацій (Thornton, Pigott 2011). У їх числі — два невеликі наконечники довжиною 3,2 см з трикутною в плані головкою, шипастними, косо зрізаними закінченнями лопатей і втулкою, що виступає (рисунок: 18, 19). Близькі паралелі цим наконечникам відомі в Кархемиші (Сирія) та Кармір-Блурі (Вірменія), руйнування яких пов'язане з подіями кінця VII — початку VI ст. до н. е. (рисунок: 21—23; Махортых 2020, с. 81, 83, рис. 4: 8, 9, 16, 17). Подібну хронологічну позицію, головним чином, у рамках раннього VI ст. до н е. займають ранньоскіфські пам'ятки півдня Східної Європи (Бейсужек, курган 6 поховання 9; Новозаведене II, курган 13, та ін.), у яких також виявлені трилопатеві наконечники цього типу (рисунок: 30—32; Маслов, Окороков, Клешенко 2019).

Трилопатеві наконечники стріл інших типів з Хасанлу представлені екземплярами з гостролистими обрисами головки, яка плавно або під тупим кутом переходить у втулку з шипом (рисунок: 15—17) Аналогії цим наконечникам відомі в пам'ятках саме того хронологічного горизонту (пізній VII — ранній VI ст. до н. е.), які включали розглянуті вище трилопатеві наконечники стріл, наприклад, Ашшур у Передній Азії або Бейсужек, курган 6 поховання 9 на Північно-Західному Кавказі (рисунок: 27—29; Szudy 2015, tab. 41, Assur 22, 27).

Серед дволопатевих наконечників стріл з Хасанлу виділяється два типи (рисунок: 13, 14; Muscarella 1988, p. 63, no. 90; Thornton, Pigott 2011). Перший представлений наконечником з масивною овальною головкою та короткою втулкою без шипа (довжина 4,6 см). Його слід відносити до так званих «наскрізних» типів, що існували у Передньої Азії протягом більшої частини VII ст. до н. е., а частково і в VI ст. до н. е. (Бастам, Кармір-Блур, Ашшур, Керкенес та ін.).

Що стосується іншого дволопатевого наконечника з Хасанлу, то він має довгу втулку без шипа і оригінальну головку ромбовидних *обрисів* з виділеними *кутастими* плічками (довжина 4,1 см; рисунок: 14). На думку М. Сзуді, подібні знахідки відомі також у Герарі та Уруку (Szudy 2015, p. 259, fig. 35). Зазначимо, що бронзові дволопатеві наконечники стріл зі скошеними кін-

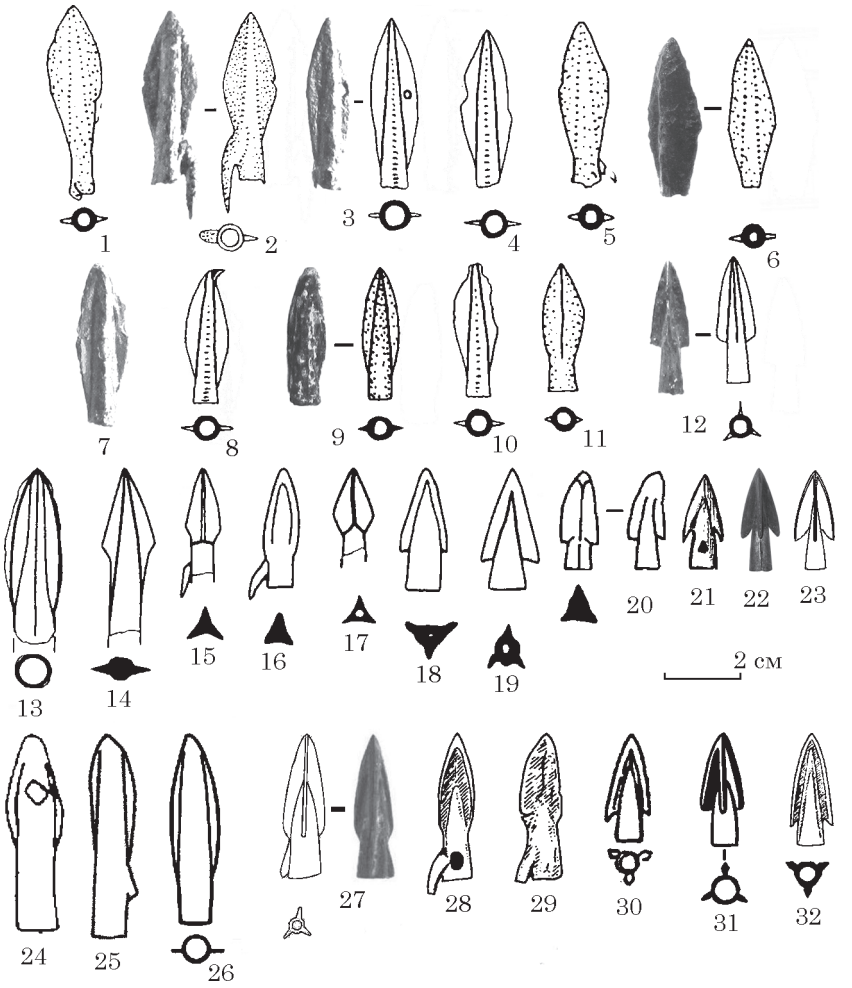

Наконечники стріл з околиць озера Урмія та їх аналогії: 1—12 — Бастам; 13—19 — Хасанлу; 20, 24 — Агараб Тепе; 21, 26 — Кармір-Блур; 22, 23 — Кархемиш; 25 — Кам'яна Могила; 27 — Ашшур; 28, 29, 32 — Бейсужек, курган 6 поховання 9; 31 — Нартан, курган 9

цями лопатей набувають досить широкого поширення на півдні Східної Європи в першій половині VI ст. до н. е. (Makhortykh 2021). Наконечник з Хасанлу, ймовірно, слід розглядати як один з варіантів цього різновиду дволопатевих екземплярів.

Неподалік Хасанлу було досліджено ще один археологічний пам'ятник — Агараб Тепе (Muscarella 1973). Поряд із досить численними залізними черешковими наконечниками там виявлено

бронзові втулчасті стріли, серед яких дволопатевий та трилопатевий екземпляри (Derin, Muscarella 2001, p. 193; Muscarella 2012, p. 276). Останній має трикутну головку і виступаючу втулку. Його довжина 2,7 см (рисунок: 20). Найближчі відповідності йому можна знайти серед розглянутих вище трилопатевих наконечників близької форми з Хасанлу (рисунок: 18, 19). Що стосується дволопатевого екземпляра (довжина 3,6 см), то він має вузьку лавролисту головку зі слабко виступаючими лопатями і довгу масивну втулку (рисунок: 24). Аналогії йому відомі в урартській фортеці Кармір-Блур, а також у ранньоскіфських пам'ятках Північного Причорномор'я (Підгородне VIII, курган 3 поховання 4, Кам'яна Могила; рисунок: 25, 26; Ковальова, Мухопад 1979, рис. 2; Махортых, Джос 2017, рис. 2: 6, 7; 5: 9, 10). Наконечники стріл з Аграб Тепе слід відносити до того ж хронологічного горизонту, що й екземпляри з Хасанлу та датувати в рамках пізнього VII — раннього VI ст. до н. е. Симптоматично, що синхронність цих пам'яток підтверджується також виявленою в Хасанлу та Аграб Тепі керамікою та архітектурними особливостями споруд, зокрема, конструкцією оборонних стін (Muscarella 1973, p. 65, 69).

Проведений аналіз показав, що знахідки втулчастих наконечників стріл кочівницьких типів VII—VI ст. до н. е. у Північно-Західному Ірану пов'язуються, головним чином, з поселеннями. Серед них виділяються — ранні, що розташовані на північ від о. Урмія, наприклад, Бастам (друга—третя чверті VII ст. до н. е.) та пізні (кінець VII та / або початок VI ст. до н. е.), які переважають. Останні локалізуються у південній частині приурмійського району — Хасанлу, Аграб Тепе та ін. З першими зв'язуються, переважно, бронзові дволопатеві наконечники стріл з ромбоподібною та овальною формою голівки, а з другим — трилопатеві стріли різних модифікацій.

ЛІТЕРАТУРА

Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1979. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 111—123.

Махортых, С. В. 2020. Скифы и Урарту. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 79—90.

Махортых, С. В., Джос, В. С. 2017. Новые находки эпохи скифской архаики близ г. Мелитополь. В: Махортых, С., Капитани, А. (ред.). *Археология и палеоэкология степной Украины*. Киев: ИА НАН Украины, с. 197—203.

Медведская, И. Н. 1980. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тысячелетия до н. э. *Советская археология*, 4, с. 23—37.

Derin, Z., Muscarella, O. W. 2001. Iron and bronze arrows. In: Çilingiroğlu, A. Salvini, M. (eds.). *Ayanis I.* Rome: Instituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, p. 189—217.
Kroll, S. 1979. Die Kleinfunde. In: Kleiss, W (ed.). *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972—1975.* Berlin: Gebrüder Mann, S. 151—170.
Kroll, S. 1988. Die Kleinfunde. In: Kleiss, W. (ed.). *Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977—1978.* Berlin: Gebrüder Mann, S. 155—160.
Makhortykh, S. V. 2021. Early Scythian quiver sets of the first half of the 6th century BC. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), p. 176—186.
Muscarella, O. W. 1973. Excavations at Agrab Tepe, Iran. *Metropolitan Museum Journal*, 8, p. 47—76.
Muscarella, O. W. 1988. *Bronze and iron: Ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art*. New York.
Muscarella, O. W. 2012. Hasanlu and Urartu. In: *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12—14 October 2007*. Leuven: Peeters, p. 265—279.
Szudy, M. J. 2015. *Archery Equipment in the Neo-Assyrian Period*. Vienna: Vienna university.
Thornton, C. P., Pigott, V. C. 2011. Blade-type weaponry of Hasanlu period IVB. In: Schauensee, M. (ed.). *People and crafts in period IVb at Hasanlu, Iran.* Philadelphia: University of Pennsylvania, p 135—182.

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-7865-0263, e-mail: makhortykh@yahoo.com.

УДК [904.25:069.5](477)"638"

ПІДВІСКА З ОЛЕНЕМ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ю. Б. Полідович

У фондах Національного музею історії України зберігається унікальна бронзова підвіска із зображенням оленя (інвентарний № Б49-241), яка вже частково була введена до наукового обігу (Могилов 2008, с. 82—83, рис. 150: III.9; 152: 6; Канторович 2015, с. 356)

Підвіска (рис. 1) — ажурна, складається із зовнішньої кільцеподібної рамки шириною 3—5 мм, всередині якої розташована стилізована фігура оленя, зображена чітко у профіль і орієнтована вправо. Нижня частина підвіски була обламана ще в давнину. У оленя піднята вгору голова з масивною задньою частиною, виділеним круглим оком і з'єднаною з нею подовженою перед-

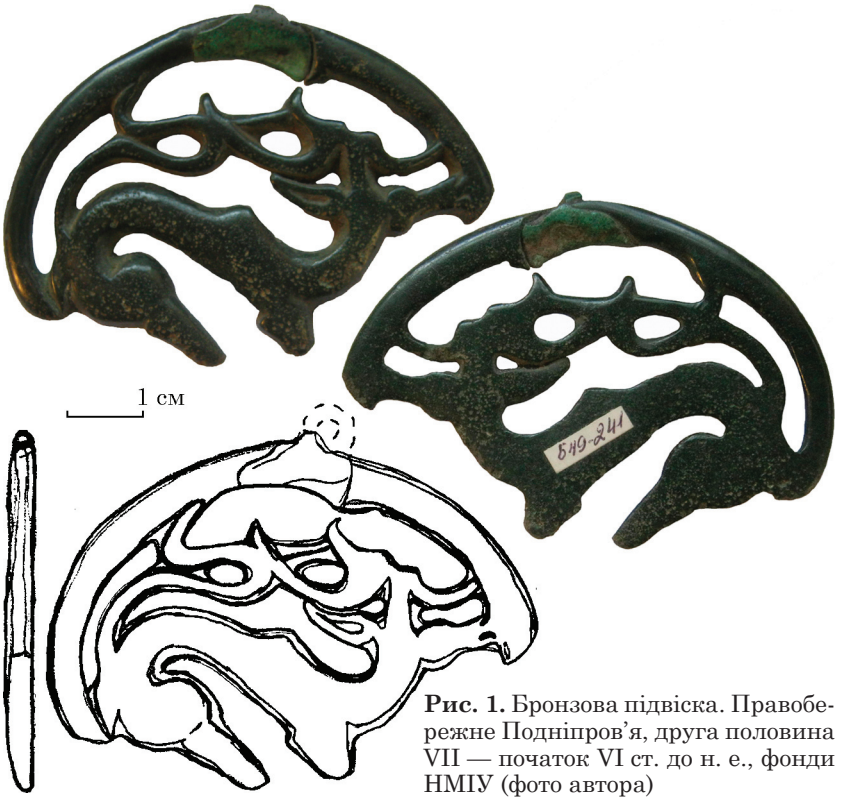

Рис. 1. Бронзова підвіска. Правобережне Подніпров'я, друга половина VII — початок VI ст. до н. е., фонди НМІУ (фото автора)

ньою частиною, на кінці якої невеликими виїмками позначені ніс і рот. Голову увінчує крона рогів, що тримається на масивному виступі. Передній відросток вигнутий півколом. Крона складається з двох послідовно поєднаних ланок, кожна з яких має своєрідну U-подібну форму. Передня ланка розташована під кутом; її верхній відросток утворює майже симетричну пару з переднім відростком, а нижній — довгий і дугоподібний, верхні кінці обох відростків з'єднуються перемичкою. З верхньою частиною нижнього відростка з'єднується задня ланка, розташована горизонтально. У середній частині обидва її відростка стикуються, а потім розходяться в різні боки — верхній загинається гачком і стикується із зовнішньою рамкою, а довгий нижній згинається, повторюючи обриси тулуба, і упирається в круп над хвостом. Позаду голови оленя розташоване витягнуте, злегка вигнуте вухо. Тіло оленя зображено витонченим, шия — довгою і вигнутою. Плече позначено виступаючим над контуром тулуба куточком. Круп — піднятий, стегно — округле, опущений хвостик — корот-

кий. Ноги обламані ще в давнину, їх розташування незрозуміле. А. Р. Канторович припускає, що ноги оленя були «скорочені та спрямовані навскіс вперед» (Канторович 2015, с. 356), але таке розташування ніг практично невластиве для ранньоскіфських зображень оленів.

Підвіска мала невелике вушко для підвішування. В ході тривалого використання поверхня підвіски сильно затерлася, була втрачена її нижня частина (злами сильно затерті) і відламався фрагмент кільця з вушком, який потім був долитий (або впаяний) бронзою іншої лігатури. Пізніше нове вушко також зламалося під час подальшого використання і від нього залишився тільки невеликий виступ.

Довжина підвіски — 6,6 см; ширина — 4,7 см; товщина — 0,3 см.

Підвіска походить із «старих музейних фондів» (група «Б49»). За інвентарною книгою підвіска має старий інвентарний № 13783, що співвідноситься з «Археологічним каталогом» Київського художньо-промислового і наукового музею, який вів завідувач відділом археології, відомий дослідник Вікентій Хвойка. Під даним номером у каталозі записано: «*Бляшка бронзова (фрагмент) із зображенням оленя. Знайдена в Черкаському п. Київської губ.*» (Археологический каталог б. г, с. 351). Відповідність головних особливостей підвіски даному короткому опису дозволяє впевнено стверджувати, що мова йде саме про неї. До музею підвіска надійшла з колекції В. Н. і Б. І. Ханенко, про що також зазначено у каталозі. Запис зроблено у 1907 р., з чого важко зробити висновок, коли саме надійшов предмет: у 1904 р. під час передачі родиною Ханенків у дар музею 3145 археологічних предметів різних епох (Ковалинський 1998, с. 370), а чи після цієї події. У шести випусках «*Древностей Поднепровья*», відомого каталогу археологічного зібрання родини Ханенків, інформація про дану підвіску відсутня.

Виходячи із записів у «Археологічному каталозі», підвіска з оленем перебувала у 10 або, радше, 11 вітрині серед різних середньовічних предметів, знайдених як випадково, так і на розграбованих пам'ятках (Княжа Гора, Сахнівка, Сурож тощо): прикраси, підвіски, пряжки, фібули, монети тощо, — що походили з різних місць: Києва, Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. Імовірно, всі вони були придбані через посередників на місцевому ринку старожитностей. Тим самим, є певні підстави вважати, що підвіска походить саме з Правобережного Подніпров'я. Хоча проти такого визначення є деякі застереження, пов'язані з колом аналогій даному зображенню.

Прямі аналогії зображенню оленя відсутні. Разом з тим, за загальними стилістичними ознаками (подовжена і піднята голова,

форма рогів, вигнута шия, піднятий круп, підтрикутний виступ на плечі) даний олень близький зображенням, що походять зі східних регіонів скіфського світу (Полидович 2014, с. 73—76). За формою піднятої голови і контурами тіла, найближчою аналогією є олені, зображені на золотій пластинці у вигляді хижака з кургану 45 могильника Південний Тагіскен у Приараллі (Толстов, Итина 1966, рис. 17: 7). Разом з тим, ці олені мають підігнуті ноги, що розташовані не паралельно тулубу, а під значним кутом до нього (рис. 2: 2). Таке розташування ніг могло бути і в оленя на подніпровській підвісці. Та такій реконструкції суперечить те, що передня нога оленя відсутня повністю. Тоді як у ранньоскіфському «звіриному стилі» копитних тварин зображували так, що їх підігнута передня нога повністю лежала на задній і відповідала її довжині (див. детально: Грибкова, Полидович 2013, с. 262). Отже у разі, якщо у подніпровського оленя ноги були підігнуті, то копито передньої ноги мало б залишитися на тій частині підвіски, що вціліла.

Особливістю подніпровського зображення є відтворення задньої ноги прямою, без виділення скакального суглобу, на якому, зазвичай, робився акцент майстрами скіфського часу. Та саме так відтворено задні ноги у деяких оленів на кістяній платівці з ранньоскіфського кургану, дослідженого на поселенні доби бронзи неподалік м. Костянтинівськ-на-Дону (рис. 2: 3; Кияшко, Кореняко 1976, рис. 3; Илюков 2017, рис. 1). Проте, у випадку із зображенням на бронзовій підвісці маємо справу не з наміченою закономірністю зображення, а, радше, з його індивідуальною особливістю.

Так само форма рогів оленя загалом відповідає схемі, широко розповсюдженій в архаїчний час у східних регіонах скіфсь-

---

Рис. 2. Предмети із зображеннями оленів ранньскіфського часу: 1 — бронзова підвіска, Правобережне Подніпров'я; 2 — золота пластина, курган 45, могильник Південний Тагіскен, Приаралля; 3 — кістяна пластинка, курган неподалік м. Константинівськ-на-Дону, Нижнє Подоння; 4 — бронзова підвіска, обкладена золотою фольгою, могила 2, Великий Полтаковський курган, Мінусинський край; 5 — бляшка, комплекс 99ZJ пам'ятки Сяохейшігоу, Внутрішня Монголія; 6, 7 — золоті фігурка та булавка, поховання 5, курган Аржан 2, Тува; 8 — золота пластинка, курган 5 (Золотий), могильник Шилікти (Чилікта), Південно-Східний Казахстан; 9 — бронзова бляшка, Айдашинська печера, Мінусинський край; 10 — бронзове навершя, зруйнований курган поблизу ст. Губська, Прикубання (за: 1 — рис. автора; 2 — Толстов, Итина 1966; 3 — Ильюков 2017; 4 — Курочкин 1993; 5 — Xiaoheishigou 2009; 6, 7 — Čugunov, Parzinger, Nagler 2010; 8 — Черников 1965; 9 — Молодин, Бобров, Равнушкин 1980; 10 — Канторович, Эрлих 2006) ▷

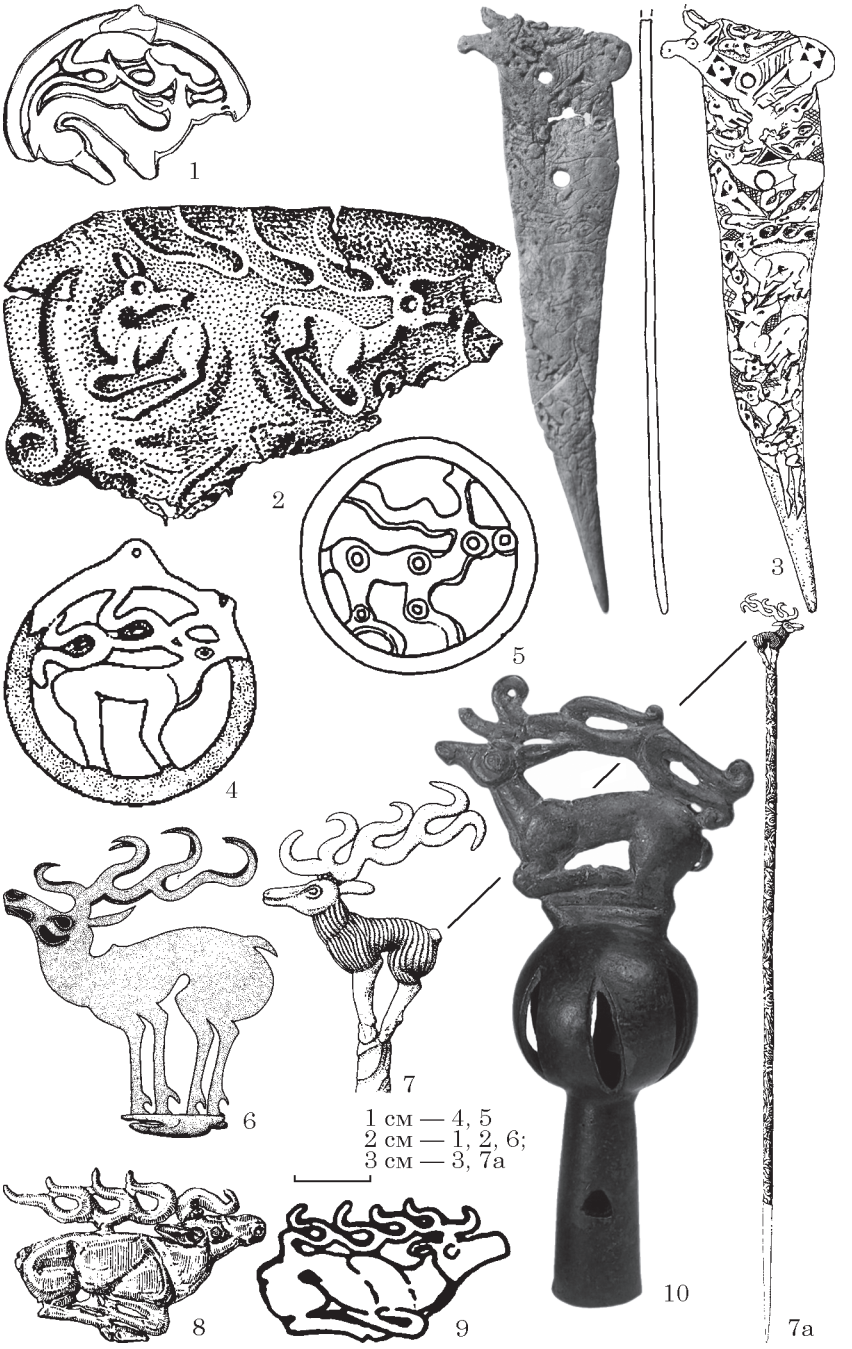
1
2
3
4
5
6
7
7a
8
9
10
1 см — 4, 5
2 см — 1, 2, 6;
3 см — 3, 7а

кого світу (Полидович 2010, с. 286—289; 2014, с. 73—76): вигнутий передній відросток і крона, що складається з окремих ланок U-подібної форми (в першу чергу, задня ланка крони). Тільки, зазвичай, окремі ланки крони (їх найчастіше три-п'ять) мовби нанизуються на нижній відросток, а верхній вигинається назовні так, що в цілому набуває S-подібного контуру (рис. 2: 2, 4, 6—10). І тільки обидва відростки задньої ланки крони вигинаються назовні врізнобіч (нижній відросток, при цьому, часто упирається у круп тварини), завдяки чому вся ланка має U-подібну форму (рис. 2: 4, 7, 9).

У оленя на подніпровській підвісці крона складається тільки з двох ланок, які відособлені одна від одної. Тому перша ланка також має виражену U-подібну форму, тільки її відростки не настільки вигнуті назовні, як на другій ланці. І в цьому також проявляється стилістична індивідуальність зображення на підвісці.

Близьку форму крони рогів має олень, відтворений на ранньоскіфському бронзовому наверші із зруйнованого кургану поблизу ст. Губської у Прикубанні (рис. 2: 10; Марковин 1971). Роги мають два передні відростки, підняті догори і закручені на кінчиках, що є типовим для прикубанських зображень оленів. А ось крона складається з двох ланок, з яких задня ланка має виражену U-подібну форму, тільки кінчики не розходяться урізнобіч, а закручені кільцями, що, знову ж таки, є властивим для прикубанських ранньоскіфських зображень.

Лопатка, що виступає трикутником над верхнім контуром тулуба (як це ми бачимо на зображенні оленя, що розглядається), є доволі розповсюдженим стилістичним прийомом (Канторович 2001). Найчастіше такий прийом також зустрічається на зображеннях із східних регіонів скіфського світу.

Найближчою аналогією розміщення фігурки тварини у кільці є ажурне зображення оленя на бронзовій підвісці, обкладеній золотою фольгою, з могили 2 Великого Полтаковського кургану з Мінусинського краю (Курочкин 1993, с. 71, 72, рис. 4: 11), на що вже зверталася увага (Канторович 2015, с. 356—357). Полтаковський олень (рис. 2: 4), окрім іншого, має схожі за формою роги, особливо подібною є остання ланка крони. Проте, оленя в даному випадку зображено з прямими ногами.

Так само зображено й інших копитних тварин, фігури яких розміщено у кільці. Це, найчастіше, різні підвіски, інколи — навершя ножів, що походять з території розповсюдження тагарської та шеломокської культур сибірського лісостепу (Могилов 2008, с. 83). Представлено, переважно, оленів (Членова 1962, табл. V: 2—4; Завитухина 1983, кат. 147; Плетнева 2012, кат. 9—1) та гірських козлів (Членова 1967, табл. 24: 14—18; Завитухина

1983, кат. 34—36; Плетнева 2012, кат. 18, 31—35), у поодиноких випадках — коней (Членова 1967, табл. 25: 19).

Зображення оленя у кільці походить і з комплексу 99ZJ пам'ятки Сяохейшігоу (Внутрішня Монголія, КНР; Xiaoheishigou 2009, fig. 338: 18). Дана пам'ятка датується періодом кінця Західного Чжоу, а деякі предмети, що там були знайдені, мають певні типологічні паралелі з предметами з пам'яток центра Азії ранньоскіфського часу (Miniaev 2013; Чугунов 2015; ін.). Оленя (рис. 2: 5) зображено в стилістичній манері, властивій для горизонту Сяохейшігоу — Наньшаньгень, що певним чином відрізняється від скіфського «звіриного стилю». Проте деякі паралелі також наявні: загальне компонування фігури, розташування у колі, форма рогів, використання умовних елементів (кружечків). Оленя відтворено на півзігнутих ногах. Така поза загалом невластива для «звіриного стилю», але все ж таки можна припустити, що олень на подніпровській підвісці міг бути зображений з подібними підігнутими ногами.

Загалом же наведені стилістичні паралелі дозволяють датувати підвіску з оленем другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. Стан збереженості говорить про те, що вона використовувалася дуже довгий час і мала велику цінність для її власника. Якщо є реальним її східно-євразійське виготовлення та подніпровське місце знаходження, то вона є одним з нечисленних свідоцтв потрапляння до Північного Причорномор'я предметів з «глибин Азії». Проте ця тема потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Археологический каталог. *Археологический каталог*. Книги I и II тома 1-го. Написанный В. В. Хвойка. Начата запись: 1897 — 1904—1909. Инв. № от 1 до 14871. Архів науково-дослідного відділу збереження фондів НМІУ.

Грибкова, А. А., Полидович, Ю. Б. 2013. Фигурка быка скифского времени из собрания Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологический альманах*, 30, с. 259—277.

Завитухина, М. П. 1983. *Древнее искусство на Енисее. Скифское время*. Ленинград: Искусство.

Ильюков, Л. С. 2017. Константиновская пластина с зооморфными изображениями. В: Кузьминых, С. В., Горбенко, А. А. (ред.). *«И музою его была наука». Сборник памяти В. А. Кореняко (1952—2016)*. Азов: Азовский музей-заповедник, с. 181—187.

Канторович, А. Р. 2001. Об одном важном мотиве в искусстве скифо-сибирского звериного стиля. *Миф: Апоθέωσις*, 7: На акад. Дмитрий Сергеевич Раевски, с. 191—218.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Дисс. д. и. н. Москва: МГУ.

Канторович, А. Р., Эрлих, В. Р. 2006. *Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи*. Москва: Государственный музей Востока.
Кияшко, В. А., Кореняко, В. А. 1976. Погребение раннего железного века у г. Константиновска. *Советская археология*, 1, с. 170—177.
Ковалинский, В. В. 2003. *Семья Терещенко*. Київ: Преса України.
Курочкин, Г. Н. 1993. Большой Полтаковский курган — родовая гробница татарской знати. *Краткие сообщения Института археологии*, 209, с. 67—75.
Марковин, В. И. 1971. Бронзовое навершие из Прикубанья. *Советская археология*, 4, с. 214—215.
Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.
Молодин, В. И., Бобров, В. В., Равнушкин, В. Н. 1980. *Айдашинская пещера*. Новосибирск: Наука.
Плетнева, Л. М. 2012. *Предметы скифо-сибирского звериного стиля из Томского* Приобья. Томск: ТГПУ.
Полидович, Ю. Б. 2010. Особенности изображения оленьих рогов в раннескифском «зверином стиле». В: *XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа*: Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа, с. 286—289.
Полидович, Ю. Б. 2014. Основные группы изображений оленей раннескифского времени из восточных регионов Евразии. В: *Архаическое и традиционное искусство: проблемы научной и художественной интерпретации. Материалы научной конференции*. Новосибирск: ИАиЭт СО РАН, с. 73—77.
Толстов, С. П., Итина, М. И. 1966. Саки низовьев Сыр-Дарьи (По материалам Тагискена). *Советская археология*, 2, с. 151—175.
Черников, С. С. 1965. *Загадки Золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство»*. Москва: Наука.
Членова, Н. Л. 1962. Скифский олень. В: Смирнов, К. Ф. (ред.). *Памятники скифо-сарматской культуры*. Москва: Наука, с. 167—205.
Членова, Н. Л. 1967. *Происхождение и ранняя история племён тагарской культуры*. Москва: Наука.
Чугунов, К. В. 2015. Ранние кочевники Саяно-Алтая и Северного Китая — к вопросу о культурных контактах в начале 1 тыс. до н. э. В: Та Ла (ред.). *Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири. Материалы Международной конференции*. 1: Хух—Хото: Музей Внутренней Монголии, с. 237—242.
Čugunov, K., Parzinger, H., Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Mainz: Philipp von Zabern.
Miniaev, S. S. 2013. On the interpretation of certain images on deer stones. *The Silk Road*, 11, p. 54—59.
Xiaoheishigou 2009. *Xiaoheishigou — Report on the Excavation of Xiajiadian Upper Layer Culture Site*. Beijing: Kexue.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділу філіалу Національного музею історії України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

УДК [904:930.1](4)”638”

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ О. І. ТЕРЕНОЖКІНИМ КІММЕРІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ

В. М. Саєнко

Традиційно вважається, що починаючи з першої статті О. Тереножкина в галузі кіммерійської археології «Пам’ятки передскіфського періоду в Україні» (Тереножкин 1952в), написаної через три роки після переїзду до Києва, і до публікації узагальнюючої монографії «Кіммерійці» (Тереножкин 1976), погляди вченого принципово не змінювалися, а лише конкретизовувалися на основі розширення джерельної бази. Однак, уявлення О. Тереножкіна початку 1950—1960-х рр. мали суттєві відмінності від тієї концепції, яку потім звикли пов’язувати з його ім’ям. Це стосується, насамперед, двох моментів. Спочатку кіммерійці ототожнювалися зі зрубною культурою в цілому, а потім лише з чорногорівсько-новочеркаськими пам’ятками, і щоб не міняти попередній загальний план, вони були названі не окремою культурою, а «етапами» (тієї ж зрубної культури). По-друге, стрункa схема «автохтонні кіммерійці і скіфи, які прийшли з глибин Азії» ускладнилася відкриттям слідів визначальних для культурогенезу міграційних хвиль з тієї ж Азії у доскіфський період.

У працях О. Тереножкіна 1950-х рр. кіммерійці розглядалися лише у зв’язку з актуальною і престижною скіфською темою, відбувалося формулювання перших гіпотез та введення у науковий обіг результатів проведених розкопок. Кіммерійців вчений тоді локалізував, окрім Боспора, лише у межиріччі Дніпра і Дністра. Загальна ж ситуація мала такий вигляд: центр формування скіфів знаходився у степах Поволжя, на схід від Дніпра жили зрубні племена; землі правобережжя займали кіммерійці, до зони їх впливу входили і городища чорноліського етапу в Лісостепу. Одночасно з вказівкою, що Лівобережжя Дніпра слід відносити до території протоскіфських зрубних іраномовних племен (на відміну від фракомовних кіммерійців Правобережжя), О. Тереножкін наголошував також і на іншому, коли підійшов, загалом наслідуючи В. Городцову, до визначення як кіммерійських, пам’яток по

лівий бік від Дніпра зі своєрідною матеріальною культурою: Черногорівського кургану, Комишуватського кургану Н. Бранденбурга, кургану біля хутора Обривського, Малої Цимбалки і Каменномостського могильника. Характеризуючи скорчені поховання в насипах курганів долини р. Молочної, вчений писав, що їх можна включити «*в групу кіммерійських пам'яток, хоча за часом вони, ймовірно, належать до більш ранньої пори, ніж історичні кіммерійці (VIII—VII ст. до н. е.)*» (Тереножкін 1952б). Важливим було зроблене тоді спостереження над культурним визначенням антропоморфних скульптур: беззаперечно доведено, що кам'яні стели, які раніше вважали кіммерійськими, насправді належать ямній культурі, оскільки одна така стела знайдена на перекритті ямного поховання (Тереножкин 1952а, с. 16).

На конференції ІІМК АН СРСР у 1952 р., О. Тереножкін зробив доповідь «Пам'ятки передскіфської епохи в Середньому правобережному Подніпров'ї», текст якої був опублікований через два роки. Тоді вчений лише побіжно наголосив на можливості віднесення до кіммерійської культури мечів і кинджалів з прямим перехрестям, коли характеризував виділену ним чорноліську культуру (Тереножкин 1954, с. 105). Це єдине зауваження, яке стосується степових кіммерійців, поклало початок багатолітній праці по збору джерел, систематизації та культурно-історичній інтерпретації клинкової зброї кіммерійців.

У другій половині 1950-х рр. О. Тереножкін сконцентрував основну увагу на контактах степового та лісостепового населення. При вивченні передскіфського періоду у Лісостепу вчений простежив зв'язки і з середньоєвропейськими, і з кавказькими та степовими пам'ятками. Він наголосив на сильних впливах зрубної культури на лісостепову білогрудівську, і вважав ці контакти набагато визначальнішими, ніж західні зв'язки з центральноєвропейськими культурами (зокрема, з лужицькою).

Результатом роботи на шляху формування свого бачення епохи раннього заліза на українських землях постала глава «Племена скіфського періоду», написана В. Іллінською та О. Тереножкіним до колективної праці «Нариси історії Української РСР» — цей рукопис, створений ще на початку 1950-х рр., потім зазнавав значних щорічних переробок. Окремої глави, присвяченої кіммерійцям, не передбачалося планом, але був зроблений огляд передісторії скіфів. Він складався з короткого екскурсу про ранні етапи залізного віку в Закавказзі та Європі і про пам'ятки кіммерійців, які виділяються тут у розширеному культурно-хронологічному вигляді. Автори в цей час ще дотримуються висновку А. Іессена, що кіммерійські та ранньоскіфські поховання, їх матеріальна культура були досить тотожними і виокремити їх майже неможливо (Нариси… 1957, с. 109—214).

Надалі О. Тереножкін займається оформленням загальних поглядів та розробкою окремих питань кіммерійської археології та історії (1960-ті рр.). Важливим було відкриття 1959 р. в передгірському Криму (с. Зольне) кіммерійського впускного поховання в кургані епохи бронзи. Автор публікації заперечив можливість віднести це поховання до пізньозрубних, кизил-кобинських, або ранньоскіфських та визначив його як безсумнівно кіммерійське (Щепинский 1962).

Саме поява статті А. Щепинського значною мірою спричинилася до посилення зацікавленості О. Тереножкіна проблематикою кіммерійських старожитностей. Дізнатися про цей цікавий факт дозволяє лише «усна історія», точніше, стаття журналіста С. Цикори, написана після проведеного інтерв'ю з О. Тереножкіним: «*Піком найвищого емоційного стану, часом прийняття найвідповідальнішого рішення стала для вченого звістка про знахідку поблизу села Зольне в Криму археологом А. Щепинським чудового кінського вуздечного набору, прикрашеного різьбленням. <…> Автор знахідки написав статтю, в якій стверджував, що різьблення на вуздечному наборі ніякого відношення до культури скіфів не має, що це мистецтво кіммерійців. Чесність вченого, мораль дослідника, служіння науковій істині — все це разом, переплітаючись, встало перед О. Тереножкіним, який був редактором збірки, куди надіслав свою статтю кримський археолог. "Перше моє бажання — повернути її автору як помилкову, — розповідав мені згодом Олексій Іванович. — Ні я, ні інші фахівці погляд А. Щепинського не поділяли. Але сама знахідка була настільки цікава, що, повагавшись, я опублікував статтю в первозданному вигляді". Чисту совість перед наукою О. Тереножкін зберіг, але себе, як дослідника, поставив в ситуацію критичну: треба було або спростувати доводи кримського археолога, або переглянути свої. І те, й інше вимагало часу і фактів. Уже далеко немолодою людиною Олексій Іванович взявся за роботу, на яку не кожен наважився б навіть в молодості*» (Цикора 1982).

Разом зі статтею А. Щепинського була опублікована стаття Г. Ковпаненко (1962). про випадкову знахідку у 1959 р. кіммерійського комплексу, який нібито походив з поховання-трупоспалення (с. Бутенки Полтавської обл.) Визначено воно було як чорноліське. Авторка поділяє висновок А. Іессена стосовно належності подібних речей як кіммерійцям, так і скіфам. Вочевидь, що такої ж думки стосовно цих питань дотримувався тоді і О. Тереножкін, який надавав консультації під час написання статті.

Тобто, систематично і цілеспрямовано займатися кіммерійською проблематикою вчений почав з початку 1960-х рр., а посприяли цьому дві знахідки: це, насамперед, поховання біля с. Зольне

і впевнене його визначення А. Щепинським як кіммерійського і аж ніяк не скіфського; та кіммерійський комплекс з с. Бутенки, що підводив до питання про контакти чорноліської культури зі степовими номадами.

Першою спеціальною роботою в цьому напрямку стала доповідь О. Тереножкина «Кіммерійці». Вчений став обгрунтовувати генетичні зв'язки культури кіммерійців зі зрубними пам'ятками (Тереножкин 1964), що почало знаходити підтримку в наукових колах. Стаття, написана по матеріалам вищезгаданої конференції, була опублікована лише через п'ять років (Тереножкин 1970).

У статті «Основы хронологии предскифского периода (Тереножкин 1965) вчений розглянув як лісостепові, так і степові культури. Публікація була важливою, оскільки підводила підсумки вивчення лісостепових пам'яток і намітила шляхи уточнення хронології степових культур та розробку історико-археологічних питань, пов'язаних з кіммерійцями.

У другій половині 1960-х рр. дослідницькі інтереси вченого перемістилися в бік вивчення скіфів, потім почався експедиційний бум, викликаний меліорацією, а в 1968 р. О. Тереножкіна мав неприємності «по партійній лінії», що забрало багато сил та часу (у 1969 р. не вийшло жодної публікації).

На 1970-ті рр. припадає остаточне оформлення концепції кіммерійської історії. Головні тези стосовно свого бачення кіммерійської проблеми вчений чітко сформулював у виступі на XV науковій конференції Інституту археології:

Початок «найпізнішого передскіфського періоду» припадає на середину IX ст. до н. е., а не VIII ст., як раніше вважалося (насамперед у працях А. Іессена). Це підтверджується шляхом порівняння з хронологічною шкалою археологічних культур Центральної Європи. В кіммерійцях О. Тереножкін бачить населення, яке є результатом етногенезу протягом багатьох століть носіїв зрубної культури. Остання за весь час свого існування була монолітною і етнічно однорідною, незважаючи на міграції з Поволжя в Надчорномор'я. Вчений вважав, що немає підстав для виділення в зрубній культурі ніяких окремих територіальних варіантів. Не має сенсу і розділяти зрубну культуру на окремі археологічні культури (хоча тоді усталеним був розподіл на ранню покровську та пізню сабатинівську). Кіммерійці визначаються як найбільш прогресивна стадія розвитку зрубної культури. Далі вчений однозначно говорить, що зрубну культуру від самого її початку (тобто від XVII ст. до н. е.) до «найпізнішого передскіфського періоду» середини IX — середини VII ст. до н. е. слід ототожнювати з кіммерійцями., він прямо називає цей період «пізньо-кіммерійським» і тим самим однозначно співвідносить «ранньокіммерій-

ський період» з пам'ятками кінця II тис. до н. е. Два економічних фактори, які призвели до епохальних змін: перехід від осілого землеробсько-скотарского господарства до кочування з вірогідним домінуванням табунного конярства та опанування залізоробного ремесла. Залізо розповсюдилося завдяки кіммерійцям у Передкавказзі, Середній Європі та у Поволжі (зауважимо, що самі займатися виробництвом заліза в умовах кочування кіммерійці не могли, а були лише «замовниками» і цим сприяли розвитку нових технологій). Традиції зрубної культури найдовше зберігалися в керамічному виробництві та у поховальних спорудах. Але нові умови життя привели до змін у поховальних звичаях, які супроводжувалися переходом від скорченого тілопокладення до випростаного, а також до значного збільшення кількості речей в похованнях та їх матеріальної цінності. При поясненні причин появи «на початку переходу від епохи бронзи до заліза» елементів південно-сибірських або центрально-азійських культур «типу карасукської» вчений принципово не говорить про якусь суттєву для етноісторичної ситуації у Надчорномор'ї роль міграції, втім називає це «новою важливою проблемою». Мова поки йде лише про ознайомлення місцевого населення з принесеними типами клинкової зброї та кінської вузди. Кіммерійці починають активно розвивати отримані форми, на їх основі створюють нові та розповсюджують їх. Пріоритет же кавказької кобанської культури, на якому наполягали багато дослідників, О. Тереножкін категорично заперечував. Зміни привели до того, що кожен чоловік став воїном-вершником, чого раніше ніколи не було. Тактика кінних загонів давала велику військову перевагу. Став застосовуватися довгий меч, який потім став головною зброєю як у скіфів, так і у сарматів. Успіхи розвитку вершництва у кіммерійців зумовлені були попереднім довгим досвідом використання коня для верхової їзди — нібито вже в катакомбний та зрубний часи. Хоча розвиток кіммерійських племен і наблизився до рівня наступного періоду — скіфського, археологічні свідоцтва ніяк не дозволяють говорити про автохтонність скіфської культури, про виникнення її шляхом еволюції культури кіммерійців (Тереножкин 1972).

Характеризуючи свої погляди в історіографічних оглядах, О. Тереножкін підкреслював їх відмінність від висновку А. Іессена, що степові передскіфські комплекси належали як кіммерійцям, так і раннім скіфам, та впевнено відносив їх до суто кіммерійських. У той же час він уважно ставився до складних питань стосовно характеру контактів та спільного розвитку фрако-кімерійської людності у Середній Європі, які досліджували в той час чехословацькі вчені, та до значних нових відкриттів при розкопках протомеотських пам'яток у Передкавказзі, які в подальшому могли б вплинути на уявлення про кіммерійський

період (Тереножкин 1973). Докладніше історіографію попередніх досліджень розглянуто в першій главі монографії «Киммерийцы» (Тереножкин 1976, с. 7—23). Зупинимось на цитованих тут автором словах В. Городцова стосовно того, що в ассірійських джерелах повідомлення про кіммерійців та скіфів інколи змішувалися, відповідно і їх спосіб життя був подібним: «Так як цей факт вказує на відсутність чіткої межі і в побутових обставинах цих народів, то можна вважати, що кіммерійські пам'ятки, якщо тільки вони є в наших колекціях, ховаються в одній масі зі скіфськими» (Городцов 1910, с. 344). Тобто, саме на початку XX ст. була висунута ця теза, яку потім деякий час поділяв Б. Граков і яка сильно вплинула на висновки А. Іессена.

Те, що кіммерійці, яких антична письмова традиція відносила до нібито споконвічно місцевого населення у Надчорномор'ї, теж зазнавали міграційних впливів здалеку, зі сходу, стало з'ясовуватися, коли Н. Членова, фахівець з какасукської культури, зібрала 16 відомих на той час знахідок бронзових речей — переважно це були мечі та кинджали — між Волгою і Уралом, в Україні та Центральній Європі (Членова 1975). Українські знахідки таких типів були відомі О. Тереножкіну (він і ознайомив Н. Членову з декотрими з них, за що дослідниця висловлює подяку у статті), але сам вчений ніколи раніше в своїх публікаціях не пов'язував їх з Західним Сибіром.

Зв'язки відбувалися через лісостепову полосу Сибіру і далі через Лісостеп та Степ європейської частини. Існував другий, більш північний, лісовий шлях від Приіртишшя та Притоболля до Середньої і Верхньої Волги. Ще у 1969 р. А. Халіков і Н. Членова визначили два середньоволзьких могильники (Аказинський та Старший Ахмиловський) як кіммерійські у доповіді «Кіммерійські пам'ятки на Середній Волзі». Однак, деякі дослідники не визнавали міграції предків кіммерійців зі сходу в Надчорномор'я, продовжуючи дотримуватися твердження, що перехід до нових форм господарства від землеробсько-скотарського до кочового скотарства, разом з запровадженням використання заліза «створили іллюзію масштабної міграції» (Лукьяшко 1999, с. 5). Хибність такого підходу (калька з поліцентричної теорії походження скіфів, запропонованої раніше М. Грязновим) очевидна.

О. Тереножкін вперше розділив у своїх дослідженнях кіммерійську культуру на ранній — чорногорівський і пізній — новочеркаський етапи лише на початку 1975 р. Раніше вчений намагався пояснити відмінності між групами пам'яток співіснуванням двох племінних об'єднань кіммерійців. Поштовхом же для перегляду стали розкопки Н. Анфімовим протомеотських пам'яток та зроблені цим вченим порівняння матеріалів Ніколаївського могильника в Адигеї та Кубанського могильника поб-

лизу м. Усть-Лабинська — саме тоді були виділені два послідовні етапи у розвитку визначальних видів матеріальної культури (Анфимов 1961). «Білозерську ступінь зрубної культури» вчений зарахував ще до епохи бронзи (хоча виробництво заліза тоді було вже відомо), чорногорівська ступінь характеризується біметалічними виробами, а новочеркаська — застосуванням зброї з суцільного заліза. Розповсюджувачами цих технологічних досягнень у середовищі пізньої чорноліської, ранньої жаботинської, протомеотської, кобанської та ранньої ананьїнської культур були кіммерійські племена. Також «пізній період» був поглиблений у давнину на півстоліття і став датуватися 900—650 рр. до н. е. (Тереножкин 1975).

Апогеєм у дослідженнях передскіфського періоду в науковому доробку О. Тереножкіна стала монографія «Киммерийцы», яка вийшла 1976 р. У своїй автобіографії О. Тереножнін писав: «Книгу «Кіммерійці» вважаю головним підсумком своєї науково-дослідницької діяльності за минулі тридцять років» (Из жизни… 2006, с. 105). Безперечна цінність проведеної О. Тереножкіним роботи полягає в ретельній каталогізації усіх відомих археологічних пам'яток, віднесених до кіммерійців та у побудові типологічних ліній розвитку різних категорій матеріальної культури.

Вивчати матеріальну культуру кіммерійців та історичні процеси цієї доби О. Тереножкін продовжував і після виходу монографії, зокрема зосередився на питаннях датування, походження та культурної атрибуції казанів. У 1986 р. було опубліковане друге видання «Археології Української РСР». В. Іллінська та О. Тереножкін зробили для нього нову редакцію глави «Кіммерійський період», де окремий розділ присвячений кіммерійським стелам (Ильинская, Тереножкин 1986, с. 18—29).

Дослідження кіммерійської антропоморфної скульптури мали, головним чином, узагальнюючий характер. На початку 1950-х рр. під час роботи експедиції, якою керував вчений, було встановлено, що ті стели, які вважалися кіммерійськими, відносяться до енеоліту ранньої бронзи. Це дозволило поставити питання про пошук власне кіммерійських антропоморфів. Потім стели з зображеннями мечів та кинджалів з прямим перехрестям були знайдені в місці злиття Волги і Ками, вони супроводжувалися зображеннями речей місцевої ранньої ананьїнської культури — це були перші антропоморфні скульптури, доказово датовані кінцем VIII — початком VI ст. до н. е. (Халиков 1963). Але знахідки кіммерійських стел траплялися під час розкопок ще на початку XX ст. На зв'язок передкавказьких стел, знайдених тоді Н. Веселовським, з карасукськими першими звернули увагу Д. Савінов та Н. Членова. Кіммерійські антропоморфи

також були знайдені у 1970 р. у Болгарії Г. Тончевою; у 1977 р. С. Поповим в оренбургських степах.

Значення досліджень О. Тереножкіна кіммерійського періоду полягає в найґрунтовнішій на той час джерельній базі та підсумковому, синтезуючому характері. Багато ж головних положень були запропоновані в публікаціях інших вчених: ототожнення зрубної культури з кіммерійцями зроблено В. Городцовим; реперні типи речей виділені А. Іессеном; можливість відокремити кіммерійські комплекси від ранньоскіфських доведена А. Щепинським; центральноазійське походження цілого ряду категорій матеріальної культури з'ясоване О. Тереножкіним, Н. Члєновою, Д. Савіновим; два хронологічні передскіфські етапи виділені на матеріалах Передкавказзя Н. Анфімовим і вже екстрапольовані О. Тереножкіним на Північне Причорномор'я та Подніпров'я.

Незважаючи на складність історичних подій IX — першої половини VII ст. до н. е., що відобразилося в деякій еклектиці поховальних комплексів, неможливо заперечувати правильність запропонованого О. Тереножкіним виділення двох етапів для археологічних пам'яток кіммерійців, логічну відповідність загальним тенденціям перехідного періоду від пізньої бронзи до раннього заліза, зокрема зміни у поховальних звичаях (заміна скорченого тілопокладення випростаним) та еволюцію від біметалевої зброї до залізної.

ЛІТЕРАТУРА

Анфимов, Н. В. 1961. Протомеотский могильник с. Николаевского. В: Анфимов, Н. В. (ред.). *Сборник материалов по археологии Адыгеи*. II. Майкоп: Адыгейское книжное издательство, с. 103—126.

Городцов, В. А. 1910. *Бытовая археология*. Москва: Московский археологический институт.

Из жизни… 2006. *Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном)*. Киев: Корвин пресс.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1986. Киммерийское время (IX — первая половина VII вв. до н. э.). *Археология Украинской ССР*. 2. Киев: Наукова думка, с. 18—43.

Ковпаненко, Г. Т. 1962. Погребение VIII—VII вв. до н. э. В бассейне р. Ворсклы. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 66—72.

Лукьяшко, С. И. 1999. *Предскифский период на Нижнем Дону*. Донские древности, 7. Азов: Азовский краеведческий музей.

Нариси… 1957. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: Наукова думка.

Скорий, С. А. 1981. Скіфські довгі мечі. *Археологія*, 36, с. 19—26.

Тереножкин, А. И. 1952а. Археологические исследования в 1951 году на территории строительства Молочанского водохранилища. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1, с. 15—20.

Тереножкін, О. І. 1952б. Праця Й. В. Сталіна з питання мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії. *Археологія*, с. 3—18.
Тереножкин, А. И. 1952в. Памятники предскифского периода на Украине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 47, с. 3—14.
Тереножкин, А. И. 1954. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап). В: Мерперт, Н. Я. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 94—111.
Тереножкин, А. И. 1964. Киммерийцы. В: *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук*. Москва: Наука, с. 9—10.
Тереножкин, А. И. 1965. Основы хронологии предскифского периода. *Советская археология,* 1, с. 63—85.
Тереножкин, А. И. 1970. Киммерийцы. В: *Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. Москва (3—10 августа 1964 г.)*. V. Москва, с. 296—301.
Тереножкин, А. И. 1972. Начало железного века на юге европейской части СССР. В: *XV наукова конференція Інституту археології*. Одеса, с. 166—171.
Тереножкин, А. И. 1973. К истории изучения предскифского периода. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 7—19.
Тереножкин, А. И. 1975. Черногоровская и новочеркасская ступени киммерийской культуры. В: *Новейшие открытия советских археологов*. Київ: Наукова думка, с. 22—25.
Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Київ: Наукова думка.
Халиков, А. Х. 1963. Стелы с изображением оружия раннего железного века. *Советская археология*, 3, с. 180—191.
Членова, Н. Л. 1973. Карасукские находки на Урале и Восточной Европе. *Советская археология*, 2, с. 57—82.
Членова, Н. Л. 1975. О связях северо-западного Причерноморья и нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху. В: Тончева, Г. (ред.). *Studia thracia*. София, с. 86—87.
Цикора, С. 1982. Уздечка, открывшая тайну. *Неделя. Иллюстрированный еженедельник*. 1—7 ноября 1982 г., № 44.
Щепинский, А. А. 1962. Погребение начала железного века у Симферополя. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 57—65.

САЄНКО Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей книги і друкарства України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-9837-0733, e-mail: saykolaksay@gmail.com.

УДК 904.8(477.72)”638”

НОВИЙ СКАРБ КІММЕРІЙСЬКОГО ЧАСУ З ХЕРСОНЩИНИ

Д. Д. Клочко

Навесні 2021 р. на лівобережному півдні Херсонської обл. було знайдено скарб бронзових предметів: хрестоподібне руків’я з грибоподібним навершям колючо-ріжучої зброї (меча чи кинджалу), спис, долото та два кельти (рис. 1: А). Ретельне дослідження цих речей та подальше встановлення їх аналогій та прототипів дозволяє реконструювати певні історичні процеси, що відбувалися на півдні сучасної України на межі доби фінальної бронзи та раннього заліза [1].

Руків’я меча чи кинджалу. Почати варто з хрестоподібного руків’я. Вперше в радянській історіографії дослідження зброї з такою деталлю провів О. І. Тереножкін (Тереножкин 1975). Надалі колючо-ріжуча зброя з хрестоподібним руків’ям стала предметом праць ряду дослідників, зокрема європейських (Chochorowsky 1993), російських (Дударев 1999) та українських (Makhortykh 2008; Klochko D. 2020). В російськомовних працях 1970—1990-х рр. такий тип отримав назву БМК КР (від рос. «*Биметалические мечи и кинджалы с крестовидной рукояткой*»), що цілком відображає суть даного явища: зброя цього типу складається із кованого залізного клинка та відлитої бронзової ручки. Окрім того, для цього типу характерним є чітко виражене перехрестя (гарда), призначене для захисту зап’ястя від ворожих ударів. Прототипами біметалевих мечів та кинджалів О. І. Тереножкін називав кинджали карасукської культури південного Сибіру, а «батьківщиною» — Північне Причорномор’я. Існує альтернативна гіпотеза, згідно з якою біметалева зброя з хрестоподібним руків’ям вперше з’являється на території Північного Кавказу. Однак, прототипів (тобто карасукських кинджалів) в тих регіонах не знайдено досі, тож дана версія видається сумнівною.

Через недовговічність заліза, порівняно з бронзою, дуже часто біметалева колючо-ріжуча зброя доходить до дослідників з частково чи повністю втраченим клинком. Саме таку ситуацію спостерігаємо з предметом із «Нового Херсонського скарбу»: клинок втрачено повністю, а відтак визначити його довжину та технічні особливості не представляється можливим навіть приблизно. Довжина руків’я становить приблизно 9 см. Довжина перехрестя — 4—5 см (рис. 1: 2). На території України відомо кілька прямих аналогій даному руків’ю — дві з Вінницької обл., по одній з Харківщини, Кіровоградщини та Хмельниччини (рис. 2: А;

[1] Автор висловлює вдячність своєму науковому керівнику Віктору Івановичу Клочку за надану ним консультацію при підготовці цієї роботи.

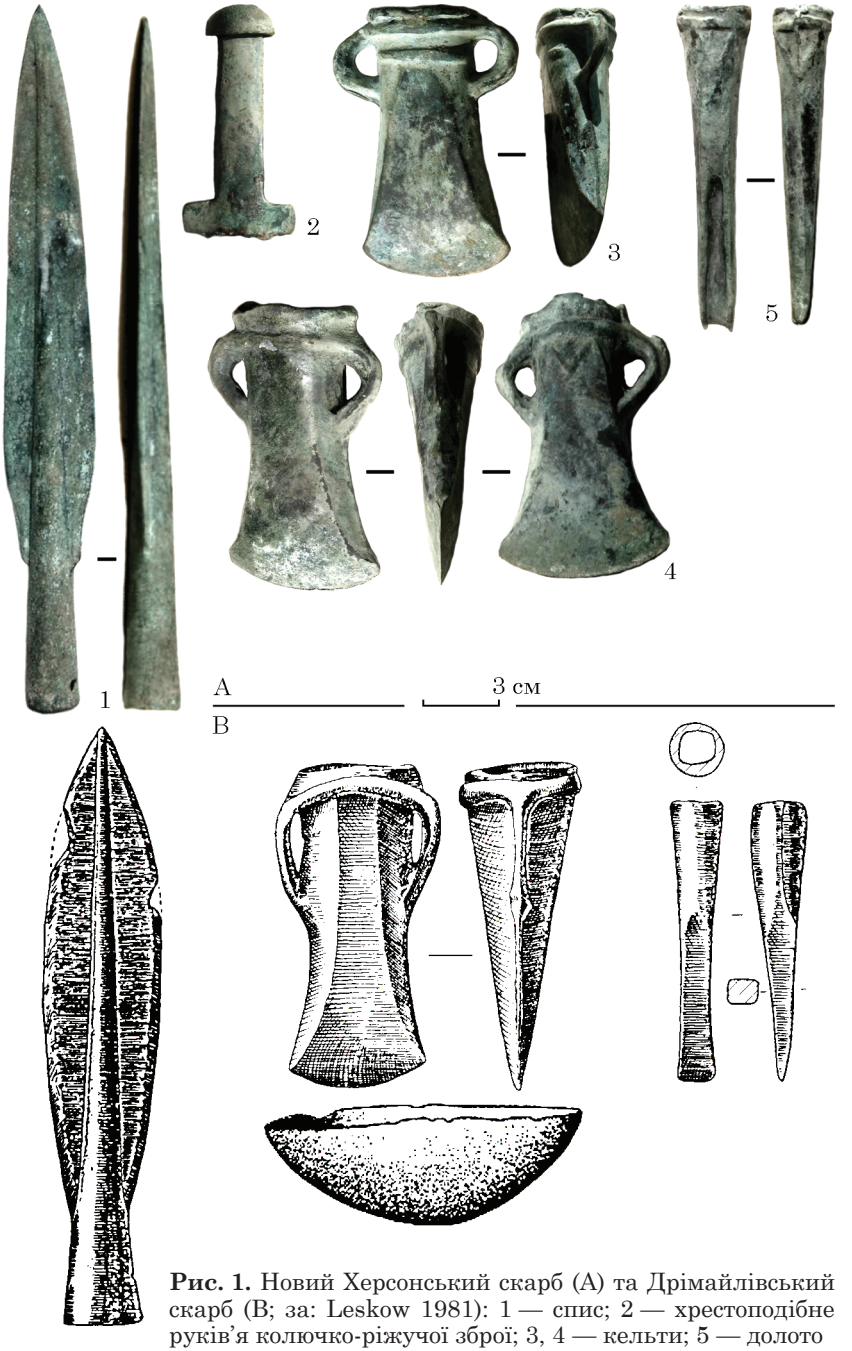

Рис. 1. Новий Херсонський скарб (А) та Дрімайлівський скарб (В; за: Leskow 1981): 1 — спис; 2 — хрестоподібне руків'я колючко-ріжучої зброї; 3, 4 — кельти; 5 — долото

Klochko D. 2020, fig. 3: 3, 6, 8—10). Невеликий розмір гарди в цьому руків'ї, порівняно з іншими знахідками цього типу, дозволяє зарахувати його до раннього варіанту біметалевих мечів та кинджалів з хрестоподібним навершям кіммерійського часу.

Спис. Довжина вістря списа становить приблизно 28—29 см. Воно має коротку втулку та видовжену листоподібну форму. Біля основи лезо має помітне потоншення, яке могло бути призначене для упору та утримання списа при ударі (рис. 1: 1). Коротковтулкові списи видовженої листоподібної форми беруть свій початок в сабатинівській культурі доби пізньої бронзи, де ця традиція представлена так званим «дрімайлівським» типом. Дрімайлівський скарб з Бериславського р-ну Херсонської обл. я зарахував до сабатинівської культури доби пізньої бронзи регіону Нижнього Дніпра (Klochko 2001, p. 340—341; Клочко 2006, с. 203—204). Порівняно зі списом із Дрімайлівського скарбу (рис. 1: B; Leskow 1981, taf. 4: E1), спис з Херсонщини має більші розміри та видовженіше лезо. Ця обставина та інші речі скарбу дозволяють відносити даний спис до кіммерійського часу, списи якого загалом характеризуються великими розмірами (Klochko 2001, p. 322; Клочко 2006, с. 277). Відомо ще два списи, котрим притаманні такі риси — коротка втулка та видовжене листоподібне лезо), списи місцевої групи, що були знайдені у складі Лубенського скарбу у 2003 р. (рис. 2: B; Клочко 2006, с. 282—286, фото 26). Таким чином, поряд із двома списами з Лубен, спис з «Нового Херсонського скарбу» представляє собою еволюційну форму кіммерійського часу списів дрімайлівського типу сабатинівської культури.

Долото має довжину приблизно 9 см. Біля основи наявний чіткий валик, від якого відходить орнамент у вигляді двох трикутників — одного з внутрішньої сторони (меншого та менш чіткого) та одного з зовнішньої (більших розмірів та чіткості). На лезі з зовнішнього боку наявна ледь помітна нервюра. З внутрішньої сторони вістря має пальцеподібну впадину (рис. 1: 5). Із Кардашинського скарбу ливарних форм — Кардашинська ливарна майстерня (рис. 2: C; Bockarev, Lescov 1979, taf. 10—11) походить ливарна форма до майже аналогічного долота. В цілому, такі долота характерні для пам'яток Центральної та Лівобережної України доби фінальної бронзи.

Надзвичайно цікавою складовою даного скарбу є **кельти**. Обидва є двовушковими, леза обох є дещо ширшими за основу. Довжина одного становить приблизно 9 см. Біля основи артефакт має потрійний валик. Довжина другого кельта становить 10—11 см (рис. 1: 3, 4). Двовушковість є характерною рисою кельтів пізньотшинецько-ранньобілогрудівської і лобойківської груп доби пізньої бронзи та білозерсько-білогрудівської групи доби фінальної бронзи регіону Нижнього Дніпра. Кельти з широким

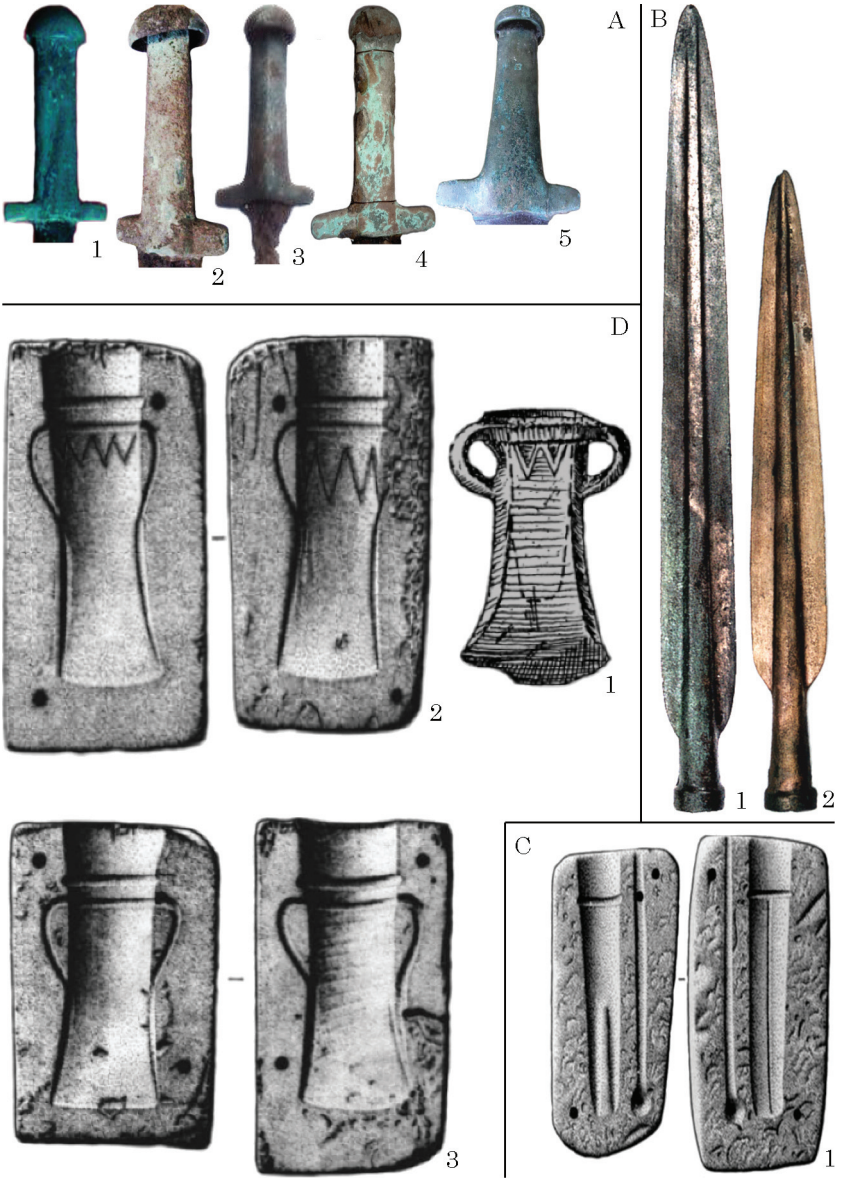

Рис. 2. Аналогії предметам Нового Херсонського скарбу: A — руків'я: 1, 2 — Вінничина; 3 — Кіровоградщина; 4 — Харківщина; 5 — Хмельниччина; B — списи, Лубенський скарб; C — долота, Кардашинська ливарна майстерня; D — кельти: 1 — Знаменка; 2, 3 — Кардашинська ливарна майстерня (за: A — Klochko D. 2020; B — Клочко 2006; C, D2, D3 — Bockarev, Lescov 1979; D1 — Klochko 2001)

лезом були знайдені в Завадівці, Соколенах, Знаменці, Кардашинці та Дрімайлівці (Klochko 2001, p. 260—264; Клочко 2006, рис. 97: 2, 3; 98: 10, 15; 102: 1—3, 5, 7—9). Окремо варто згадати кельти з Бузівки та Гупалівки (Клочко 2006, рис. 89: 8), а також ливарні форми з Кардашинки, Завадівки та Новоалександрівки на Нижньому Дніпрі (рис. 2: D; Bockarev, Lescov 1979, taf. 8—11; Klochko 2001, p. 260—64; Клочко 2006, рис. 97: 2, 3; 98, 1; 102: 5), на яких також є трикутний орнамент біля основи, подібний до того, який має кельт з «Нового Херсонського скарбу».

Таким чином, до складу одного скарбу входять артефакти, котрі мають прямі аналогії серед речей доби фінальної бронзи (кельти, долото) або ж представляють собою розвиток форм того часу (спис), а також зброя, котра, безумовно, відноситься до початку доби раннього заліза — руків'я кинджала чи меча. Подібне поєднання може свідчити про те, що деякі традиції доби фінальної бронзи (зокрема «дрімайлівські» та «кардашинські») доживають, принаймні, і до раннього етапу кіммерійського часу. Відповідно, разом із цими технологічними та культурними традиціями продовжують існувати і їхні носії. Локалізація «Нового Херсонського скарбу» дозволяє припустити, що в кіммерійський час окремі групи населення сабатинівської культури продовжували заселяти південь сучасної України, зокрема, регіон Нижнього Дніпра.

ЛІТЕРАТУРА

Дударев, С. Л. 1999. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху*. Армавир.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України*. Київ: АртЕк.

Тереножкин, А. И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 3—34.

Bockarev, V., Lescov, A. 1979. *Jung und Spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, 19, 1. Münhen.

Chochorowski, J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków.

Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000—700 BC*. Baltic-Pontic Studies, 10. Poznan.

Klochko, D. D. 2020. On one of the weapon types of Cimmerian time. *Археологія*, 2, с. 62—70.

Leskow, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde, 20, 5. Münhen.

Makhortykh S. V. 2008. On the Question of Cimmerian Imports and Imitations in Central Europe. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. A. (eds.). *Import and imitation in archaeology*. Beier & Beran, Langenweißbach, p. 167—186.

КЛОЧКО Данило Дмитрович, аспірант, Національний університет «Киево-Могилянська Академія», Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-2154-5611, e-mail: klochko.danil@ukr.net.

УДК 904.21(477.41)”638”

ПОСУДИНОПОДІБНІ ПРЯСЛИЦЯ НА ПІДГІРЦІВСЬКИХ ПАМ’ЯТКАХ КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ’Я

С. С. Ржевуська

Реконструкція особливостей текстильного виробництва у населення підгірцівської групи пам’яток Київського Подніпров’я здебільшого здійснюється на основі керамічних матеріалів, а саме пряслиць. Окрім цього, відбитки тонкої домотканої тканини фіксуються і на денцях посудин (Даниленко 1950, с. 16).

Через недостатню дослідженість підгірцівських пам’яток комплекс виробничої кераміки неповний. Проте, під час систематизації матеріалів із розкопок еталонної пам’ятки Бортничі вдалося виокремити особливий для підгірцівської групи пам’яток тип пряслиць — посудиноподібні. Вони траплялися у вигляді поодиноких знахідок на всій площі розкопу, тоді ж як кераміка утворювала компактні скупчення.

Загалом, у колекції знаходиться 11 пряслиць (по одному круглому, біконічному, блокоподібному (циліндричне), два котушкоподібних і шість посудиноподібних) (рисунок). Переважаючі, посудиноподібні пряслиця належать до типів II—III А за О. М. Мельниківською (Мельниковская 1967, с. 123). У своїй основі вони біконічні, проте їх форма імітує профілювання кераміки.

Найближчі аналогії зустрінуті у матеріалах милоградської культури, де посудиноподібні пряслиця переважають на території Полісся (городища Горошків, Ліпняки, Ліски, Любни, Старе Червоне, Уза, Чорне; могильник Горошків) на всіх етапах її існування (?) (Мельниковская 1962, с. 169—170; Лошенков 2011, с. 25—252). На відміну від підгірцівських, вони орнаментувалися, у 18,2 % випадків (статистика наведена для Полісся; Лошенков 2011, с. 256).

На території Новгород-Сіверського Полісся посудиноподібні пряслиця побутували у носіїв юхнівської культури (Бужанка I, Кудлаївка, Пісочний Рів, Пушкарі). Проте, там цей тип не переважає. Орнаментальні мотиви подібні до милоградських. Більшість пам’яток вкладаються у хронологічний діапазон VI—IV ст. до н. е., окрім городища Бужанка I — I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Каравайко 2012, с. 105—107, 139—142).

Пряслиця фіксуються здебільшого на поселенських пам’ятках, у похованнях майже не відомі. Проте, посудинопоідбне пряслице знайдено у похованні кургану 5 біля с. Вовківці на Посуллі. Серед інвентарю — намисто із непрозорого скла, чотири браслети,

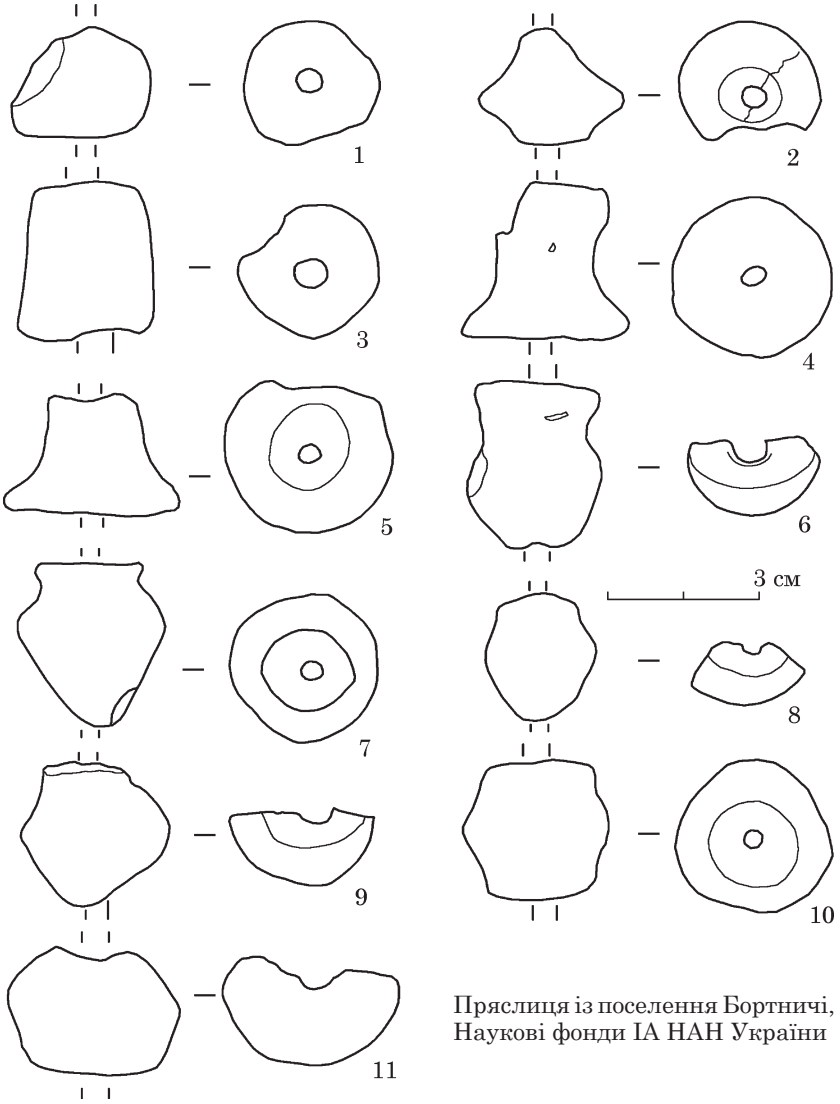

Пряслиця із поселення Бортничі, Наукові фонди ІА НАН України

конічні дзвоникоподібні підвіски, а також пізньоархаїчний трилопатевий наконечник стріли та самоська амфора першої чверті (третини?) VI ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 47; Grechko 2020, p 593).

Більшість посудиноподібних пряслиць виявлено у відкритих комплексах і вони не є вузькими хроноіндикаторами. Поселення Бортничі датовано кінцем V — IV ст. до н. е. за скіфським трьох-

гранним наконечником із прихованою втулкою. Підгірцівським населенням вони не використовувалися, місцевими є пластинчасті трикутні наконечники, виготовлені із заліза (Мельниковская 1967, с. 70). Перспективними для датування також є обточені уламки стінок античних амфор, знайдені на поселенні, які так і не аналізувалися повторно.

Посудиноподібні пряслиця з'являються із першої чверті (третини?) VI ст. до н. е. на території Посулля, а також Новгород-Сіверського Полісся. Щонайменше до V ст. до н. е. вони побутують у носіїв милоградської культури. Наприкінці V ст. до н. е. формується підгірцівська група пам'яток і посудиноподібні пряслиця фіксуються на класичних дюнних поселеннях цієї культурної належності.

Таким чином, наявність пряслиць на підгірцівських пам'ятках є прямим свідченням існування текстильного виробництва. Особливим типом виробничої кераміки є посудиноподібні пряслиця, які можна вважати етнокультурним маркером. Здебільшого вони поширені у ареалах культур лісової зони. Їх поява на території Київського Подніпров'я пов'язана з інфільтраціями милоградського населення із Полісся наприкінці V ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

Даниленко, В. Н. 1950. *Археологические памятники подгорского типа.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1-г.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).* Киев: Наукова думка.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья.* Киев: ИА НАН Украины.

Лошенков, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: Минская фабрика цветной печати.

Мельниковская, О. Н. 1962. Могильник милоградской культуры в деревне Горошков в Южной Белоруссии. *Советская археология*, 1, с. 163—172.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.* Москва: Наука.

Grechko, D. 2020. Chronological schemes of the Late Hallstatt period (HaD) in Central Europe: new opportunities for the synchronization and refinement of dates. *Sprawozdania archeologiczne*, 72 (2), p. 584—605.

РЖЕВУСЬКА Софія Сергіївна, аспірантка, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-2746-1088, e-mail: sofiarzhewuska@gmail.com.

УДК 904.3(477.52)”638”

ЖИТЛА МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ (попередні результати досліджень)

Д. В. Каравайко

Городище скіфського часу Ширяєве розташоване на правому березі р. Сейм неподалік від м. Путивль Сумської обл. Перші археологічні дослідження проведені тут ще наприкінці 1940-х та в 1950-му роках (Іллінська 1953; Каравайко 2018; 2020). З 2017 р. городище систематично вивчає Путивльська археологічна експедиція (Каравайко, Плаксіна 2019; Каравайко, Качура 2020). За п’ять років розкопано 260 м^2, виявлено залишки 7 жител, три з яких досліджено повністю.

На сьогодні в межах Посейм’я відомо 45 жител скіфського часу (Билинский, Кабанов 2018). На території Путивльського Посейм’я, в межах середньої течії річки до недавнього часу єдиною повністю дослідженою спорудою лишалася будівля городища Ширяєве, розкопана ще експедицією В. А. Іллінської. Вона наземна, мала розміри не менше, як 8 × 8 м та дві печі в середині (Іллінська 1953, с. 112—114; Каравайко 2020, с. 527).

Житла виявлені в межах трьох горизонтів, по одній споруді в кожному шарі. Найкраще фіксується споруда з нижнього шару потужністю до 0,3 м, яку дещо заглиблено в материк (рисунок). Її розміри складають 6 × 12 м. Котлован заглиблено на 0,1—0,3 м. Вона чітко орієнтована стінами по сторонах світу. Майже в центрі житла розміщено піч, від якої збереглася половина. Залишки поду діаметром 1,0 м оточені стінками з білої глини товщиною 0,4—0,5 м. В них простежені три округлі ямки від дерев’яного каркасу. Піч розміщено над овальною ямою завглибшки 0,25 м розмірами 1,7 × 2,1 м. Гирло, що не збереглося, знаходилося з півночі. Таким чином, в споруді зафіксовано просту купольну піч з однією камерою.

Основна концентрація залишків об’єктів спостерігається в центральній та західній половині будинку на площі 6 × 8 м. В східній частині знаходилися лише поодинокі ямки від стовпчиків. Ймовірно, саме зі сходу, з центру майданчика, було влаштовано вхід.

Дата нижнього горизонту, а відповідно і споруди, визначається в межах другої—третьої чверті VI ст. до н. е.

Середній шар, або горизонт 2, найпотужніший. Його товщина варіює від 0,5 до 1,3 м. В його нижній частині на глибині 0,9—1,0 м повністю досліджено житлову споруду. Будинок фіксувався за скупченням глиняної обмазки з відбитками прутків та завалами білої глини. Розміри склали приблизно 8 × 8 м. *In situ* зафіксована лише невеличка ділянка південної стіни довжиною 1,65 м. Це смуга білої глини завтовшки до 16 см, з внутрішнього боку якої

знаходилося скупчення дрібної глиняної обмазки з відбитками прутків. Невиразні завали білої глини та обмазки фіксувалися в районах західної та північної стінок. Східна межа споруди визначалася умовно, переважно за концентрацією матеріалу та дещо іншим відтінком ґрунту. Орієнтована стінами по сторонах світу. Виходячи з концентрації матеріалу, підлога дома була заглиблена не більш, ніж на 0,3 м. З причин одноманітного за кольором шару не вдалося зафіксувати ями, що пов'язані зі спорудою.

В південній частині споруди, майже по центру, в 1,2 м від стіни розчищено залишки пічки у вигляді округлого скупчення твердої білої глини розмірами 1,65 × 2 м та потужністю 0,1—0,15 м. Жодних конструктивних особливостей, в тому числі і чіткого поду, простежити не вдалося.

Дата горизонту визначена в межах останньої чверті VI ст. до н. е. — третьої чверті V ст. до н. е.

На глибині 0,5—0,6 м в верхньому горизонті виявлена ще одна наземна споруда. Її контури визначалися за завалами глиняної обмазки та обпаленого ґрунту в районах південної та північної стін. Інші дві стіни не збереглися. Орієнтована чітко по сторонах світу. Розміри будівлі визначені в межах 10 × 8 м. За концентрацією матеріалу можна стверджувати, що підлога була дещо заглиблена. Залишків опалювальної споруди не виявлено. Дата споруди та першого горизонту — кінець V — IV ст. до н. е.

Матеріальний комплекс пам'ятки є показовим з точки зору хронологічних змін, проте жодним чином не свідчить про зміну населення городища Ширяєве за скіфського часу. З огляду на це, всі описані вище споруди мають бути ідентичними. Не суперечить цьому і факт однакової орієнтації жител по сторонах світу.

Розглянемо окремі конструктивні особливості жител. Передусім в око впадають різні площі двох верхніх і нижньої споруд. Розміри 8 × 8 і 10 × 8 м є суто археологічними вимірами залишків об'єктів і можуть не відповідати реальним. Лише одна стіна в споруді з середнього шару зафіксована *in situ*. В інших випадках маємо справу зі зруйнованими стінами, що впали. Чіткі межі вдалося встановити лише для споруди з нижнього горизонту. Її загальна площа складає 72 м^2. Імовірно, дім було поділено на дві частини. Західна, житлова, мала площу 48 м^2 й опалювалася піччю. Тут розташовані ями-погреби. Східна частина, вірогідно, мала господарське призначення. Її площа складала 24 м^2. Вочевидь, аналогічну систему слід бачити і в спорудах з верхніх горизонтів. Частина, зафіксована глиняними завалами стін, є житловою. Принаймні, співпадає довжина (близька 8 м). На цю площу припадає більша часина знахідок (кераміка, знаряддя праці, прикраси тощо). Менше господарське приміщення в культурному шарі з об'єктивних причин зафіксувати не вдалося. Не виключено, що і потужність стін тут була меншою.

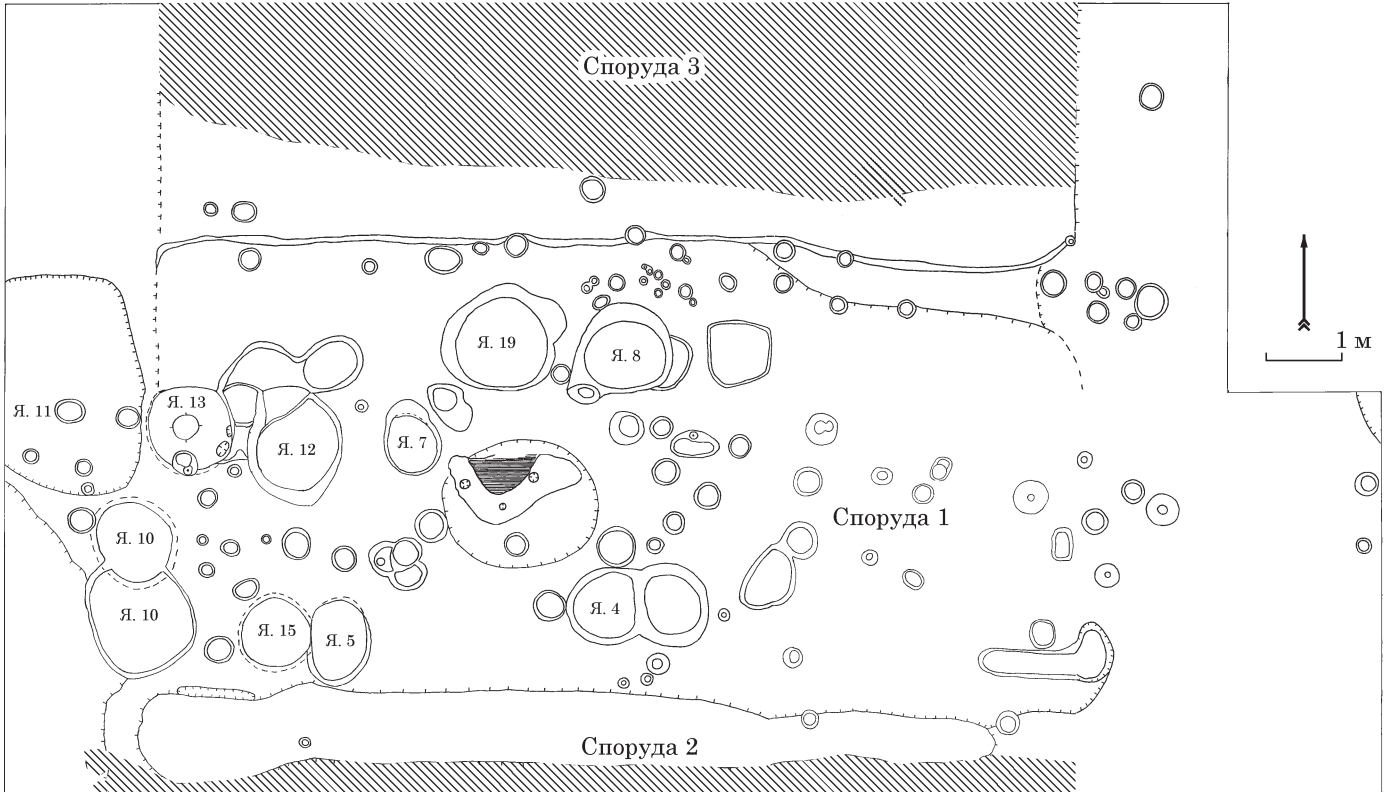

Городище Ширяєве, план споруди нижнього горизонту

Значна частина наземних споруд скіфського часу лісостепової зони мала каркасно-стовпову конструкцію. Простежити систему стовпів на городищі Ширяєве можливо виключно в спорудах на рівні материку. Для згаданого вище житла, ямки від стовпів майже відсутні вздовж південної та західної стін. Виявлені вони лише поблизу північної стіни. Для споруди з середнього шару було з'ясовано, що частиною стіни є плетінь, який обмазано глиною та піддано вогню. Після цього ззовні його обмазали шаром білої глини завтовшки в середньому 0,1 м. Подібна стіна мала б спиратися щонайменше на масивні стовпи, сліди яких майже відсутні. В нижній споруді в південно-західному куті, безпосередньо в материковій стінці котловану житла зафіксовано невеличку канавку довжиною 1 м і завширшки 0,1 м. В материк її заглиблено на 0,05 м. Заповнення являло собою залишки деревинного тліну. Подібні вузькі відбитки деревини зафіксовані в районі стін споруд різних горизонтів. Вірогідно, основою стіни були горизонтально викладені плахи.

Споруди городища Ширяєве значно відрізняються від інших лісостепових. За виключенням території Лісостепу Дону (Медведев 1999, с. 83), довгі дома не характерні для цієї зони. Така традиція домобудування притаманніша населенню лісової смуги, зокрема, юхнівській культурі (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 18—19). Найповнішу аналогію довгим спорудам городища Ширяєво маємо на юхнівському городищі Торфель на Середній Десні (Горюнова 1950, с. 149).

Одним з актуальних питань при вивченні житлобудівництва залишається інтер'єр самих жител. Як правило, його опис обмежувався місцем розташування печі або вогнища, в окремих випадках — спального місця. З урахуванням розкопок В. А. Іллінської, на городищі Ширяєве виявлено 7 печей. Певної системи в їх розташуванні на площі житла поки що не простежено.

При спробі реконструкції інтер'єру використаємо такі знахідки, як глиняні вироби на зразок грузил та хлібців та столовий і тарний посуд.

Призначення глиняних грузил, хлібців та інших схожих, проте нетотожних, речей подекуди дискусійне, а часто незрозуміле. Точна локалізація на плані кожної такої знахідки є першим і необхідним кроком до розуміння її утилітарного чи культового застосування.

Для найдавнішої споруди і нижнього горизонту загалом властиво незначна кількість знахідок різноманітних глиняних виробів. Їх розташування в межах житла не має певної системи.

Інформативнішим є матеріал зі споруди другого горизонту. Глиняні грузила виявлені переважно в південно-західному та північно-західному кутах. Поблизу західної стінки, навпроти печі розчищено скупчення глиняних хлібців загальною кількістю 29

цілих та два уламані екземпляри. Серед них виділявся один хлібець з глибоким вдавленням. Поруч знайдено велику кількість посуду. На іншій площі споруди знахідки хлібців поодинокі.

Глиняні вироби з глибоким вдавленням так само концентруються переважно вздовж західної стіни. Нечисельні знахідки глиняних блоків виявлені в центральній частині. Пряслиця безсистемно розкидані по всій площі споруди.

У споруді з верхнього горизонту основна кількість глиняних грузил знайдена поблизу південної стіни, неподалік південно-західного кута. Хлібці виявлені в центральній та східній частині. В чотирьох метрах на захід від кута споруди, поза межами житла, знаходилося скупчення глиняних хлібців. Всього налічувалося 14 предметів, 13 з яких мали звичайну форму «пиріжка», один — округлої форми з глибоким центральним вдавленням. Знахідки пряслиць зафіксовані по всій площі споруди.

Ще однією ключовою категорією знахідок, що в змозі допомогти в питанні реконструкції інтер'єру, є кухонний та тарний посуд (миски, глеки, корчаги тощо). Жодних висновків щодо нижнього горизонту на основі цього матеріалу зробити неможливо. Тут знайдено лише по одному фрагменту миски та корчаги. В другому горизонті їх дещо більше — 27 фрагментів. Концентрація такого посуду на один археологічний квадрат 2 × 2 м складає 0,4 фрагмента. Певних скупчень столового або тарного посуду не простежено. Як виключення, чотири уламки миски та одна стінка кубочку знайдені поруч зі скупченням глиняних хлібців.

Найбільша кількість уламків столового та тарного посуду знайдено в верхньому горизонті — всього 69 штук. На один археологічний квадрат 2 × 2 м припадає 1,4 фрагмента. Показник доволі незначний для остаточних висновків. Поки що можемо констатувати, що поблизу західної і східної стінок знайдено дещо більше уламків такого посуду.

Отже, більшість матеріалу виявлено поблизу західних стін двох споруд. Дальня від входу частина дому, відповідно, найтепліше місце, використовувалося для прийому їжі, при роботі з ткацьким верстатом [1]. Певне місце тут відводилося для служіння культу. Не виключено, а скоріш за все, саме тут мала знаходитися лежанка для сну. Поки що це попередні висновки, підтвердження або спростування яких є справою майбутнього.

Вивчення споруд і самого городища Ширяєве лише розпочато. Житла місцевих мешканців суттєво відрізняються від аналогічних споруд Лівобережного Лісостепу скіфського часу. Чітко

[1] З огляду на скупчення глиняних грузил, їх кількість та відносно малу площу західної ділянки житла можемо говорити про використання вертикального ткацького верстату.

вбачаються традиції лісових культур, зокрема, юхнівської. Лише частково з'ясовано конструктивні особливості жител. Перспективним в цьому напрямку виглядають не лише подальші археологічні розкопки, а й етнографічні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Билинский, О, Кабанов, Д. 2018. Планировка поселений и домостроительство населения скифского времени в бассейне Сейма. *Revista Arheologică, serie nouă*, XIV, 2, с. 13—26.

Горюнова, Е. И. 1950. Городище Торфель. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 31, с. 148—156.

Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109—122.

Каравайко, Д. В. 2018. О трех городищах скифского времени Путивльского Посеймья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 264—286.

Каравайко, Д. В. 2020. Історія дослідження городища скіфського часу Ширяєве. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 524—530.

Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.

Каравайко, Д. В., Плаксіна, О. В. 2019. Дослідження городища Ширяєве на Сеймі. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 232—235.

Каравайко, Д., Качура, О. 2020. Городище та поселення Ширяєво. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 188—190.

Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э.* Москва: Наука.

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

УДК [904.4:725.182](477.52)"638"

УКРІПЛЕННЯ «МАЛИЙ ГОРОДОК» БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА: ВАРІАНТ РЕКОНСТРУКЦІЇ

А. А. Корж

Басівське городище скіфського часу, безумовно, є ключовим поселенням доби раннього заліза Посулля. Складається із трьох частин, які названі «Башта», «Аршавське» та «Малий городок» та являють собою центральні укріплення. Також до пам'ятки входить і напільна частина, розташована на схід від вищеназваних укріплень, яка в давнину була оточена захисними спорудами у вигляді

валу та рову, залишки яких на сьогоднішній день місцями добре збереглися. Загальна площа пам'ятки становить 170 га (є другим після Більського городища на території Лівобережного Лісостепу).

Незважаючи на значні розміри пам'ятка досліджена слабо. Всього розкопано близько 1000 м². Потрібно констатувати, що на сьогодні існує багато «білих плям», пов'язаних з Басівським городищем. Причиною цьому є не тільки фактор ступені дослідженості, але й рівень введення до наукового кола здобутої попередниками інформації, який, нажаль, є недостатнім. До одного з таких проблемних і дискусійних питань є функціональне призначення частини пам'ятки, що отримала назву «Малий городок».

Перші відомості про Басівське городище знаходимо в праці 1901 р., що має назву «Городища курганы и длинные змиевые валы в басейне р. Сула» В. Г. Ляскорнського (Ляскоронский 1901, с. 20—22). Публікація містить перший окомірний план пам'ятки, на якому схематично зображено лише дві частини городища «Башта» та «Аршавське». Хоча в описах мова йде лише про захисні споруди та топографічні особливості найбільшого укріплення — «Башти». Укріплення «Малий городок» взагалі залишилося поза увагою та не було виділено, як окрему частину Басівського городища.

У 1906 р. на різних частинах найбільшої поселенської пам'ятки Посулля працював М. О. Макаренко. Автор виділив три частини центральних укріплень городища (Макаренко 1907, с. 77—86). Виготовив якісно новий окомірний план пам'ятки, при цьому взагалі не визнаючи план авторства В. Г. Ляскоронського. Проте потрібно відмітити певну неточність цього окомірного плану, яка виражається у взаємному розміщенні у просторі окремих частин пам'ятки. Також простежується невідповідність загального плану з планами окремих частин. Укріплення, яке нас цікавить детально обстежив М. О. Макаренко і назвав «Городок». Відмічено, що поверхня піддається постійній оранці, через яку і знищуються внутрішні захисні споруди (вали і рови), що ділили площу даного укріплення на три нерівні частини. Графічно зроблено приблизні перетини. Для з'ясування стратиграфічної ситуації, у центральній частині було закладено п'ять розвідувальних траншей, і лише дві з них містили культурні рештки у вигляді кісток тварин, фрагментів ліпного посуду та амфор. Відмічена підвищена концентрація останнього виду знахідок. Нажаль, автор утримується від коментарів, щодо функціонального призначення частини, що носить назву «Малий городок». Дослідником підкреслено значний нахил поверхні на схід.

У 1920-х рр. почав роботу Роменський окружний краєзнавчий музей. Одним із напрямків його діяльності було вивчення культурної спадщини, зокрема і об'єктів археології Верхнього

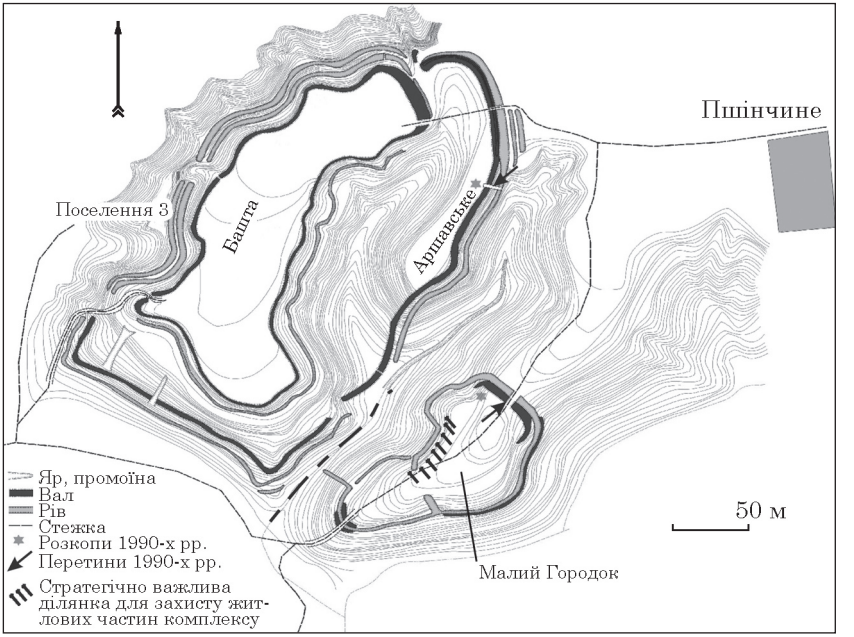

План центральних укріплень Басівського городища

Посулля. В 1927 р. було створено експедицію, яку очолював директор музею М. М. Семенчик. Основною задачею було обстеження округи на предмет наявності пам'яток археології — городищ та курганних могильників. В поле зору дослідників потрапило і городище біля с. Басівка. Тоді ж було виготовлено і перший інструментальний план центральних укріплень. Цікаво, що М. М. Семенчик виділяв два городища — західне та східне, які розмежовувалися яром («Башта» та «Малий городок» відповідно). Описи «другого городища» геть поверхові і не містять чисельних показників. Вказано лише про наявність «на північно-східному та південно-західному боках — вали навколо всього ж городища по схилах йде рівчак, а перед ним вал» (Семенчик 1927, с. 14; 1928a, с. 24—25; 1928b, с. 6—7).

Басівське городище було об'єктом дослідження В. А. Іллінської з 1946 р. Розкопки проводилися протягом трьох польових сезонів (1947, 1957, 1959 рр.). Основна увага приділялася «Башті». На інших ділянках вибірково було проведено шурфування. Вивчення «Малого Городка» обмежилося оглядом та описом під час розвідок 1946 р. Зазначено, що вхід до майданчика був лише з північної сторони, тоді як прохід між валами з півдня був зроблений значно пізніше. Серед підйомного матеріалу, який був зібра-

ний з усіх трьох ділянок городища, відмічено, що у відсотковому співвідношенні фрагментів амфор було більше саме на «Малому городку» (Ильинская 1946), що підтверджує спостереження М. О. Макаренка. Амфорні матеріали датовані IV — початком III ст. до н. е.

В. А. Іллінська зазначала нежитловий характер найменшого «східного» укріплення. При цьому вказувала, що, ймовірно, йому відводилася неабияка роль саме у захисті «Башти» та «Аршавського» (Іллінська 1965, с. 48).

Третій сезон робіт експедиції «Сула» на Басівському городищі був присвячений дослідженню «Малого городка». Основною задачею вивчення даної частини пам'ятки було отримання інформації, адже раніше воно не досліджувалось. Розкоп було закладено на відносно рівній ділянці в північно-західній частині укріпленого майданчика. Також, зроблено перетин валу у тому місці, де жителі с. Пшінщине брали глину для побутових потреб (Болтрик, Фиалко 1998).

Коротко підбити наукові результати експедиції «Сула-94» можна так.

• Культурний шар на найрівнішій частині укріплення «Малий городок» слабко насичений матеріальними рештками.

• Залишків житлових споруд під час розкопок не виявлено.

• Серед варіантів орнаментів вінець ліпної кераміки майже відсутні звичні для інших частин «проколи» та насічки по краю. Більшість знайдених фрагментів прикрашені пальцевими защипами.

• Надзвичайно велика кількість античної кераміки — понад 20 %.

• Наявність серед знахідок амфорних матеріалів (в тому числі й ручок з клеймами) кінця IV — першої половини III ст. до н. е. (Котенко, Гречко 2019, с. 62).

Тобто, як бачимо останні дослідження даної частини Басівського городища лише підтверджують припущення В. А. Іллінської, про нежитловий характер «Малого городка».

Ця частина пам'ятки розміщена на краю трикутного мису, що утворений двома ярами. Висота над рівнем заплави від 20 м у південній частині до 30 м у північний. Загальний нахил поверхні може опосередковано вказувати на нежитловий характер укріплення.

Загальні розміри становлять 270 × 160 м. З північної сторони збереглися захисні споруди у вигляді валу висотою до 3 м та шириною при основі до 10 м, та рову глибиною до 2,0—2,5 м й шириною 8—10 м. По всьому периметру «Малий городок» захищено ровом шириною до 6 м та глибиною до 2 м.

Із 2020 р. на різних ділянках пам'ятки почав працювати автор даної роботи. Проведений детальніший аналіз захисних споруд,

особливо Великого Басівського валу, що тягнеться від центральних укріплень на схід і одним кінцем ніби впирається в яр біля укріплення, про яке йдеться. В одній із робіт було висловлено припущення про синхронність побудови даного валу і зведення оборонних споруд навколо «Малого городка», що обумовлено захистом зі східної сторони, тобто від долини річки Хмелівка (Корж 2022, с. 137).

Якщо уважно подивитися на загальний план центральних укріплень Басівського городища, то бачимо, що найпівденніше укріплення дійсно виконувало стратегічну функцію, а саме: прикривало один із проходів до «житлових» частин пам'ятки. Якщо врахувати, що умовний нападник буде рухатися із півдня на північ, а «Малий городок» розташований на сході від вказаного проходу, то у ворога залишається незахищена (не прикрита) ліва сторона. А саме удар у цю частину є основним правилом давньої тактики.

Отже, існує сукупність певних факторів, а саме.

• Розташування — південна ділянка мису, що спускається в заплаву.

• Рельєфу — перепад висоти укріпленого майданчика з півночі на південь становить близько 10 м, а із заходу на схід 5 метрів.

• Слабка насиченість культурного шару матеріальними рештками та відсутність на дослідженій площі житлових споруд. Не виключено, що на мису, край якого є «Малим городком» існувало неукріплене поселення синхронне «Башті» та «Аршавському». Перевірка, даного твердження потребує майбутніх польових досліджень.

За ними можна припустити, що найменше укріплення Басівського городища — «Малий Городок» виконувало стратегічні функції, а саме — захист проходу до житлових частин найбільшої поселенської пам'ятки скіфського часу Посулля.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1998. *Отчёт о работе экспедиции «Сула-94».* НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/124.

Гречко, Д. С., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2020. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*, с. 199—213.

Ильинская, В. А. 1946. *Отчет об археологической разведке Верхнего Посулья в 1946 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/22а.

Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48—76.

Корж, А. А. 2022. Нові дослідження захисних споруд Басівського городища. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 131—140.

Котенко, В., Гречко, Д. 2019. Керамический импорт Херсонеса Таврического в восточноевропейской лесостепи. *Revista Arheologică*, XV, 2, с. 53—67.

Ляскоронский, В. Г. 1901. *Городища, курганы и длинные змієвые валы в басейне р. Сулы,* Москва: Г. Лиснер и А. Гешел.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. *Известия императорской археологической комиссии*, 22, с. 38—90.
Семенчик, М. М. 1927. *Кресленники та плани*. НА ІА НАН України, 116/15.
Семенчик, М. М. 1928. *Археологічні розвідки на Посуллі*. НА ІА НАН України, 116/17а.
Семенчик, М. М. 1928. *Звіт про переведену роменським Музеєм роботу по обслідуванню Посулля*. НА ІА НАН України, 116/16.

КОРЖ Антон Анатолійович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-6937-6725, e-mail: skifc14@gmail.com.

УДК 904.4(477.5)”638”

ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ЦАРИНА МОГИЛА — РЕМІСНИЧИЙ ОСЕРЕДОК БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Д. С. Гречко, О. С. Фрунт

Більський археологічний комплекс безумовно є унікальною пам’яткою доби раннього заліза. Він не мав сталої структури протягом перед- та скіфського часу, а динамічно розвивався у відповідь на зміни військово-політичної ситуації на півдні Східної Європи (Гречко, Котенко, Крютченко 2020). Спочатку функціонували кілька відкритих поселень у басейні р. Суха Грунь. У третій чверті VI ст. до н. е. у стислі строки створюється система укріплень, які оточили площу понад 5000 га. Наприкінці першої третини V ст. до н. е. частина території Більського городища припиняє використовуватися, а центр переноситься на Східне укріплення. Всі ці основні віхи історичного розвитку яскраво відбилися на функціонуванні поселення в урочищі Царина Могила. Можна відмітити ще один важливий момент — поселення, розташоване за лінією укріплень не може вважатися відкритим (Скорий та ін. 2019). Це були заселені ділянки Більського городища, яке включило до своєї структури відкриті поселення після створення фортифікації.

Історія дослідження поселення в урочищі Царина Могила вичерпно описана у фундаментальній монографії, присвяченій поселенням у межах Більського городища (Скорий та ін. 2019). Вагомий внесок у його дослідження зробили масштабні роботи загону Українсько-Німецької експедиції під керівництвом Володи-

мира Павловича Білозора. Протягом дев'яти сезонів було розкрито на зольниках 1—4 площу близько 2000 м^2 (Скорий та ін. 2019, с. 13—14). Відкриття, зроблені Володимиром Павловичем, важко переоцінити. Можна лише згадати серію жертовників зі слідами людських жертвоприношень, ковальське горно та косторізну майстерню. Було отримано значну кількість матеріалів, які і сформували основу джерельної бази по вивченню цього поселення.

У цій роботі, у контексті новітніх досліджень 2021 р. в урочищі Царина Могила, ми вирішили розглянути цей об'єкт як виробничий осередок Більського городища кінця VII — першої половини V ст. до н. е.

Ще першими роботами в 1906 р. В. О. Городцов виявив яскраві сліди кольорової металообробки на території зольника 9 (360 м^2). Знайдено шматки мідної руди та шлаків, шматки бронзи — сировина для переплавки (Городцов 1911). Матеріали з цих розкопок були опрацьовані Б. А. Шрамком та опубліковані (Більське… 2016). Серед бронзових наконечників стріл V—IV ст. до н. е. варто відзначити дев'ять екземплярів з невидаленими литниками (Більське… 2016, с. 501) [1].

П. Я Гавриш дослідив на зольнику 1 площу в 290 м^2. У ямі 3/1996 було виявлено два невеликих шматочка бронзи. Інших слідів металообробки не було виявлено (Гавриш 2011).

Масштабні дослідження В. П. Білозора значно збільшили наші уявлення про ремісничу діяльність на території поселення в урочищі Царина Могила. Було проведено дослідження зольника 1. У ямі 3/1998 виявлено значну кількість залізних шлаків та фрагменти залізоплавильного горну. Варто відзначити і знахідку в цій ямі мотку бронзового дроту довжиною понад 0,5 м. У ямі 4/1998 було виявлено фрагмент глиняного сопла із мундштуком для подавання повітря у металоплавильний горн (ранньоскіфський час?). Між ямами 3 і 4 було знайдено понад 50 кг залізних шлаків. С. А. Скорий вважає землянку 1/1998 разом із ямами 1 і 4 єдиним житлово-господарським комплексом ранньоскіфського часу, пов'язаним з залізоробним виробництвом (Скорий та ін. 2019, с. 33). Горизонт 1 (ранньоскіфський час) характеризується виплавкою заліза у рамках домашнього виробництва. Виявлене невелике подвір'я майстра-металурга (Скорий та ін. 2019, с. 60). У споруді 1 (яма 2/1997) було виявле-

[1] Слід зазначити нечіткість, схематичність прорисовки наконечників, тому їхня точна ідентифікація ускладнена. Античний імпорт не дозволяє говорити про існування поселення в урочищі Царина Могила у IV ст. до н. е. Дослідження репрезентативної колекції античного посуду С. А. Задніковим не виявило зразків пізніше за другу половину V ст. до н. е.що відповідає горизонту 3 (420—410 рр. до н. е.) за С. А. Скорим (Скорий та ін. 2019, с. 122).

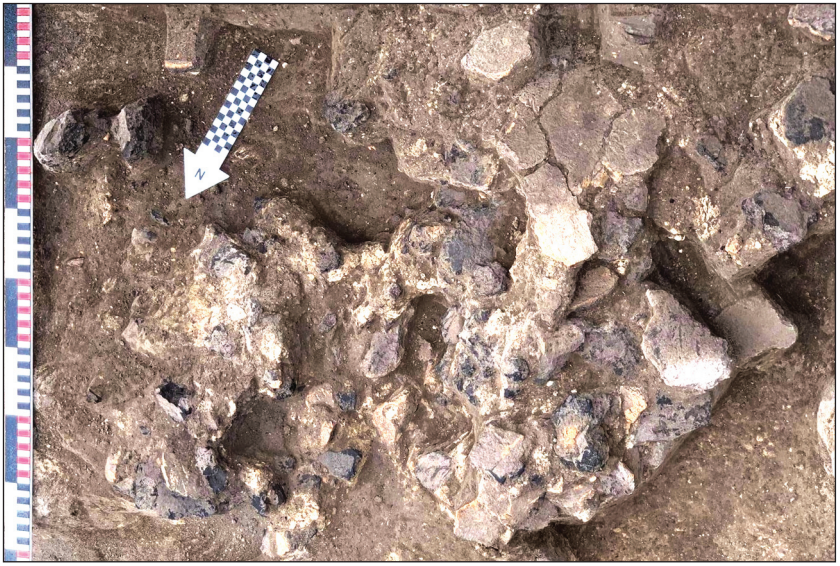

Рис. 1. Поселення в урочищі Царина Могила, 2021 р., об'єкт 1

но чіткі сліди косторізного виробництва ранньоскіфського часу. Варто відзначити серед різноманітних заготовок напівфабрикат рогового тридирчастого псалія. У землянці 3/2003 у південному куті було зафіксовано розвал металургійного горна та знайдено фрагмент сопла. Варто відзначити знахідки мотку мідного дроту, шматок залізної руди та залізний пробійник [1]. Сліди косторізного виробництва були зафіксовані і при дослідженні житлово-господарського комплексу за межами зольника із західного боку. На всій площі цієї ділянки на рівні давньої денної поверхні знайдено багато уламків залізоплавильних горнів ранньоскіфського часу (Скорий та ін. 2019, с. 61).

У незначних за площею (88 м^2) дослідженнях зольника 2 слідів металообробки не виявлено. Дослідження зольника 3 були більш масштабними та результативними (500 м^2). У ямі 8/2000 було знайдено заготовку кістяного тридирчастого псалія. Серед комплексів варто згадати горн для плавлення заліза, який Б. А. Шрамко інтерпретував як ковальське горно (Більське… 2016, с. 577, 580, 585, рис. 5: 2—3; 8). Об'єкт знаходився між жертовниками 1 і 2, датування — перша половина V ст. до н. е. Можна відзначити і незаточені бронзові наконечники стріл з не-

[1] Тут виявлено хіоські пухлогорлі амфори, що відносяться до кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. Визначення амфорних матеріалів із зольників здійснив к. і. н. С. А. Задніков.

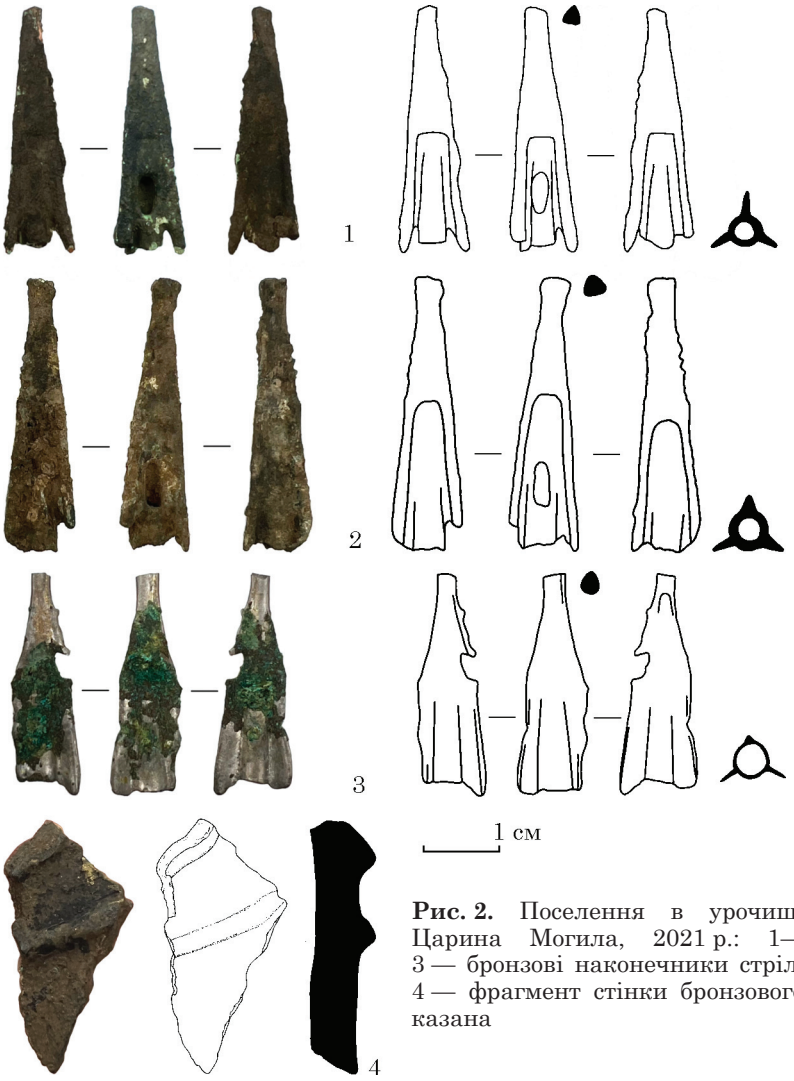

Рис. 2. Поселення в урочищі Царина Могила, 2021 р.: 1—3 — бронзові наконечники стріл; 4 — фрагмент стінки бронзового казана

видаленими литниками першої половини V ст. до н. е. та другої половини V ст. до н. е. (Скорий та ін. 2019, с. 89, 95) [1].

При розкопках зольника 4 були виявлені сліди косторізного виробництва (яма 8/2002). Варта уваги глиняна плита з регулярними отворами розмірами 0,5 × 0,3 м, перекрита куполоподібним

[1] Присутні амфори не пізніше останньої чверті V ст. до н. е., аналогічні знайденим В. О. Городцовим на зольнику 9.

скупченням прожареної глиняної обмазки (яма 6/2001). Під плитою знаходився шар попелу та вугілля. Як варіант інтерпретації цього об'єкту, В. П. Білозор припустив, що ми маємо справу з гончарною пічкою. Датування — V ст. до н. е. (хіоська амфора з прямим горлом). Крім того, можна згадати обрубок квадратного у перетині бронзового бруска та конічний предмет, які могли бути технологічними заготовками (Скорий та ін. 2019, с. 120).

Підсумовуючи попередні дослідження, можна згадати думку В. П. Білозора, що досліджена ділянка поселення в урочищі Царина Могила могла бути ремісничим осередком, яке функціонувало протягом тривалого часу (Белозор 2012, с. 21). Все це безумовно не залишає сумнівів, що Більське городище було одним з великих ремісничих центрів скіфського часу (Шрамко 1987; Ольговский 2014; Скорий та ін. 2019).

У 2019 р. було проведене георадарне сканування західної частини поселення в урочищі Царина Могила [1]. На різній глибині виявлено ряд аномалій, в тому числі правильних геометричних форм, що потенційно могли б відповідати рукотворним об'єктам. Тому в 2021 р. було вирішено перевірити ці дані розкопками. Загоном Більської археологічної експедиції ІА НАН України керувала О. С. Фрунт. Розкоп загальною площею 30 м^2 був закладений на північний захід від зольника 1 відповідно до заздалегідь визначених реперів. Саме на цій ділянці в ході сканування зафіксовано велику пляму аномалій, на тлі якої виділяються чотири округлих, більш темних плями, як припускалось, зольників. Розкоп відрізнявся доволі високою насиченістю культурного шару, інформативними знахідками і комплексами. Виявлено 5 господарських ям, а також об'єкт, що попередньо можна інтерпретувати як наземне приміщення або споруду ремісничого призначення. Останній був представлений залишками глиняної ретельно загладженої горизонтальної поверхні, а також скупченням крупних уламків глиняної обмазки, в тому числі з відбитками прутів (рис. 1). Об'єкт розкрито частково, до розкопу потрапила лише його північно-східна частина. Серед знахідок особливо слід відзначити бронзові наконечники стріл, зокрема, незаточені екземпляри зі слідами ливарного браку і не видаленим ливником (рис. 2: 1—3), а також фрагмент стінки бронзового казана з двома рельєфними орнаментальними пружками (рис. 2: 4). Крім того, в ході розкопок виявлено значну кількість шлаків, що концентрувались в східній частині траншеї, бронзові виплески. Роботи було заплановано продовжити у 2022 р. Подальші археологічні дослідження і наукові пошуки сприятимуть відтворенню загальної картини існування цього поселення.

[1] Сканування проводило ТОВ «Лабораторія неруйнівних методів дослідження», м. Київ.

ЛІТЕРАТУРА

Белозор, В. П. 2012. О зольниках раннего железного века. В: *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Збірник наукових праць та матеріалів наукової конференції. Котельва, 22—23 червня 2012 р., с. 19—21.
Більське… 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Укл. Задніков, С. А., Шрамко, І. Б.; Корост, І. І. (ред.). Котельва; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.
Гавриш, П. Я. 2011. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*, с. 60—78.
Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. *Отдельные оттиски из Трудов XIV Археологического съезда*. III. Москва: Типография о-ва распр. полезн. книг, преемник В. И. Воронов, Моховая, д. кн. Гагарина.
Гречко, Д. С., Котенков, В. В., Крютченко, А. А. 2020. Бельское городище: миграции и развитие комплекса. *Stratum plus*, 3, с. 53—72.
Ольговский, С. Я. 2014. *Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII—V вв. до н э. По материалам Нижнего Побужья и Среднего Поднепровья*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.
Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б, Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан.
Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

ГРЕЧКО Денис Сергійович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail: ukrspadshina@ukr.net.

ФРУНТ Олена Сергіївна, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-2067-9084, e-mail: elena.frunt@gmail.com.

УДК 904.5(477.46)"638"

АРХАЇЧНИЙ СКІФСЬКИЙ КУРГАН ПОБЛИЗУ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ЧЕРКАЩИНІ

О. Д. Могилов, К. І. Панченко

Із 2017 р. Скіфська Правобережна експедиція, організована Інститутом археології НАН України та НІКЗ «Чигирин», за участі університетів міст Кропивницький, Кривий Ріг, Черкаси, продовжила дослідження відомого археологічного комплексу скіфського часу — Мотронинського городища та його могильника. Пам'ятка,

яка добре відома за ранішими масштабними розкопками (Хвойко 1905, с. 6, 7; 1913, с. 40; Бессонова, Скорый 2001; Хохоровски, Скорый 2006; Скорий, Бессонова 1995), розташована біля с. Мельники Черкаського району та області, у басейні р. Тясмин, на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Розкопки 2017—2021 рр. велися й на цитаделі, й на могильнику (Могилов 2019; Могилов та ін. 2019; 2020). Досліджували й кургани в околишніх селах, зокрема — група біля с. Михайлівка (Могилов, Ляшко, Руденко 2020; 2021; Могилов 2021). На городищі виявлено житлові та господарчі споруди, обстежена оборонна система. Розкопані й поховання. Зокрема, безкурганне захоронення дитини, впущене в підніжжя валу та поховання черепа у одній із господарчих ям. Утім, основна увага була приділена, все ж, розкопкам підкурганних захоронень Мотронинського некрополя.

Важливими виявились роботи на дальній від цитаделі групі курганів, яка налічує до семи десятків насипів. Розташована вона за 1,5 км на південний захід від валів городища у Холодноярському лісовому масиві. Частина з них споруджена ще в передскіфський час, виявившись оригінальними поховально-поминальними комплексами. Вже за скіфської доби у них впущено низку поховань у ямах (див. напр.: Могилов, Панченко, Руденко 2021).

Інтерес викликає один із таких курганів під № 92, досліджений у 2021 р. Насип складався з сіроземного ґрунту, із вмістом суглинку в нижній частині. Його висота — до 0,87 м, діаметр — 9,05—10,8 м. Західна пола на відстань до 1,5 м була пошкоджена старою лісовою дорогою. Знахідки з насипу представлені фрагментами ліпленої передскіфської кераміки. Зокрема — горщиків з валиком по корпусу та проколами під верхом, миски з насічкою по вінцях, столової посудини з врізним геометричним декором. Також — деревними вуглинами, печиною, кістками тварин. В центрі виявлено могилу скіфського часу, пограбовану у давнину. Вона мала прямокутну форму та була орієнтована з деяким відхиленням із заходу на схід. Глибина від вершини насипу — 1,28 м, довжина — 2,03 м, ширина — 0,82—1,03 м. Пограбування поховального комплексу відбулося тоді, коли кістки тіла покійного ще частково з'єднувалися м'якими тканинами в районі суглобів, на що вказує анатомічне положення окремих кісток ніг. Більша ж частина людських решток виявилась зрушеною з місця. Утім, на місці вціліли рештки грудної клітини, хребта. Вони дозволяють говорити, що небіжчик лежав головою на захід, вірогідно, випростано на спині. Після пограбування вціліли чотири бронзових наконечники стріл, пронизка, фрагменти залізних виробів.

Ключове значення при хронологічній атрибуції комплексу відіграють бронзові трилопатеві наконечники стріл. Два з них відносяться до базисних типів з прихованою втулкою раннього

середньоскіфського часу. Ще один, синхронний їм — подібний за розмірами, втім має тригранне «поважчене» вістря, та втулку, що дещо виступає. Цікавий четвертий наконечник. Він має вже гостролисту голівку та втулку, яка видається назад. Це келермеський різновид вістря. Таким чином, сагайдачний набір з кургану 92 включав і раніший келермеський, і пізніші базисні середньоскіфські наконечники. У Північному Причорномор'ї відома перехідна «шумейківська» група поховань скіфської доби, яка якраз і включає знахідки цих двох періодів, а іноді й оригінальні синкретичні зразки, які відображають еволюцію матеріальної культури у пізньоархаїчний скіфський час. Більшість з них датується другою половиною VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 99, 111—112; Могилов, Діденко 2009, с. 48—52). До цього часу можна віднести й курган 92 біля Мотронинського городища, який дає нам нові матеріали до вивчення поховальної обрядовості племен скіфського часу в Українському Лісостепу.

ЛІТЕРАТУРА

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.

Могилов, О. Д. 2019. Нові знахідки ранньоскіфського часу на Мотронинському городищі. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86—88.

Могилов, О. Д. 2021. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92—114.

Могилов, О. Д., Діденко, С. В. 2009. Скіфський курган 448 біля с. Журавка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні. *Археологія*, 3, с. 45—55.

Могилов, О. Д., Ляшко, Ю. Ю., Руденко, С. В. 2020. Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241.

Могилов, А., Ляшко, Ю., Руденко, С. 2021. Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista arheologica*, XVII, 1, с. 62—82.

Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. 2021. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 75—91.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 306—307.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241—243.

Скорий, С. А., Бессонова, С. С. 1995. Кургани скіфської епохи біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 68—78.

Хвойко, В. В. 1900. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и Пруссы Черкасского уезда и с. Яровой Чигиринского уезда. *Археологическая летопись Южной России*, 2, с. 8—9.
Хвойко, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. В: *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.*1. Москва: Г. Лиснер и Д. Сопко, с. 93—104.
Хохоровски, Я., Скорый, С. 2006. Оборонная система Мотронинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74—84.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-2400-2380, e-mail: mogilovod@gmail.com.

ПАНЧЕНКО Кирило Ігорович, викладач, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, Україна.
ORCID: 0000-0002-3988-5294, e-mail: pankir90@gmail.com.

УДК 904.5(477.65)”638”

ЩОДО ПРАКТИКИ УМИСНОГО ПСУВАННЯ ПРЕДМЕТІВ НА ТРИЗНІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ (за матеріалами Орликової Могили)

С. А. Скорий, Р. В. Зимовець

У 2018 р. в кургані Орликова Могила (висота 3,1, діаметр — 30—32 м), що входить до групи з 7 насипів біля с. Богданівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл., на прикордонні Степового і Лісостепового масивів басейну р. Інгул, було досліджене впускне поховання важкоозброєного скіфського воїна (Скорый и др. 2019).

При спорудженні вказаної могили, насип більш раннього кургану був досипаний, як мінімум, на 2,0 м і збільшився у діаметрі на 10 м. Після цього він був закріплений кам’яною крепідою (деякі каміння мали розміри більше 1,0 м) і оточений кільцевим ровом із зовнішнім діаметром 37—38 м. Оскільки вершина кургану була істотно пошкоджена при встановленні триангуляційного знаку, і ще більше — давнім та сучасним пограбуваннями, початкова висота кургану, без сумнівів, складала не менш ніж 4,0 м.

У ґрунтовій могилі (4,0 × 3,0 × 2,6 м), колись перекритій дубовим накатом з великою кам’яною викладкою зверху, виявлені рештки чоловіка-воїна (30—50 років) і ще двох осіб, можливо, супровідників знатного небіжчика. Знайдена велика кількість металевих платівок від важкого обладунку. На кістках жертовної їжі зафіксовані оксиди бронзи, які свідчать про початкову на-

явність у могилі бронзового казана. Нечисленні знахідки, у тому числі, бронзові вістря стріл і, особливо, фрагменти фасоських амфор, дозволили датувати могилу 30-ми рр. V ст. до н. е.

Навколо Орликової Могили, на ораному полі і, у меншій кількості, посеред кам'яної крепіди, фіксувалися сліди тризни — фрагменти амфор (більше ніж 139 екз. як мінімум від 7 посудин) і окремі кістки тварин, що є доволі типовим для скіфських курганів.

Найцікавішими стали знахідки металевих деталей кінських вуздечок між каміннями крепіди, зі східного боку насипу.

Це 15 виробів, відлитих з якісної бронзи, зокрема: фрагменти 3 різних псаліїв з двома отворами (закінчення одного з них оформлене у вигляді голови оленя з закрученими у кільця рогами; рисунок: 1—3); фрагментована нащічна бляха у вигляді голови лева анфас (рисунок: 4); налобник — пласка платівка (рисунок: 6); наносник, зовнішній вигляд якого не піддається чіткому визначенню (рисунок: 5); кругла бляшка, від котрої збереглася лише невелика частина (рисунок: 7); фрагментована ворворка (рисунок: 8); а також 7 однакових підвісок-замочків, дві з яких також фрагментовані (рисунок: 9—15).

Аналогії зображенню оленя на псалії нам не відомі. Натомість фрагментована бляха з зооморфним зображенням лева анфас знаходить близькі аналогії в кургані 4 біля Берестняг (басейн Росі), який датується другою — четвертою чвертями V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 121). Не суперечить цьому хронологічному діапазону і решта наведених знахідок, що доводить їх синхронність впускному похованню скіфського воїна та безпосередній зв'язок з проведенням обряду тризни. Важко сказати, від якої кількості вуздечок ці бронзові деталі. Але, враховуючи відмінність псаліїв за формою та розмірами, варто припустити, що вуздечок було, як мінімум, три.

Десять з 15 предметів кінського спорядження, виявлені між камінням крепіди є, різною мірою, зламаними. За характерними особливостями ліній зламу — всі вони старі, на деяких явно фіксуються сліди роботи якогось інструменту (зубила, молотка, сокири?) — ці 10 виробів слід вважати навмисно пошкодженими. Зазначимо, що таке пошкодження вимагало не лише використання спеціальних інструментів, але й відповідних зусиль з боку тих, хто це робив. Показовим у цьому плані є пошкодження ворворки. Вона була розрубана вздовж, тобто у самий незручний спосіб. На зламах чітко фіксуються сліди від кількох ударів якимось інструментом.

Іншими словами, ми маємо справу з навмисним пошкодженням кінського спорядження перед його розміщенням на тризні кургану, що здійснювалася після поховання.

Немає жодних підстав вбачати у цих деталях кінських вуздечок лише символічне поховання коней за відомим принципом заміни частиною цілого — pars pro toto. Нагадаємо, що у скіфську епоху у

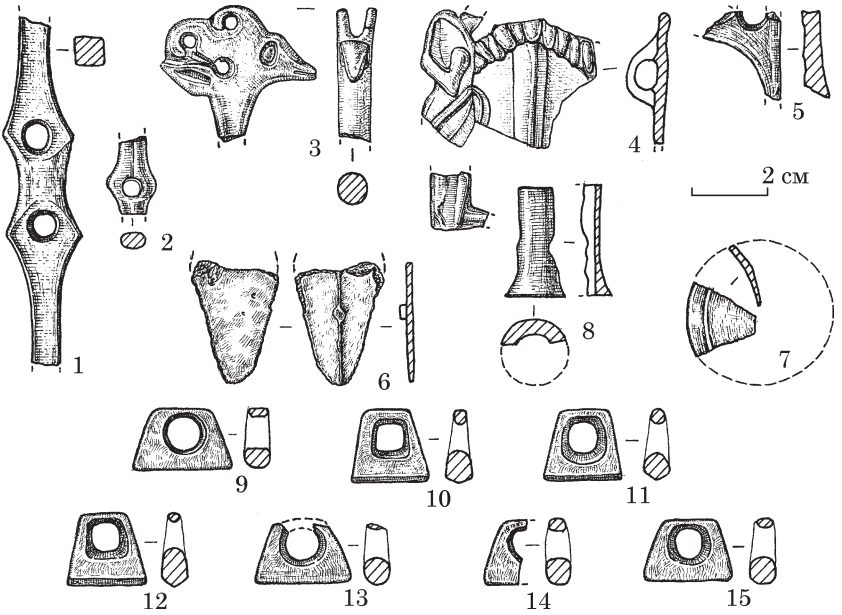

Бронзові деталі від кінського спорядження на тризні кургану Орликова Могила: 1—3 — уламки псаліїв; 4 — фрагменти нащочної бляхи; 5 — уламок нахрапника; 6 — фрагментований налобник; 7 — частина круглої бляхи; 8 — зламана ворворка; 9—15 — підвіски у вигляді замочків

багатьох номадів Великого поясу євразійського Степу (скіфів, савроматів, саків, масагетів та інших), поряд з реальними, навмисно умертвленими конями, що супроводжували небіжчиків, широко використовувався обряд заміщення реальних тварин кінською вуздечкою. При цьому вузда могла знаходитись: у могилі разом з небіжчиком, на тризні навколо кургану, у самому насипу, або у розташованому поблизу святилищі поховального культу.

Іноді кількість вуздечок досить велика, символізуючи кінські гекатомби, на кшталт знайдених у ранньоскіфських курганах Аржан 1 у Туві (Грязнов 1980), і поблизу Ульського аулу на Кубані (ОАК 1901, с. 30, рис. 42—43), де було жертвоприношення більше ніж 400 коней, тобто цілого табуна. Вочевидь, численні кінські вуздечки або їх окремі елементи (псалії, наносники тощо), виявлені на тризнах курганів скіфської еліти IV ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї *втілювали ідею жертвоприношення реального кінського табуну*. Як приклад, можна навести Краснокутський курган (Мелюкова 1981, с. 54—63), Гайманову Могилу (Бидзиля, Полин 2012, с. 184—250) і, особливо, царський курган Чортомлик, де лише одних залізних вудил було до 250 екз. (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 83).

Звичай навмисного, ритуального псування тих чи інших речей під час здійснення поховання має достатньо широкі хронологічні, територіальні і, ймовірно, семантичні горизонти. Він зафіксований у різних регіонах Євразії (наприклад, Європі, Кавказі, Середній Азії, Сибіру тощо) вже з епохи бронзи й відомий не лише за археологічними артефактами, але й численними пізніми етнографічними матеріалами (що стосуються, наприклад, народів Півночі). У науковій літературі цьому питанню приділена значна увага у вигляді пасажів у численних узагальнюючих працях або спеціальних дослідженнях (напр.: Репик 1995, 1996, 1997; Бакушев 2005; Бейсенов, Джумабекова 2017; Каинов 2017; Косарева 2018; Казанцева 2018).

Необхідно особливо підкреслити, що навмисно ритуально зіпсовані предмети (їх можна називати вотивними) не варто плутати з речами, що входили до скарбів, які, часто-густо, розташовували у насипах давніх курганів. На відміну від них вотивні вироби не планувалося використовувати у майбутньому, вони мали залишитися у кургані назавжди.

Коло предметів, які могли ставати об'єктами ритуального псування було досить великим. По суті, це всі речі, що знаходились за життя у вжитку небіжчика: різноманітний посуд, знаряддя праці, предмети побуту і туалетні приналежності, зброя, деталі костюму у широкому сенсі слова.

Етнографічні матеріали свідчать, що, наприклад, у народів Півночі будь-яка річ, що поміщалася у могилу з небіжчиком, піддавалася тій чи іншій формі ритуального псування: від неї могла відламуватись або відрізатися частина, у предметі міг пробиватися отвір, його могли згинати, розгинати тощо (Косарев 1981). Сказане стосувалося навіть одягу та взуття небіжчика: його розривали, надрізали, з одягу відривали ґудзики (Бейсенов, Джумабекова 2018, с. 36).

Особливе місце у розмаїтті варіантів ритуального псування предметів у процесі поховального обряду займало порушення початкового вигляду озброєння, особливо наступального, насамперед мечів та кинджалів шляхом згину або зламу клинку. Як відомо, цей ритуал отримав дуже широке розповсюдження у кельтському світі Західної Європи в епоху латена (Кельтская… 2002). Широко представлений він в обрядах вікінгів, зафіксованих, насамперед, у похованнях (Андрощук 2002), а також у давньоруських могильниках з явною присутністю поховань скандинавів, типу Гньоздівського (Каинов 2017) і Шестовицького (Комар 2012, с. 250).

Ритуальне псування різноманітних категорій інвентаря було широко розповсюджене у поховальних обрядах сарматської культури загалом і Подоння зокрема. Найчастіше псуванню піддавалися дзеркала, мечі, ножі, казани, посудини (Глебов 2011, с. 61—87; Бакушев 2005, с. 45—46).

Для скіфської культури достовірно про обряд псування зброї можна казати поки що лише стосовно довгого металевого меча, клинок якого був зігнутий навпіл перед розміщенням у могилі у кочівницькому похованні біля селища Імірлер поблизу Амасьї, в Анатолії (Мала Азія; Ünal 1983, S. 65—81), датованого кінцем VII — VI ст. до н. е. (Makhortykh 2022, p. 64).

У цілому ж, про наявність обряду навмисного, ритуального псування предметів у скіфську епоху і, конкретно, власне у скіфській культурі, достеменних відомостей поки що небагато. Та й сама атрибуція псування речей, іноді, дуже нелегка справа. По-перше, у деяких випадках, пов'язані з поховальними пам'ятками металеві речі, особливо з заліза, могли ставати непридатними через корозію й руйнуватися у природний спосіб. По-друге, відсутність певних елементів та деталей речей, виявлених у похованнях (наприклад, відсутність ручок або піддонів у бронзового посуду, пом'яте тулово) можуть бути свідченнями тривалого побутування речі. Це підтверджується і наявністю у похованнях відремонтованих, реставрованих речей. Втім, зрозуміло, це стосується не лише скіфської епохи.

Можна нагадати про, скоріш за все, навмисне розбивання бронзових дзеркал й використання їх фрагментів як підвісок у кінських нагрудниках, представлених у низці поховальних комплексів скіфської аристократії. Але згаданий звичай мав зовсім інше семантичне навантаження, ніж «зіпсовані» речі, пов'язані з поховальним обрядом. Такі нагрудники були, ймовірно, оберегами як коня, так і вершника від злих зовнішніх сил (Болтрик, Фиалко 2007, с. 37—39).

Що стосується спеціального псування предметів кінської упряжі у старожитностях, пов'язаних з поховальними пам'ятками скіфської епохи Євразії, то впевнено можна казати лише про кілька таких фактів.

У власне скіфських старожитностях Північного Причорномор'я без сумніву зламаними є низка виробів з поховань V ст. до н. е.: курган 17 (могила 8) могильника у Німфеї, Східний Крим (великий ромбоподібний налобник); курган 1 (поховання 1) групи I у с. Шевченко, на Донбасі (пара псаліїв з двома отворами, 4 привіски у вигляді замочків), курган 6, поховання 1, могильника Ковальовка 2 у Степовому Побужжі (нащочна бляха у вигляді вовчого хижака, що звернувся; Очир-Горяева 2012, с. 137, илл. 146: 2; с. 139, илл.150: 262—7, 38—41; с. 147, илл. 163: 3).

Примітно, що до цього ж часу, тобто V ст. до н. е., належить і низка зламаних (розбитих) бронзових деталей кінської упряжі з ранньосарматських поховань Нижнього Поволжя та Південного Приуралля: кілька виробів з відомого поминального комплексу (тризна) поруч з могилою у Хошеутово у Нижньому Поволжі

(нащічні бляхи, псалій; Очир-Горяева 2012, с. 168, илл. 184: 6, 7; 207: 2, 3; 134: 96), у курганах 5 у с. Переволочани, Чернігівському кургані, Макеєвському кургані 5 у Південному Приуралліі (Очир-Горяева 2012, с. 266, илл. 289: 4, 5; 290: 10, 11).

Поміж тим, у ранньосакських пам'ятках Казахстану такі випадки фіксуються і у більш ранній час. Прикладом цьому є жертовник Талдисай (Карагандинська обл., VIII—VII ст. до н. е.), пов'язаний з поховальним культом, де серед сукупності бронзових деталей кінської упряжі знайдена пара двоскладових вудил з попередньо зламаними ланками. Даний факт інтерпретується як жертвоприношення коня (Бейсенов 2002; Бейсенов, Джумабекова 2017, с. 39). Таким чином, є підстави припускати, що звичай навмисного псування деталей кінського убору у поховальних старожитностях скіфської епохи у європейській частині Євразії з'явився пізніше, ніж на азійській території.

Що стосується поминальної тризни у курганах, де присутні зламані речі кінської упряжі, то поки що нам відома лише одна більш-менш подібна ситуація — згаданий комплекс з Хошеутово, у Нижньому Поволжі, що також, як і Орликова Могила, відноситься до V ст. до н. е.

Як вже відзначалося раніше, немає достатніх підстав бачити у навмисно зіпсованих (порубаних) предметах кінського спорядження, знайдених на тризні Орликової Могили, звичайне заміщення при здійсненні поховального обряду реальних кінських поховань вуздечками, що широко відомо у курганах кочовиків раннього залізного віку.

Немає приводу і тлумачити поломки деталей кінських вуздечок прагненням убезпечити їх від розграбування з боку тих, хто здійснював тризну за небіжчиком: це аж ніяк не коштовні речі, до того ж, вони знаходились поза могилою.

Семантика даного ритуалу *умертвіння речей*, що належали небіжчику, неоднозначна й має низку аспектів, часто-густо пов'язаних з самою річчю, наприклад, зброєю.

Але, в будь-якому випадку, генеральною ідеєю, скоріш за все, було людське уявлення про різницю реального світу (світу живих) і світу мертвих (загробного світу), сприйняття їх як антиподів, за принципом: «на тому світі усе навпаки». Потойбічний світ сприймався як певна подоба земного життя, але не як його дзеркальне відображення.

Смерть людини, наслідком якої була зміна її фізичного вигляду (небіжчик ставав протилежністю живому), могла супроводжуватися й умертвінням деяких приналежних йому речей шляхом їх ламання під час поховального обряду. Але це зовсім не означало безповоротного руйнування предметів. У потойбічному світі відбувалося своєрідне оновлення ритуально зіпсованих речей,

які належали людині, і вони знову набували своїх висхідних, або ще більш необхідних у загробному світі функцій.

Ламання, рубка деталей кінського спорядження семантично можуть пояснюватися не лише умертвінням символічних коней знатного скіфа з подальшим воскресінням тварин у потойбічному світі, але й посиленням самої ідеї смерті конкретного хазяїна у відповідному соціумі, з безсумнівною вірою у його подальше відродження на тому світі.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV века до н. э.* Киев: Наукова думка.

Андрощук, Ф. 2013. *Мечи викингов.* Киев: Простір.

Бакушев, М. Н. 2005. Обряд порчи инвентаря в погребальных памятниках Дагестана албано-сарматского времени. *Вестник Института истории, археологии и этнографии*, 3, с. 42—50.

Бейсенов, А. З. 2002. К изучению памятников раннего этапа сакской культуры Центрального Казахстана. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). Доклады международной научной конференции*. Тирасполь, с. 208 —212.

Бейсенов, А. З., Джумабекова, Г. С. 2017. О древнем ритуале порчи предметов, используемых в обряде погребения кочевников. *Поволжская археология*, 2 (20), с. 28—46.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Бронзовые зеркала в уборе скифских коней. В: *Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, с. 37—39.

Глебов, В. П. 2011. Погребальная обрядность раннесарматской культуры Нижнего Подонья II—I вв. до н. э. *Материалы и исследования по археологии Юга России*, III: Погребальный обряд ранних кочевников Евразии, с. 61—87.

Грязнов, М. П. 1980. *Аржан: Царский курган раннескифского времени*. Ленинград: Наука.

Казанцева, О. А. 2018. Порча вещей в погребальном обряде населения середины I тыс. н. э. (по материалам могильников бассейна р. Тулвы). *Ежегодник финно-угорских исследований*, с. 108—118.

Каинов, С. Ю. 2017. Обряд «особого» обращения с клинковым оружием по материалам Гнёздовского некрополя. *Вестник Московского университета*, Серия 8: История, 6, с. 126—139.

Кельтская… 2002. *Кельтская мифология. Энциклопедия*. Пер. с англ. С. Головой, А. Голова. Москва: Эксмо.

Комар, А. В. 2012. Чернигов и Нижнее Подесенье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: археологическая панорама.* Москва; Вологда: Древности Севера, с. 334—365.

Косарев, М.Ф. 1981. *Бронзовый век Западной Сибири*. Москва: Наука.

Липе, Ю. 1954. *Происхождение вещей. Из истории культуры человечества.* Москва: Наука.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.
Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.
ОАК за 1898 г. 1901. Санкт-Петербург.
Очир-Горяева, М. А. 2012. *Древние всадники степей Евразии*. Москва: Таус.
Репик, Д. В. 1996. Звичай ритуального псування зброї в поховальному обряді населення України (пам'ятники типу Ново-Покровка). В: *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених*. Київ, с. 209—210.
Репик, Д. В. 1997. Одно из толкований обычая вбивания оружия или орудий труда при совершении захоронения по обряду кремации (пшеворская культура). В: *Наукові матеріали V Міжнародної археологічної конференцій студентів та молодих вчених*. Київ, с. 187—189.
Репик, Д. В. 1995. Обычай ритуальной порчи оружия в погребальном обряде археологических культур Европы: (2 пол. 1 тыс. до н. э. — 1 тыс. н. э.). В: *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Тезисы докладов*. Одесса, с. 45—46.
Makhortykh, S. V. 2022. «Cimmero-Scythian» Antiquities from Central Anatolia. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), p. 58—74.
Ünal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie*, 4, S. 65—82.

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-6045-637, e-mail: romanzimovets@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК [29:904.25](477)"638"

ЕСХАТОЛОГІЯ ПЕКТОРАЛІ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ

Л. І. Бабенко

Дослідниками запропоновано понад два десятка трактовок змісту центральної сцени пекторалі з Товстої Могили та ідентифікації персонажів, які беруть у ній участі (рисунок: 1; Бабенко 2013, с. 111—113). Однак пошук прийнятних тлумачень триває і лише останнім часом цей список поповнився ще кількома оригінальними варіантами (Вертієнко 2015; Савостина 2019; Полидович 2020 та ін.). Можна запропонувати ще один варіант

інтерпретації центральної сцени пекторалі та всього верхнього фризу, ґрунтуючись на можливій есхатологічній складовій змісту сцени. Якщо погодитись із запропонованим В. Ю. Міхайліним трактуванням сцен нижнього фризу як своєрідної розповіді про долю і статус власника пекторалі, історії послідовного набуття ним трьох військових статусів шляхом проходження «балців» та триразового ініціаційного переходу з одного військового статусу в інший, вираженого через сцени шматування коня як символічної смерті (Михайлин 2005, с. 117), а також тлумаченням семантики середнього, рослинного фризу як зони, що забезпечувала перехід між смертю та життям під час порубіжного періоду ініціації, то композицію верхнього фризу можна інтерпретувати в контексті сприйняття смерті як найвищої форми ініціації та посмертної долі небіжчика. Уявлення про смерть як воскресіння до нового життя, про посмертну долю померлого були найважливішою складовою похоронного культу скіфів (Бессонова 1983, с. 60—62; 1990, с. 18; Вертієнко 2015).

Зв'язок з потойбіччям найбільш виразно проявляється саме через персонажів центральної сцени, яких частина дослідників у тому чи іншому контексті зв'язує з інобуттям і бачить в них близнюкових божеств або героїв (Раевский 1985, с. 198; Бессонова 1991, с. 90, 91; Петрухин 2001, с. 147—156; Полидович 2006, с. 84). Саме як представників потойбіччя — двох богів, Веретрагну та Мітру (скіфських «Ареса» та «Гойтосира»), що виготовляють сорочку-фарн для майбутнього царя, тлумачить головних персонажей пекторалі Ю. Б. Полідович (Полидович 2020). Есхатологічна складова як центральної сцени, так і всієї її структури пекторалі, покладена в основу тлумачень, запропонованих Г. В. Вертієнко. На думку дослідниці, інобуття в структурі пекторалі відтворене як через образи нижнього фризу (хтонічний світ зі сценами шматування), так і верхнього фризу, що презентує верхній світ, «небесну рівнину, ідеальне місце проживання душ покійних». Два персонажі центральної сцени — це міфічні предки царського роду, душі першоцарів, скіфський Йіма і Таргітай. З інобуттям тісно пов'язані і предмети, якими наповнена центральна сцена — підвішений горит це маркер смерті, а шкура барана — психопомп, провідник душі померлого у потойбіччя (Вертієнко 2015, с. 38—41).

Есхатологічним мотивам сюжетів пекторалі можна знайти і інші культурні паралелі. Так, серед персонажів алано-осетинської міфології відомі два божества-близнюки із забороненими іменами, що перебувають між дзенетом (раєм) та небіжчиками, які прибувають у потойбічний світ. Ці парні персонажі зустрічають душі померлих чоловіків і забезпечують різними предметами, необхідними для їхнього спорядження (Миллер 1893, с. 130, 131;

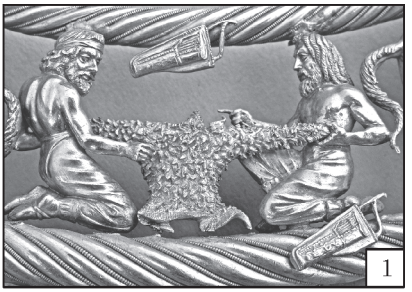

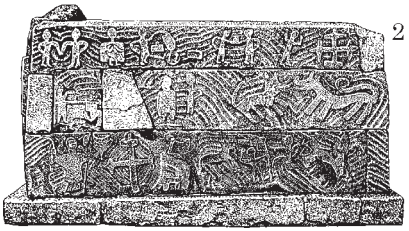

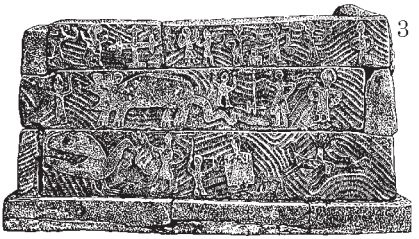

Сцени з парними персонажами: 1 — центральна сцена верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили (ред. Полідович 2021); 2, 3 — гробниця з могильника поблизу річки Крива: 2 — північна (бокова) стінка гробниці; 3 — південна (бокова) стінка гробниці (Охонько 1983)

Вертієнко 2010, с. 67). Подібні міфологічні персонажі потойбічного світу відтворені у рельєфних зображеннях парних фігур на могильній плиті склепу 1 біля річки Кривої (рисунок: 2, 3; Охонько 1983, с. 82, 83, рис. 2).

Якщо персонажі центральної сцени пекторалі семантично тотожні чи близькі божествам-близнюкам з алано-осетинської міфології, то образи та сюжети верхнього фризу наповняться зовсім іншим смислом. В цьому випадку весь комплекс верхнього фризу можна трактувати як дари, якими небіжчика, господаря пекторалі, повинні забезпечити при його прибутті в потойбіччя парні посередники. Це і сорочка, в яку божества-близнюки мають намір одягнути новоприбулого (царя?), і парадна, престижна зброя, і багате стадо з приплодом, і раби-юнаки, що готують різноманітні напої (безсмертя?). Весь цей перелік збігається за основними позиціями зі складом інвентарю престижних поховань скіфської доби.

Сагайдачні набори (варіант: горити) були однією з найбільш репрезентативних категорій поховального інвентарю. Так, у курганах Степового Причорномор'я IV ст. до н. е., хронологічно та територіально близьких Товстій Могилі, за підрахунками В. С. Ольховського предмети озброєння були знайдені в кожному другому похованні, а наконечники стріл виявлені в 550 із 688 поховань зі зброєю (Ольховский 1991, с. 107, 108).

Зображений на центральній сцені пекторалі звичай підвішування сагайдака знаходить близькі археологічні паралелі на широкому терені — від для поховальних пам'яток Туви до курганів Північного Причорномор'я (Вертиенко 2010, с. 94; Вертієнко

2015, с. 40, 41). Наведені Г. В. Вертієнко приклади доповнюють і поховання лісостепового населення скіфського часу, зокрема сіверськодонецького регіону. Відомо щонайменше 7 комплексів, де набори наконечників стріл були зафіксовані біля стовпової ями — центральної чи бокової, що дає підстави припускати можливе підвішування сагайдаків на опорних стовпах гробниці (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 83). Примітно, що у чотирьох комплексах (кургани 3 і 11 Старомерчанського та 6 і 9 Пісочинського могильників; Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 6: 2; 18: 2; Бабенко 2005, с. 17, 18, 22; рис. 8: 2) було виявлено по два сагайдаки, один з яких лежав на землі при небіжчику, а інший, ймовірно, був підвішений на опорному стовпі, що повністю повторює розміщення горитів на пекторалі.

Кожух з овечої шкури, «золотого руна» тотожний «золотому одягу», розшитому аплікаціями із золота, добре відомого у скіфських похованнях. Семантика цього явища, що яскраво виділяє скіфську культуру на тлі попереднього і наступного часу, і тісно пов'язана з ідеологією царської влади та ідеями безсмертя (Литвинский 1982; Лелеков 1987; Гуляев, Савченко 1999).

Юнаки-дояри — раби / слуги. Загальновизнано, що рабство у скіфів за умов екстенсивного кочового господарства не набуло широкого поширення, але домашнє рабство існувало, і що показово саме сліпі раби, збовтувачі молока, тобто, зайняті приготуванням молочних продуктів, згадані Геродотом (Hdt. IV, 2). Супроводжуючі поховання підлеглих осіб виділені як критерій визначення поховань, що належать особам високого статусу (Курочкин 1980, с. 106). Серед залежних супроводжуючих небіжчиків часто переважають саме поховання дітей та підлітків (Бессонова 1994, с. 13—15; Бабенко 2005, с. 181; Дараган 2016, с. 37), що пов'язано з широким поширенням у давнину дитячого та підліткового рабства (Хазанов 1975, с. 143, 146, 147). Нарешті, показовим є пасаж з Геродота (Hdt. IV, 72) про царські поминки, на яких для охорони кургану відбирали 50 найкращих слуг саме серед юнаків, яких потім душили та розсаджували по конях навколо кургану, що свідчить про особливе відношення у поховальному / поминальному культі до цієї вікової категорії.

Напутня їжа та напої (насамперед, вино в амфорах) також широко репрезентовані серед поховального інвентарю — за даними поховань Степового Причорномор'я IV ст. до н. е. амфорна кераміка, цілі форми або фрагменти, виявлена у 17,2 % поховань, ліпна — 11 %, жертовна їжа у 43,4 % поховань (за підрахунками В. С. Ольховського; Ольховский 1991, с. 112, 116). Бестіарій репрезентованої на пекторалі худоби у цілому відповідає складу кочового стада (Гаврилюк 1999, с. 139—147), а також, значною

мірою (за винятком великої рогатої худоби), і складу виявленої в похованнях Товстої Могили супроводжуючої їжі (Бибикова 1973, с. 63—68). Інакше кажучи, весь поховальний інвентар зі своєї могили небіжчик мав отримати на межі потойбічного світу від близнюків-посередників.

Таким чином, верхній фриз пекторалі можна тлумачити як одне із втілень скіфського Герроса — міфічного потойбіччя героїзованих предків, воїнів, полеглих на полі бою (Белозор 1987, с. 18—20). Як «лекало золотої долі» (Михайлин 2005), картини верхнього фризу пекторалі пророкували щасливу долю її володаря в потойбічному світі після проходження останньої (і найголовнішої) ініціації, оповідаючи про набуте ним безсмертя, про отримані рясні та опасисті стада, що плодяться в строк, про розкішну зброю та вбрання, послужливу челядь.

ЛІТЕРАТУРА

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л. І. 2013. До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили. *Древности 2013: Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 111—122.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

Бибикова, В. И. 1973. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила. *Советская археология*, 4, с. 63—68.

Белозор, В. П. 1987. О сущности скифского Герроса. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. 1. Кировоград, с. 18—20.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 17—40.

Бессонова, С. С. 1991. «Мужское» и «женское» в сакральной сфере скифов. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 84—96.

Бессонова, С. С. 1994. Курганы лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев, с. 3—34.

Вертієнко, Г. В. 2010. Зображення скіфської танатологічної міфологеми на сахнівській пластині. *Східний світ*, 3, с. 59—73.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, О. Філюк.

Гаврилюк, Н. А. 1999. *История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: ИА НАН Украины.

Гуляев, В. И., Савченко, Е. И. 1999. К вопросу о роли золота в погребальном ритуале скифов. В: Мелюкова, А. И. Мошкова, М. Г. Башилов, В. А. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи.* Москва: ИА РАН, с. 151—157.
Дараган, М. Н. 2016. Скифские междоусобицы. *Вестник древней истории*, 1, с. 22—62.
Курочкин, Г. Н. 1980. Гипотетическая реконструкция погребального обряда скифских царей VIII—VII вв. до н. э. и курган Аржан. В: Мартынов, А. И. (ред.). *Скифо-сибирское культурно-историческое единство*. Кемерово: Наука, с. 105—125.
Лелеков, Л. А. 1987. О символизме погребальных облачений: («золотые люди» скифо-сакского мира). В: Мартынов, А. И., Молодин, В. И. (ред.). *Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Наука, с. 25—31.
Литвинский, Б. А. 1982. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии: (опыт истолкования в свете истории религии). *Советская этнография*, 4, с. 34—43.
Миллер, В. Ф. 1893. Отголоски кавказских верований на могильных памятниках. *Материалы по археологии Кавказа*, III, с. 119—136.
Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*. Москва: Новое литературное обозрение.
Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука
Охонько, Н. А. 1983. Изображение на стенах гробницы с реки Кривой (Прикубанье). *Советская археология*, 2, с. 78—91.
Петрухин, В. Я. 2001. «Золотое руно» и «скифская космограмма». В: Погребова, М. (ред.). *Ἀποθέωσις. На акад. Дмитри Сергеевич Раевски*. Миф, 7. София, с. 147—156.
Полидович, Ю. Б. 2006. Пекторaль — символ жизни и смерти. *Журнал о металле*, 3—4, с. 82—85.
Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України,* 3, с. 135—149.
Полідович, Ю. Б. (ред.). 2021. *Симфонія пекторалі*. Київ: Мистецтво.
Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58—88.

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
ORCID: 0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.

УДК [29:904.6](477.75]”638”

ДЕМЕТРА, КІБЕЛА, ВЕЛИКА БОГИНЯ. ПРО АТРИБУЦІЮ ОБРАЗУ НА МАТРИЦІ З ПЕРЕДГІРНОГО КРИМУ ТА «ЕТНОГРАФІЧНІ» РИСИ ДЕЯКИХ КУЛЬТОВИХ БОСПОРСЬКИХ ЗОБРАЖЕНЬ

Р. В. Зимовець

Однією зі сфер наукових інтересів В. П. Білозора була скіфська монументальна скульптура. Зокрема, Володимиру Павловичу належить думка про те, що кам’яні статуї є одним з фундаментальних маркерів скіфського етнічного середовища, а їх географічне розповсюдження чітко розмежовує два різні етнокультурні масиви Північного Причорномор’я. Адже переважна їх більшість розташована у степовій зоні, включно зі степовим Кримом (Белозор 1991, с. 171). Разом з тим, попри загальну інтегрованість Криму до скіфського етнокультурного масиву, скіфська культура на цій території набула своїх особливостей, насамперед, завдяки інтенсивним контактам з населенням грецьких міст півострова. Запропоновані тези є спробою виявлення ще одного етнокультурного маркеру на етапі становлення пізньоскіфської культури Криму, яке проходило під інтенсивним впливом Боспору.

У 2013 р. С. А. Скорий опублікував бронзову матрицю з Білогірського району Передгірного Криму, призначену для виготовлення аплікацій з коштовних металів (Скорий 2013; перевидання: Скорый, Зимовец 2014, с. 138, кат. 403; 2021, с. 242—243, кат. 537). На матриці представлене фронтальне зображення жінки у статичній іератичній позі. Жінка сидить у кріслі з різьбленими підлокітниками та елементами декору ніжок. Ноги розташовані паралельно, права рука лежить на поясі, зігнута у лікті ліва — на грудях. Обличчя — овальної форми, доволі широке, з наміченим западинами зіниць та широким носом. Волосся акуратно причесано назад та поділене проділом. Жінка одягнута у довгий хітон, що спадає до ніг і має трикутний виріз на шиї. Волосся покриває легкий довгий гіматій, що струмує по руках, падає на підлокітники крісла й далі покриває хітон на колінах та нижче, утворюючи кілька горизонтальних складок. Особливості обличчя та фігури свідчать про те, що на виробі переданий образ немолодої, зрілої жінки (рис. 1: 1).

Звичайно, одним з найцікавіших є питанням атрибуції образу, представленого на матриці. Жодних готових виробів-аплікацій з дорогоцінних металів, які були б схожі на нього, досі невідомо. Водночас, іконографія жінки, що сидить у кріслі або

Рис. 1. Образ богині у кріслі анфас у торевтиці та корполастиці Північного Причорномор'я (баз масштабу): 1 — урочище Колтан, Передгірський Крим; 2 — Кібела, Ольвія, III ст. до н. е.; 3 — Кібела, поселення Чобручі, III ст. до н .е.; 4 — Кібела, Гермес і Геката, Пантікапей, I ст. до н. е. (за: 1 — фото Р. В. Зимовця; 2 — Скржинская 2010; 3 — Фидельский 2016; 4 — Пантикапей… 2017)

на «троні», подібна до представленої на матриці з Криму є канонічною для коропластики Боспору VI—IV ст. до н. е. (Быковская 2021). Враховуючи особливості кримського зображення, на якому представлена зріла жінка з повною фігурою та масивним обличчям, а також характерне положення рук, розглядуваний персонаж був ототожнений з Деметрою. Матриця була датована IV—III ст. до н. е., насамперед на підставі належності до цього часу більшості яскравих предметів торевтики з дорогоцінних металів, що походять зі скіфських курганів, а також несуперечності цій даті елементів костюму (Скорий 2013, с. 6).

Кілька років тому з критикою ототожнення зображення на матриці з Деметрою виступив М. Ю. Трейстер. Він вважає, що образ належить Кібелі та відносить його до III—II ст. до н. е., не виключаючи при цьому й пізніше датування. Обґрунтуванням датування

слугує хронологія елліністичного поселення Колтан, в межах якого був знайдений артефакт (Трейстер 2017, с. 201). Для порівняння приведене посилання на бронзові матриці з Фракії та Північного Причорномор'я перших століть н. е. (Treister 2001, p. 301—302).

Нам вже довелося коротко відповідати на цю критику (Скорый, Зимовец 2021, с. 243). Але слід зауважити, що ототожнення зображення на матриці з Кібелою не позбавлене певних підстав. Розглянемо аргументи та контраргументи на користь цієї версії. По-перше, серед теракот кола Деметри відсутні зображення, повністю ідентичні тому, що на матриці (Скорий 2013, с. 5). Це стосується, насамперед, поєднання ключових елементів іконографії (поза, положення рук, зачіска, одяг). По-друге, вже давно відзначався той факт, що в елліністичний час у грецьких містах Північного Причорномор'я культ Кібели поступово витісняє культ Деметри та пов'язаної з нею Кори-Персефони, а у III—II ст. до н. е. він починає відігравати домінувальну роль (Русяєва 1972, с. 37—38; Русяева 1979, с. 71, 109). Враховуючи знахідку матриці в межах елліністичного поселення, цей аргумент виглядає переконливим. По-третє, у жінки на матриці відсутні будь-які додаткові атрибути, які, часто-густо, супроводжували Деметру та Кору-Персефону (плід, квитка, вінок, птах, яйце; Русяева 1979, с. 41).

Низка зображень Кібели з Ольвії та інших античних міст Північного Причорномор'я дійсно є досить схожими з образом, представленим на матриці. Серед них — мармуровий рельєф III ст. до н. е. (відмінність — наявність косичок у зачісці та традиційних атрибутів богині), а також численні теракоти, на яких представлена немолода жінка, що сидить у кріслі в ієратичній позі (Русяєва 1972, с. 41, мал. 4: 1; с. 36, мал. 1: 2—4). Окрім рис обличчя та зачіски, спільним в багатьох зображеннях є поза та такі елементи іконографії, як передача складок хітону та гіматію нижче колін, а також трикутний виріз хітону (рис. 1: 2—4; Фидельский 2016, с. 220, 224, рис. 1: 5, 7).

Водночас, необхідно відзначити, що на матриці з Криму відсутні ключові атрибути, притаманні зображенню Кібели. Головним з них є левеня, як правило, розташоване на колінах. Іншими важливими елементами зображення Кібели були фіала у правій руці та тимпан — у лівій. Перша символізувала офірування плодів, споріднюючи Кібелу з землеробськими культами, другий — оргіастичні танцювальні ритуали (Шевченко 2012, с. 75). Із середини IV ст. до н. е. Кібела часто-густо зображувалася у калафі у вигляді баштової корони (Corona Muralis) як символу захисту (Русяева 1979, с. 106). Жодного з цих атрибутів ми не спостерігаємо на матричному зображенні з Криму. І хоча, при незмінності пози й іконографії богині її атрибути змінювалися (Русяева 1979, с. 106), виглядає дивним, що на розглядуваному

зображенні не представлений жодний з них. Деметра ж, іноді, зображувалася без додаткових атрибутів, проте завжди у гіматії. Іноді одна з її рук лежала на грудях, а інша — була притиснута до поясу (Русяева 1979, с. 41).

Для прояснення питання атрибуції зображення на кримській матриці видається доцільним залучити матеріал, який до цього часу залишався, переважно, поза увагою. Йдеться про «місцеві», боспорські паралелі, втілені, насамперед, у торевтиці та монументальній скульптурі.

Як відомо, починаючи з IV ст. до н. е. «для місцевого боспорського мистецтва стало традиційним зображення верховної скіфської богині, що урочисто сидить у фас у високому кріслі» (Иванова 1951, с. 30). Про це свідчать образи, представлені на золотій пластині з кургану Карагодеуашх (IV ст. до н. е.) та на окутті ритону з с. Мерджани (II ст. до н. е.; Трейстер 2010, с. 552, 562). У свою чергу, риси цих богинь нагадують жіночі зображення на групі боспорських намогильних рельєфів з сюжетом вершника, що постає перед жінкою, яка сидить у кріслі. Найчастіше фігура жінки дана у профіль,з розворотом тулубу та голови на глядача, але іноді мають місце і строгі зображення анфас, у тому числі й на окремих ярусах таких стел (Иванова 1951, с. 28, рис. 9). В останньому випадку вони проявляють особливу подібність до образу Кібели з боспорських рельєфів (Иванова 1951, с. 30), а також, додамо, до деяких теракотових зображень цієї богині. Поширення цих пам'яток на Боспорі відбувається в елліністичний та ранній римський час (рис. 2: 1—3).

Сюжетна схема з вершником, якого зустрічає богиня, що сидить, є індоіранською за своїм походженням та найраніше зафіксована у Пазирикському кургані 5 на Алтаї (Яценко 1995, с. 188—189). У ній знайшли втілення ідеї містичного прилучення, священного шлюбу, героїзації померлого та інвеститури (Бессонова 1983, с. 114). Можна припустити, що для боспорських рельєфів та предметів торевтики, де богиня показана анфас, грецьке зображення Кібели було одним з іконографічних прототипів. Використання еллінського образу богині на троні для скіфської аристократії може бути пояснене спільністю функції Кібели та скіфського верховного жіночого божества.

З іншого боку, у поховальному мистецтві Боспору міфологеми Деметри і Кори-Персефони також були досить популярними (Вертиенко 2013, с. 446—447). Тому однозначне ототожнення іконографії жінки, що сидить анфас у кріслі з конкретним персонажем грецької міфології видається сумнівним. Швидше, тут можна казати про синкретичний образ «великої богині», як один з проявів «міжкультурного синтезу у поховальному мистецтві Скіфії та Боспору» (Вертиенко 2013, с. 443). На користь останньої

Рис. 2. Образ жінки анфас у торевтиці та монументальній скульптурі Боспору (без масштабу): 1 — окуття ритону з кургану у с. Мерджани, II ст. до н. е.; 2 — Джан-Баба; 3 — Керч, Царський курган; 4 — Горгіппія; 5, 6 — Керченський археологічний музей (за: 1 — Галанина, Алексеев 2010; 2 — Волошинов 2020; 3 — Kieseritzky, Watzinger 1909; 4 — Новичихин 2014; 5, 6 — Кобылина 1951)

тези свідчать і певні «етнографічні» риси багатьох згаданих вище зображень. Подібність обличь, поз і костюмів на мерджанському ритоні та боспорських поховальних пам'ятках, давно помічене дослідниками, «дозволяє казати про наявність у цих персонажів спільних етнічних рис» (Онайко 1976, с. 172). Для жіночих образів цього кола характерне кругле та широке обличчя з масивними щоками та підборіддям, дещо опуклим лобом та круглими очима; воно далеке від «античного ідеального типу» (Иванова 1951, с. 33). Власне такого роду округле масивне обличчя, більшою мірою характерне для «варваризованих» зображень, ми спостерігаємо і у представленому на кримській матриці образі [1].

[1] Навіть враховуючи можливу спрацьованість матриці обличчя жінки є підкреслено широким.

«Варваризація» жіночого образу, при збереженні певних канонічних грецьких рис (хітон та гіматій, що покриває голову, положення рук) проявляється ще в одній групі боспорських пам'яток, які довгий час було прийнято визначати як «синдомеотську скульптуру». Всі вони виконані за єдиною схемою: «з голови спускається довге покривало, на грудях помітний хітон, права рука зігнута і пальцями тримає край покривала, ліва — напівзігнута та притиснута до боку», обличчя — великі, овальні (Сокольский 1976, с. 188). «*Загальними рисами всієї цієї групи є яскраво виражений етнографічний місцевий тип персонажів…*» (Сокольский 1976, с. 193).

Наразі визначення цієї групи як «сіндо-меотської» вже не виглядає переконливим. По-перше, скульптури цього типу добре відомі і у європейській частині Боспору. По-друге, зображені на них персонажі одягнуті в еллінський одяг (Новичихин 2014, с. 33—34). Водночас не можна не помітити і своєрідність цих скульптур, в яких дійсно, скоріш за все, втілилися певні етнографічні риси, але не в сенсі якогось вузького етносу, а в розумінні насичення «варварськими» елементами класичних грецьких іконографічних та композиційних рішень. І таке поєднання було характерним не лише для поховальних пам'яток, а й для елліністичної скульптури Боспору в цілому. «*Зрозумілим є тип місцевої жінки з широким обличчям, розвиненими вилицями, м'якими випуклими щоками, з крупним підборіддям й широко відкритими очима, у довгому широкому одязі і важкому покривалі, що спадає з голови до ніг*» (Кобылина 1951, с. 180—181). Такими є зображення на двох статуях з Керченського музею, датованих не пізніше I ст. н. е. Тут античний тип статуї у хітоні і гіматії зливається з типом місцевої скульптури, з її тенденцією до лаконічних, нерухомих, непочленованих форм (рис. 2: 4—6; Кобылина 1951, с. 181). Спільність між всіма цими зображеннями, а також зображенням на кримській матриці проявляється, насамперед, у канонічних деталях одягу (гіматій, що покриває голову та фігуру, хітон) та передачі обличчя великим овалом, який, більшою мірою, схожий на форму обличь «варваризованих» скульптурних зображень, ніж класичних грецьких.

Вочевидь, кримська матриця була призначена для виробления аплікацій, що використовувалися у культовій та церемоніальній практиці «варварської», скіфської еліти Криму. Іконографічний та композиційний зв'язок представленого на ній персонажу з класичними та ранньоелліністичними зображеннями і Деметри, і Кібели є очевидним. Водночас, він позбавлений традиційних атрибутів обох цих богинь, що, ймовірно, свідчить про переривання грецької семантичної традиції сприйняття цих образів. Тож можна припустити, що еллінська іконографія послужила основою для передачі іншого, синкретичного образу, а саме, «ве-

ликої богині», яка протягом елліністичного та римського часу стала одним з головних об'єктів культу як на Боспорі, так і в середовищі скіфської та, згодом, сарматської аристократії Криму [1]. Зображення на матриці виконане ще цілком в грецькій манері, хоча масивне овальне обличчя вже проявляє зв'язок з пізнішими зображеннями монументальної скульптури та торевтики Боспору. Тому воно, скоріш за все, було досить раннім у серії «великої богині» і навряд чи виходило за межі III ст. до н. е. Згодом цей образ і його іконографія набуває все більшої популярності у семантиці поховального ритуалу, втілюючись у сюжетах богині та вершника, а також у культовій жіночій скульптурі Боспору.

[1] Про сарматські етнографічні риси сюжетів з мерджанського ритону та склепу Анфестерія: Яценко 1989, с. 125; 1995.

ЛІТЕРАТУРА

Белозор, В. П. 1991. Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции). В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в н. э.). Материалы международной конференции. Кишинев, 10—14 декабря 1990 г.* Киев, с. 170—172.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Быковская, А. В. 2021. Образ богини на троне в боспорской коропластике архаического и классического периодов (VI—IV вв. до н. э.): иконография и сакральный смысл. *Исторический журнал: научные исследования*, 3, с. 36—57.

Вертиенко, А. В. 2013. «Кто впереди колесницею правит…» — к значению сюжета на рельефе из Трехбратнего кургана. *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке*: Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 19—22 ноября, 2013 г., с. 443—449.

Волошинов, А. А. 2020. Боспорское влияние в позднескифской скульптуре. *Боспорские чтения*, XXI: Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Объекты искусства в археологическом контексте. Материалы международной научной конференции, с. 78—83.

Галанина, Л. К., Алексеев, А. Ю. 2010. Древности скифской эпохи из Прикубанья. *Античное наследие Кубани*, 3, с. 170—197.

Иванова, А. П. 1951. Керченская стела с изображением всадника и сидящей женщины. *Краткие сообщения института истории материальной культуры,* XXXIX, с. 27—34.

Кобылина, М. М. 1951. Скульптура Боспора. В: Блаватский, В. Д., Граков, Б. Н. (ред.). *Материалы по археологи Северного Причерноморья в античную эпоху*. Материалы и исследования по археологии СССР, 19. Москва: АН СССР, с. 171—188.

Новичихин, А. М. 2014. К вопросу о «синдской скульптуре. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья,* 6, с. 30—39.

Онайко, Н. А. 1976. Антропоморфные изображения в меото-скифской торевтике. В: Сокольский, Н. И. (ред.) *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 166—179.
Русяева, А. С. 1972. Культ Кібели в Ольвії. *Археологія,* 7, с. 35—45.
Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка.
Русяева, А. С. 1982. *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
Пантикапей… 2017. *Пантикапей и Фанагория. Две столицы боспорского царства*. Москва.
Скорый, С. А. 2013. Бронзовая античная матрица из Предгорного Крыма. *Stratum plus,* 3, с. 1—9.
Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2014. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: О. Філюк.
Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. Издание второе, дополненное, переработанное*. Полтава: АСМИ.
Сокольский, Н. И. 1976. Вопросы синдской скульптуры. В: Сокольский, Н. И. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 187—198.
Скржинская, М. В. 2010. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Санкт-Петербург: Алетейя.
Трейстер, М. Ю. 2017. Матрица, найденная в пойме р. Трубеж (об использовании бронзовых матриц с рельефными изображениями в Причерноморье в VI—IV вв. до н. э.). *Археологія і давня історія України,* 2 (23), с. 200—207.
Трейстер, М. Ю. 2010. Ювелирное дело и торевтика. *Античное наследие Кубани*, 2, с. 535—597.
Фидельский, С. О. 2016. О культе Кибелы в Нижнем Поднестровье (по матеріалам раскопок многослойного поселения Чобручи). *Емінак*, 4, с. 218—224.
Шевченко, Т. М. 2012. Матір богів з левеням в ольвійській теракоті еллініcтичного періоду. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 74—82.
Яценко, С. А. 1989. Сарматские и скифские элементы в антропоморфных изображениях Прикубанья конца IV — первой половины III в. до н. э. В: *Кочевники Евразийских степей и античный мир (проблема контактов). Материалы 2-го археологического семинара*. Новочеркасск, с. 120—125.
Яценко, С. А. 1995. О сармато-аланском сюжете росписи в патикапейском «склепе Анфестерия». *Вестник древней истории*, 3, с. 188—194.
Kieseritzky, G., Watzinger, C. 1909. *Griechische Grabreliefs aus Südrussland*. Berlin: Kommission bei Georg Reimer.
Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, 8. Leiden; Köln; Boston.

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-6045-637, e-mail: romanzimovets@gmail.com.

УДК [904.2:7.031.1](4/5)”638”

ОБРАЗ «ЛЮДИНИ-ПІВНЯ» У СКІФСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Г. В. Вертієнко

ὄρνις Ἀφ’ ἡμῶν τοῦ γένους τοῦ Περσικοῦ,
ὅσπερ λέγεται δεινότατος εἶναι πανταχοῦ
Ἄρεως νεοττός.

Птах з-поміж нас є з далекого перського племені,
його йменують усюди, безжального
Ареса вартовим

(Арістофан, «Птахи», 834—835;
переклад О. Зелінського)

Моє знайомство з Володимиром Павловичем Білозором відбулося одним спекотним серпневим днем 2003 р. на Дніпровській рив’єрі, коли співробітники відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України вирушали в Українсько-німецьку археологічну експедицію досліджувати городище скіфської доби біля с. Більск, в якій і мені тоді пощастило взяти участь. Тогочасні наукові зацікавлення В. П. Білозора торкалися унікального орнітоморфного образу на золотій пластині з Соболевої Могили IV ст. до н. е., що знайшли відображення у статті «Древневосточные мотивы скифского ювелирного украшения» у співавторстві зі своїм колишнім студентом Миколою Тарасенком (Белозор, Тарасенко 2003) [1]. Її метою було з’ясування семантики образу, що прикрашав горит заможного воїна, похованого у фамільному склепі, у відкритті якого ювіляр приймав безпосередню участь (рис. 1, 2; Мозолевский, Белозор 1996; Белозор, Тарасенко 2003). Неабияку увагу привертає той факт, що зап’ястя лівої руки померлого воїна лежало безпосередньо на пластині з зображенням «людини-півня» і водночас там, де знаходилися стріли, тоді як права рука була відкинута в бік (рис. 2; Мозолевский, Полин 2005, с. 157). Таке розташування рук припустимо вказує на жестикуляцію кінного лучника, яку ми бачимо й на ажурній пластині з Гюновки. Не суперечить цьому припущенню і зігнуті в колінах ноги небіжчика (Мозолевский, Полин 2005, с. 157) у т. зв. позі вершника (Очир-Горяева 2020, с. 812—821, особливо с. 815). Відомо, що зняття зброї з померлого могло метафорично символізувати смерть / загибель воїна (Тахо-Годи 1966, с. 49—50) й зафіксовані

[1] У цій статті В. П. Білозор і М. О. Тарасенко намагалися пояснити функціонально-семантичне значення пластини через охоронну функцію єгипетських стел «сіппі Хора» (Белозор, Тарасенко 2003). До речі, нещодавно зроблено спроби зарахувати до цих єгипетських стел і витоки т. зв. пермського стилю (Graham 2020, p. 419—451).

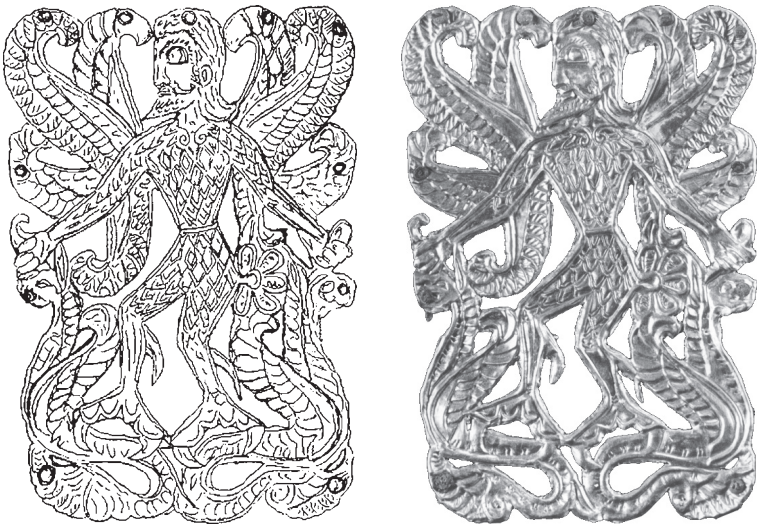

Рис. 1. Центральна золота платівка горита з Соболевої Могили, IV ст. до н. е. (М 1 : 2; фото надане В. П. Білозором, промальовування М. О. Тарасенка)

Рис. 2. Розміщення кисті лівої руки померлого на гориті в похованні 2 Соболевої Могили (за Полин, Мозолевский 2005)

випадки розміщення сагайдаків, а іноді й горитів, підвішеними на гаку в похованні (Вертієнко 2015, с. 40—41), натомість цей воїн залишається в бойовій готовності.

У розмовах В. П. Білозор неодноразово підкреслював, що унікальності «орнітоморфному створінню» надають саме лапи півня з характерними шпорами [1], що відразу «виводить» цей образ з кола хижих птахів. Останнім при полюванні шпори взагалі не потрібні. Тому є недоречним пов'язувати його з іранським міфічним птахом Варегною, який має виразні хи-

[1] Лише незнайомі з оригіналом могли припускати, що його ноги — це риб'ячі хвости, а шпори є плавниками (усний коментар А. Р. Канторовича; Белозор, Тарасенко 2003, с. 50, прим. 5).

жацькі повадки (Яшт 14.19—21). Соболівський персонаж демонструє інший спосіб хапання жертви — «голими руками». І з цієї причини сумнівним є вплив на іконографію соболівської «людини-півня» передньоазійської образотворчості (Вертієнко 2015, с. 45—46), бо на пластині відсутні одвічні супротивники верхньої та нижньої сфер — орел та змій (Афанасьева 2007). Присутність крил як у змій, так і в «людини-півня» залишає їх в одній площині — у верхньому світі. Відрізняє від іконографії стародавнього Близького Сходу (Herrmann, Curtis 1998, p. 107—134) і наявність у нього чотирьох пар крил, що, можливо, підкреслює його *надшвидку природу*. Семантику подібного декору диктує і сам предмет, на якому розміщено зображення: в гориті знаходиться дистанційна зброя, яка безпосередньо пов'язана з повітрям = верхнім світом. Крім того, іконографічні схеми, що збереглися на передньоазійських печатках, амулетах, плитах тощо, не часто демонструють тримання істот саме за роги, а тримання за роги (чубки?) крилатих змій тим паче [1].

У свої роботах ювіляр нерідко звертався і до нартівського епосу, де серед домашніх птахів є і *карк* («курка, півень»), при чому ці півні в епосі мають велетенські розміри. Промовисто виглядає і зв'язок з визначенням епічного часу: *кæркуасæн* — «час, коли кричать півні» (Дарчиева 2020, с. 58—59). Осетинське *карк* походить від варіанту і.-є. кореня **kerk* — звукосимволічного характеру, що повторюють різкі крики як птахів, так і тварин (пор. Абаев 1958, с. 571—572). Давн.-інд. назва півня *kṛkaváku* — букв. означає «той, що каже '*krka-*'». Значення авест. *kahrka* може бути як «кукуріканння», так і «півень». Етимологічно пов'язаною з визначенням півня є назва хижих птахів *kahrkāsa* — «коршун, яструб» (букв. «куроїд») (Эдельман 2011, с. 398—401).

Нещодавні спроби в з'ясуванні семантики образу соболівської «людини-півня» базуються на парних іконографічних типах з маргіано-согдійського регіону (Яценко 2020, с. 349—350). Це, зокрема, зображення «людино-півнів», яких трактують як «жерців людино-птахів» («human-bird priests»), на сіно-согдійських саркофагах (наприклад, на саркофагах Ю-Хонга та «правителя Ші») та розписі гробниць VI ст. н. е. (Grenet, Riboud, Junkai 2004, p. 273—284; Riboud 2007, p. 1—23), а також на зображенні «людино-півнів» на декорі туніки фігури божества в культовому центрі Акчахан-кала (Хорезм) I ст. н. е. (Betts et al. 2012, p. 125—165; 2015, p. 1369—1396). Згадані істоти мали верхню частину тулуба

[1] За авестійськими джерелами нам відоме лише одне ім'я велетенського рогатого змія Сервара (авест. *sruuara-*, букв. «рогатий»), якого долає найсильніший герой Керсаспа, коли набув третину *хварна* від Йіми, однак, що цей змій має крила, не йдеться (Яшт 19.38—40).

від людини, а нижню — від півня. Вони тримають в руках виразні жрецькі атрибути (зокрема, барсом) та нерідко показані біля вогняного вівтаря в момент ритуальних дій. Це наводило дослідників на думку, що тут зображені зороастрійське божество Сраоша та його служник Пародарш (авест. *parō.dərəs-*, букв. «Той, хто передбачає (світанок)») (Відевдат 18.14—23; Shenkar 2013, p. 218—219; 2014, p. 147—148; Kryukova 2021, p. 211—222; Cantera 2021, p. 1—36). Також і згадане божество в Акчахан-кала на сьогодні трактується як зображення Сраоши (Grenet, Minardi 2022, p. 195—212). Однак наскільки ці аналогії до соболівського персонажу є доречними з точки зору іконографії? На нашу думку, вони не є переконливими за такими причинами. По-перше, ми не бачимо двох «людино-півнів» на пластині. По-друге, не фіксуємо жодних атрибутів в руках соболівського персонажу, що ставить під сумнів розуміння його як жерця, оскільки іранські народи завжди зображували їх з певними атрибутами, натомість ритуальна практика маніпуляцій з міфічними істотами (крилатими зміями) нам не відома. Отже, гіпотеза, що під соболівським образом слід бачити жерця / шамана в «ритуальному костюмі півня» (Мозолевский, Полин 2005, с. 178, 351) є сумнівною. Доречніше було б сприймати цей образ як бога-півня в антропоморфізованій подобі ніж навпаки.

Культ півня грав важливу роль в релігійно-міфологічних уявленнях іранських народів, при чому, як вважається, він сягав дозороастрійських часів (Peters 1913, p. 377—380; Russell, Omidsalar 1992, p. 878—882). Ознак півня набуває бог Сраоша [1] (див. Kreyenbroek 1985; Malandra 2014), якого вважають за суто зороастрійське божество, втім, саме півень виступає його помічником (Відевдат 18.14—15), а відтак стає його символом і священним втіленням [2]. Зороастрійцям навіть було заборонено вживати цього птаха в їжу (Russell, Omidsalar 1992, p. 878). Вже в Гатах Заратуштри вказується на *надшвидку природу* Сраоши: *āsiiaŋha aspaēibiia āsiiaŋha vātaēibiia āsiiaŋha vāraēibiia āsiiaŋha maēyaēibiia āsiiaŋha vaiiaēibiia patarətaēibiia āsiiaŋha huuastaiiå aiŋhimanaiiå* — «(Він) швидший за двох коней, швидший за двох вітрів, швидший за двох дощів, швидший за двох хмар, швидший за двох гарно-літаючих птахів, швидший за добре запущені (стріли)» (Ясна 57.28). Сраоша змальовується богом, який відпові-

[1] На можливій «внутрішній конфлікт» в зороастрійських уявленнях між новим та архаїчним образами півнів може опосередковано вказувати фрагмент Відевдату 18.15: *mərəγō yō parō.darš nąma spitama zaraϑuštra yim mašiiāka auui dužuuacaŋhō* ***kahrkatās*** *nąma aojaite* — «Птах цей на ім'я Пародарш, о Спітаме Заратуштре, якого 'злі язики' ім'ям '**півень**' називають».

[2] За Відевдатом 18.23 саме Сраоша має розбудити півня, щоб той сповістив світанок.

дає за космічний баланс і боронить віруючих у двох світах (Ясна 57.25). І вдень, і (особливо) вночі він бореться з монстроподібними демонами, які капітулюють перед ним (Ясна 57.17—18, 31). Все це сприяє тому, що саме до нього звертаються віруючі у найбільш кризові моменти (Choksy, Kotwal 2005, p. 235). Зрештою, Сраоша посідає місце медіатора між світами та провідника душ і ця функція зберігається за ним навіть у мусульманському Ірані.

Вважається, що до Греції півень потрапляє саме з Персії, що й закріпило за ним номінацію «перський птах» (*Περσικὸς ὄρνις*; Aristoph. Birds. 483—487, 707). При цьому, античні джерела пов'язують півня з військовою сферою іранців, зокрема з концептом доблесті. Так, Плутарх у «Порівняльних життєписах» згадує, що Артаксеркс II розпорядився, щоб воїн-карієць, який вбив Кіра Молодшого в битві під Кунаксом, носив на списі перед строєм золоте зображення півня (Plut. Art. 10).

На нашу думку, на соболівській пластині змальовано не стільки боротьбу «людини-півня» з крилатими зміями, як процес їхнього стримування, що гарантувало підтримання космічного балансу (зокрема, між життям та смертю в есхатологічному сенсі). В іранській фольклорній традиції збереглися ремінісценції подібного архаїчного міфологічного сюжету. За однією з усних версій епосу, змії, що ростуть із плечей Заххака, прикутого ланцюгами на горі Дамаванд, облизують його ланцюги, доки вони не стануть завтовшки з волосину. В той момент, коли Заххак вже має опинитися на волі, проспіває білий півень і ланцюги знову стануть цілими. З цієї причини, начебто, члени клану Заххака намагаються вбити кожного білого півня, якого можуть знайти, а зороастрійці вирощують білих півнів, щоб стримувати чудовисько в ланцюгах і тримати світ у рівновазі (Russell, Omidsalar 1992, p. 881). Таким чином, є підстави стверджувати, що на міфологічному рівні зображене на соболівській пластині божество виявляє схожі до Сраоши риси. Проте, оскільки скіфи зороастрійцями не були, ми бачимо тут архаїчнішу фігуру іранського бога-півня [1]. Пластина могла нести потужні захисні функції, а також бути магічною допомогою для душі померлого воїна-кочівника в його посмертній подорожі. Розміщення зображення такого божества на кармані зі стрілами могло вказувати на зв'язок з ними та припустимо збільшував їх потужність (пор. Ясна 57.28). Оскільки в уявленнях давніх іранських народів півень асоціювався з концептами переможності, космічної рівноваги та воїнської доблесті, то цілком можливо, що саме для відзнаки останньої цей образ і було розміщено на гориті вправного скіфського лучника.

[1] Щодо образу півня в мистецтві кочівників див.: Мозолевський 1979, с. 68, рис. 52, 72; Баркова 2015, с. 143—156.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев, В. И. 1958. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. I. Москва: АН СССР.

Афанасьева, В. К. 2007. *Орел и Змея в изобразительности и литературе Двуречья*. Москва: Водолей.

Баркова, Л. Л. 2015. Изображение петуха в искусстве древнего Алтая. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 40. с. 143—156.

Белозор, В. П., Тарасенко, Н. А. 2003. Древневосточные мотивы скифского ювелирного украшения . *Вісник Київського Славістичного університету*, 15: Історія, с. 45—52.

Вертієнко, Г. В. 2005. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: О. Філюк.

Дарчиева, М. В. 2020. Орнитоморфная символика в осетинских «Кадагах о нартах». *Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова*. Серия Эпосоведение, 4 (20), с. 50—61.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н., Белозор, В. П. 1996. Новый погребальный памятник скифской аристократии Соболева Могила. В: *Надгробните могилы в Югомзточна Европа. Първи Международен симпозиум «Севастополис»*. 2. Велико Търново, с. 34—36.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Очир-Горяева, М. А. 2020. Поза всадника по археологическим и этнографическим данням. *Oriental studies*, 5, с. 812—821.

Тахо-Годи, А. А. 1966. Структура поэтических тропов в «Илиаде» Гомера. *Вопросы античной литературы и классической филологии*. Москва: Наука, с. 45—59.

Эдельман, Д. И. 2011. *Этимологический словарь иранских языков*. 4: i—k. Москва: Восточная литература РАН.

Яценко, С. А. 2020. Скифские персонажи в греческом искусстве IV — начала III в. до н. э.: несколько наблюдений. *Боспорский феномен*: Боспорское царство М. И. Ростовцева. Взгляд из XXI века. Материалы международной научной конференции. 2, с. 344—351.

Betts, A., Yagodin, V. N., Grenet, Fr., Kidd, F., Minardi, M., Bonnat, M., Khashimov, St. 2012. The Akchakhan-kala Wall Paintings: New Perspectives on Kingship and Religion in Ancient Chorasmia. *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 7, p. 125—165.

Betts, A., Bonnat, M., Kidd, F., Grenet, Fr., Khashimov, St., Minardi, M., Khodzhanijazov, G. 2015. Des divinités Avestiques sur les peintures murals d'Akchakhan-kala, Ouzbékistan. In: *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de Juillet a Octobre 2015*. Paris, p. 1369—1396.

Cantera, A. 2021. The *sraōšāuuarza*-priest and the usage of the *srōš-barišnīh* in the greater Long Liturgy. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3, p. 1—36.

Choksy, J. K., Kotwal, F. M. 2005. Praise and Piety: Niyāyišns and Yašts in the History of Zoroastrian Praxis. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 68, p. 215—252.

Grenet, F., Riboud, P., Junkai, Y. 2004. Zoroastrian Scenes on a Newly Discovered Sogdian Tomb in Xi'an, Northern China. *Studia Iranica*, 33, p. 273—284.

Grenet, F., Minardi, 2022. An Illustration of the *āb-zōhr* and of Some Avestan Formulas on a Wall Painting at Akchakhan-kala (Chorasmia, Early 1st Century AD). Cantera, A., Macuch, M., Sims-Williams, N. (eds.).

The Reward of the Righteous. Festschrift in Honour of Almut Hintze. Iranica, 30. Wiesbaden: Harrassowitz, p. 195—212.
Herrmann, G., Curtis, J. 1998. Reflections on the Four-winged Genie: A Pottery Jar and an Ivory Panel from Nimrud. *Iranica Antiqua*, XXXIII, p. 107—134.
Kreyenbroek, G. 1985. *Sraoša in the Zoroastrian Tradition*. Leiden: Brill.
Kryukova, V. 2021. Sraōša and Night in the Avestan Vīdēvdād. *Сходознавство*, 88, p. 211—222.
Malandra, W. W. 2014. Sraoša. *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2014, available at http://www.iranicaonline.org/articles/sraosa (accessed on 29 August 2014).
Peters, J. P. 1913. The Cock. *Journal of the American Oriental Society*, 33, p. 363—396.
Riboud, P. 2007. Bird-Priests in Central Asian Tombs of 6th-Century China and their Significance in the Funerary Realm. *Bulletin of the Asia Institute*, 21, p. 1—23.
Russell, J. R., Omidsalar, M. 1992. Cock. *Encyclopædia Iranica*, 5, fasc. 8, p. 878—882.
Shenkar, M. 2013. A Sasanian Chariot Drawn by Birds and the Iconography of Sraoša. In: Тохтасьев, С. Р., Лурье, П. Б. (ред.). *Commentationes Iranicae. Сборник статей к 90-летию Владимира Ароновича Лившица*. Санкт-Петербург: Нестор-История, p. 211—222.
Shenkar, M. 2014. *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Leiden; Boston: Brill.

ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-2104-0058, e-mail: vertana77@gmail.com.

УДК 904.6(478)"638"

СТЕЛА ІЗ БУТОРА ТА ЗОБРАЖЕННЯ АКІНАКІВ НА СКІФСЬКІЙ СКУЛЬПТУРІ

Д. А. Топал

У колекції Національного музею історії Молдови зберігаються дві скіфських стели — одна з відомого своєю золотою гривнею п'ятого Дубосарського кургану, інша була виявлена випадково у 1969 р. у с. Бутор. При оранці поля, оголилася її верхня частина, про що повідомили до Інституту Історії АН МРСР. В. І. Маркевич, який обстежував місце знахідки, встановив, що фрагмент статуї походить з невеликого кургана, який був розкопаний у 1970 р. (Дергачев, Лапушнян, Мелюкова 1971, с. 360; Дергачев 1971, с. 1; Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 17). В результаті розкопок були виявлені залишки конструкції з дубових колод довжиною 6—7 м

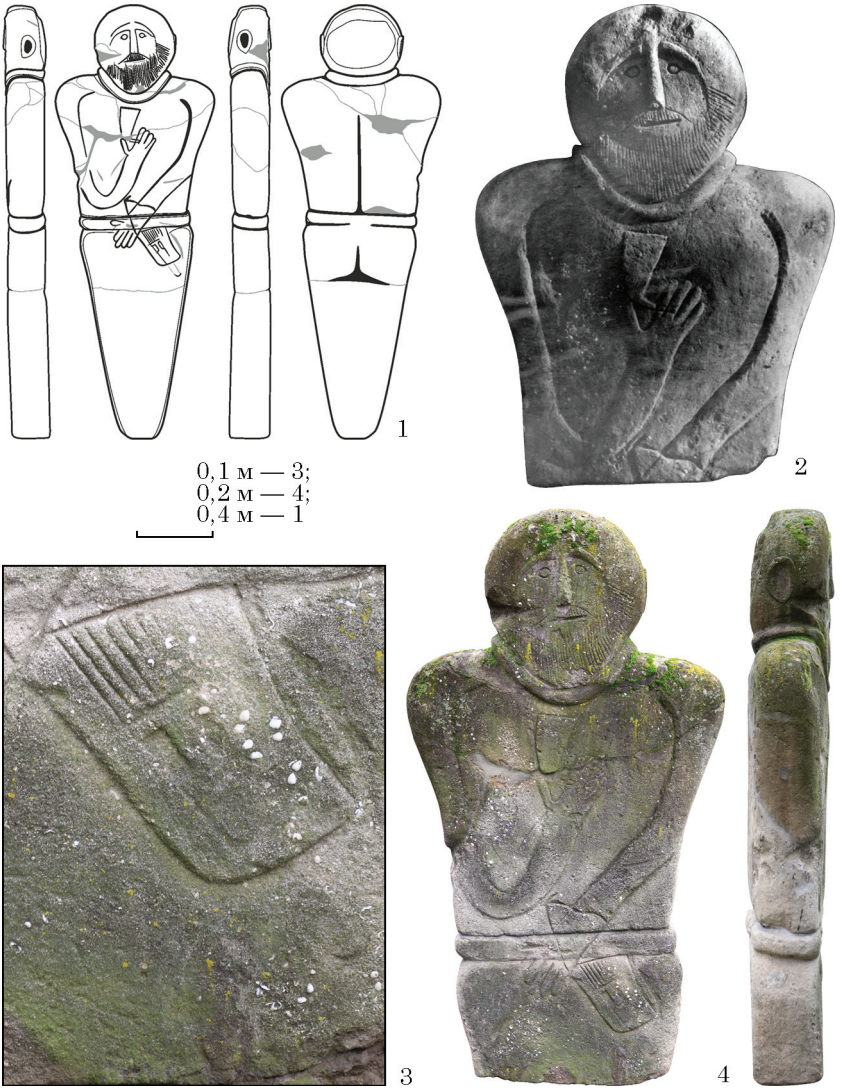

Рис. 1. Скіфська стела з кургану 1 (5) у с. Бутор: 1 — рис. Д. А. Топал, 2021; 2 — фото В. І. Маркевич, 1969; 3, 4 — фото Д. А. Топал, 2021

та 0,3—0,4 м у діаметрі та нижня частина скіфської стели. Зіставленням її з верхньою частиною, яка була знайдена у 1969 р. підтвердили припущення, що стела була не цілісною, а складеною з двох оброблених плит вапняка-черепашника (Дергачёв 1971, с. 4). Це зображення скіфського воїна добре відоме з різних публікацій

Скіфські статуї різних хронологічних та територіальних груп

Регіон	РСК			ССК			КСК			ВСІ			
	Усі	з акінаками		Усі	з акінаками		Усі	з акінаками		*n*	%	з акінаками	
		n	%		*n*	%		*n*	%			*n*	%
Лісостеп	4	1	25	16	9	56,3	1	0	0	21	11,8	10	47,6
Степ	4	2	50	42	18	42,9	41	7	17,1	87	48,9	27	31
Крим	0	0	0	3	1	33,3	23	3	13	26	14,6	4	15,4
Кавказ	17	7	41,2	23	9	39,1	4	3	75	44	24,7	19	43,2
Усі	25	10	40	84	37	44	69	13	18,8	178	100	60	33,7
%	14	5,6	—	47,2	20,8	—	38,8	7,3	—	100	—	—	—

(Шульц 1976, с. 219, рис. 2; Мелюкова 1978, с. 37—39, рис. 1; Ольховский, Евдокимов 1994, с. 16, илл. 3: 4; Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 48—49, рис. 25), що у поєднанні з прорисовкою та фотографією (рис. 1) дозволяє уникнути детального опису.

Антропоморфні стели скіфського часу — надзвичайно важливе джерело для вивчення матеріальної культури ранніх кочівників, оскільки вони автодескриптивні, тобто містять зображення предметів, які були залишені носіями цієї культури. В даний момент відомо не менш 178 скіфських стел у степовій та лісостеповій області Причорномор'я, Криму та Кавказу, які концентруються на Північному Кавказі, заході Криму та Середньому Подніпров'ї (рис. 2: А). Найбільше стел у Степовому Причорномор'ї (88 екз.; 11,8 %). Статуї супроводжують скіфську культуру протягом всієї своєї історії, хоча хронологічно вони розподіляються досить нерівномірно. До ранньоскіфського періоду відноситься не менш 25 екземплярів (14 %), майже половина — до середньоскіфського (84 екз.; 47,2 %), та 69 екземплярів (38 %) — до класичного періоду (рис. 2: В; таблиця). Ранньоскіфські статуї головним чином концентруються у Центральному та Північно-Східному Передкавказзі, в той час як стели класичного періоду — в районі Дніпровських порогів та на південь, а також на заході Криму. При цьому ранньоскіфські стели поширені у степу, на схід від Дніпра, та у північній частині лісостепового ареалу. У середньоскіфський період скіфська скульптура досягає свого максимуму — не тільки у кількісному співвідношенні, але й у розширенні ареалу. Тоді статуй стає більше на правому березі Дністра, ніж на лівому, вони проникають далеко на захід — в Добруджу. У класичний період основний ареал скорочується, скіфські стели зникають у Поділлі, Добруджі і Східному Передкавказзі, та у великій кількості з'являються у Західному Криму.

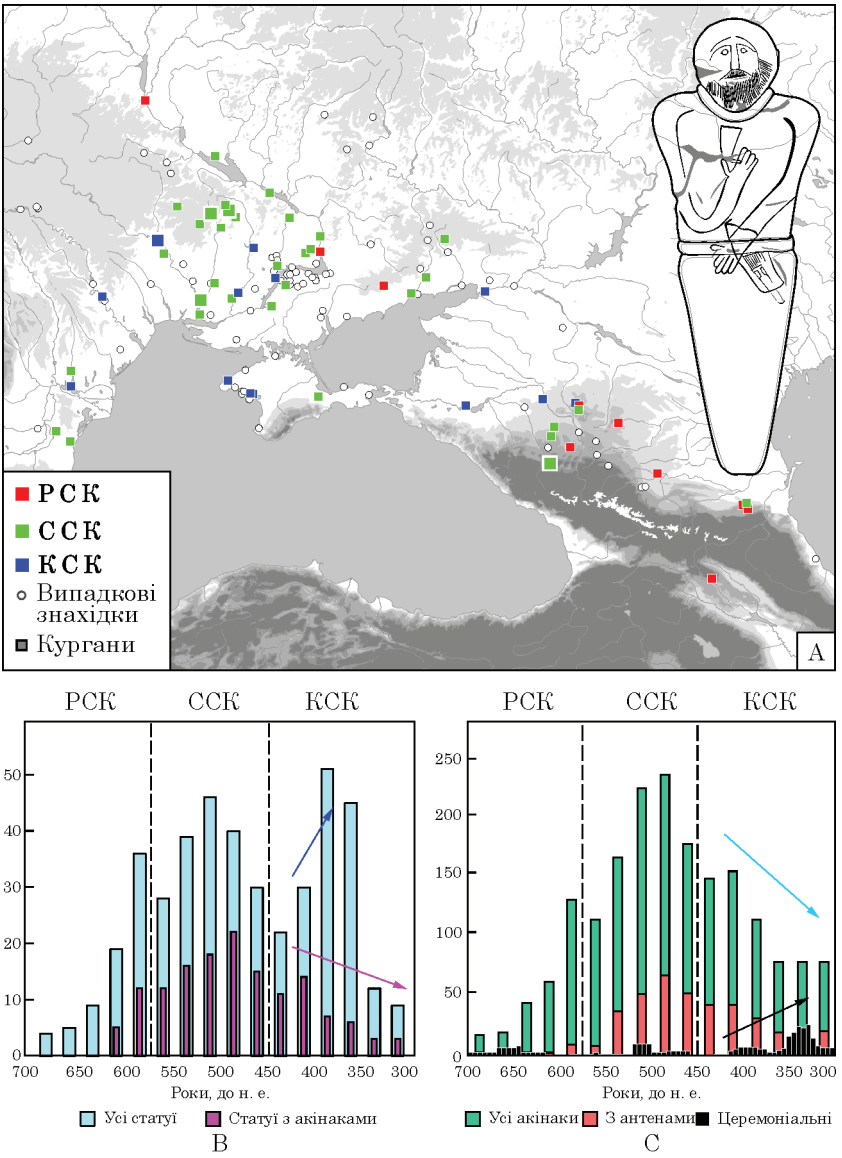

Рис. 2. Просторові та хронологічні особливості скіфської скульптури (A, B) і клинкової зброї (C): A — поширення скіфських статуй; B — хронологія статуй; C — хронологія акінаків

Скіфські стели зображували воїнів з різними атрибутами воїнської культури, в тому числі — акінаком, який представлений на третині з них (60 екз.; 33,7 %). Зображення акінаків присутні на 40 і 44 % ранньо- та середньоскіфських екземплярах, в той час як на класичних — не більше ніж 19 %. Хронологічно розподіл зображень акінаків на скіфській скульптурі наближено до нормального — з піком у третій чверті VI ст. до н. е. і плавним скороченням до кінця IV ст. до н. е. Однак, поступове зникнення акінаку в репертуарі стел збігається з бурхливим зростанням кількості статуй в першій половині IV ст. до н. е. (Топал 2021, рис. 94). В цей період і сама кількість мечей та кінджалів, а також їх ареал скорочується не тільки на заході, але й по всьому Понтійсько-Каспійському степу. При цьому різко збільшується кількість парадних та запозичених форм, що, ймовірно, свідчить про найглибшу кризу скіфської культури взагалі та військової субкультури зокрема (рис. 2: С). Не виключено, що це супроводжується повною чи частковою втратою культурної ідентичності, якщо врахувати, що меч був не тільки і не стільки зброєю, скільки найвагомішим елементом військової традиції, а також частиною поховальної обрядності, втіленої не тільки у інвентарі, але й антропоморфній скульптурі.

Цікаву картину дає хронологія зображень акінаків з антенним навершям. З'являється цей тип у фіналі ранньоскіфського періоду і зникає на початку класичного, тобто набагато пізніше появи самого акінаку (на ранніх його немає) і зникає трохи раніше, ніж відбувається відмова від акінаку в скіфській культурі (у найпізніших його немає). Пік популярності антенного навершя припадає приблизно на середину, тобто на фінал середньоскіфської культури — на першу половину V ст. до н. е. Такий тип навершя супроводжує приблизно третину скіфських акінаків по всій Євразії і особливо поширений у Причорномор'ї. При цьому основна частина зображень акінаків з антенним навершям походить з території Північного Причорномор'я, з правого берега Дніпра. Вони є на стелах із Первомайська, Терновки, Медерово, Кіровограда та, можливо, Любомирівки (Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 9, 11, 62, 76, 77). Та лише одну з таких стел було знайдено на території Передкавказзя — ймовірно, в околицях станиці Преградної (екземпляр з Краснодарського музею) (Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 119). Так чи інакше, ці статуї вкладаються до V ст.н. е., при цьому кіровоградська стела, окрім початку V ст. до н. е., можливо датується другою половиною VI ст. до н. е., стела із Преградної — першої половини V ст. до н. е., з Медерово — першою третиною V ст. до н .е., із Терновки — другою половиною V ст. до н. е., а Первомайське кінцем V ст. до н. е. При цьому, антени у меча, який зображений на стелі із краснодарського му-

зею, дуже специфічні і вказують, швидше, на класичний період. Представляється можливість інтерпретувати цю деталь як зображення акінака типу Солоха, котрий проник на територію Кавказу з Північного Причорномор'я.

Археологічний ландшафт Нижнього Подунав'я змінювався від епохи до епохи, і разом з ним значення самого Дунаю, котрий або ставав культурним вододілом або артерією, яка забезпечувала комунікаційні потреби культур. У епоху раннього заліза, схоже, що Дунай не став непереборною перешкодою для розповсюдження наступального озброєння скіфських типів. Більш того, Добруджа виглядає територією, освоєною скіфами. Адже вже починаючи з VI ст. до н. е. на Меджидійському плато (між Констанцією та Чорноводою) виявляються дуже характерні матеріали, появу яких складно пояснити просто впливами або міжкультурними контактами. Давно відомо про три скіфських антропоморфних статуї з Сибіоари, Ступіни та безадресній знахідці із Добруджі (Alexandrescu 1958, fig. 1, 2, 4; 384, fig. 1; Vulpe 1990, Taf. 18: 96, 97). Цікаво, що репертуар скіфських стел Нижнього Подунав'я відрізняється від складу озброєння тієї ж території. На статуях, в спадаючому порядку: акінаки, луки, сокири. При цьому, добре відомо, що в Північно-Західному Причорномор'ї основу скіфської паноклії складають списи (Островерхов, Редина 2013, с. 393) і цим даний регіон не відрізняється від найближчих сусідніх.

З Лівобережного Придунав'я та Придністров'я і походять дві скіфських стели із зображенням акінаків. Перше було виявлено в насипу кургана 5 могильника Бутор I (Мелюкова 1978, с. 36, рис. 1). Нажаль, єдине поховання кургану, здійснене в гробниці з колод, було пограбовано у давнину, тому єдине джерело відомостей про хронологічні позиції поховання — сама статуя. Спочатку датування стели було визначено в рамках рубежу V—IV ст. до н. е. (Шульц 1976, с. 219), потім IV ст. до н. е. (Мелюкова 1978, с. 41), пізніше, на основі детального аналізу іконографії була звужена до першої половины IV ст. до н. е. (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 16). В цілому, таке датування не викликає заперечень, особливо враховуючи хронологію інших скіфських поховань Буторського могильника — в межах IV ст. до н. е. (Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 127).

На стелі з Бутора — судячи з пропорції між розмірами рукояті та клинка явно був зображений кинджал. А їх кількість значно скорочується до початку IV ст. до н. е. До того ж, на території Нижньодністровської групи доки невідомо ні одного кинджалу класичного часу — всі без виключення акінаки Нижнього Дністра відносяться до категорії середніх та довгих мечей. Якщо погодитись з датуванням буторської статуї класичним часом, то можна припустити, що на стелі зображений якийсь абстрактний образ,

«символ», а це не є характерним для інших зображених на стелах акінаків — з безліччю деталей, в тому числі тих, що мають хронологічне значеня. Інший, більш екзотичний сценарій формулюється наступним чином: на стелі був свідомо вирізаний кинджал — предмет характерний для попередньої епохи (фінала середньоскіфського періода, наприклад, типу Козія). Друга скіфська статуя з акінаком була знайдена в результаті розкопок кургану 2 («Циганка») у с. Плавні. Виходячи з особливостей іконографії, стела була датована кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 17). При цьому впускне скіфське поховання, з яким пов'язаний кільцевий ровик і статуя, з високим ступенем достовірності датується по аморфним клеймам Фасоса з епонімами Хοῖρος и Μέγων 360—350 рр. до н. е. (Ольховский, Шилов 1995, с. 104). Про тип меча судити складно, але по формі навершя та перехрестя воно набагато ближче до середньоскіфських акінаків, ніж до класичних, сучасних похованням. Авжеж, це можна пояснити, то фінал середньоскіфського періоду — час найбільшого поширення акінаку і час найбільшого контекстуального різноманіття. Акінак охоплює всі, без винятку, регіони на захід від Дністра, тоді «буря мечей», по-справжньому, стає ураганом. У пізньокласичний час, з другої половини IV ст. до н. е., у степу відбувається трансформація скіфського акінаку — з'являється оригінальна серія однолезових акінаків типу Чауш, запозичуються фракійські бойові ножі. Очевидно, що акінак розчиняється разом зі зникненням класичної скіфської культури на рубежі IV—III ст. до н. е. Тим не менш, такий консервативний жанр мистецтва, як поховальна скульптура, ймовірно, не встигав реагувати на бурхливі зміни в скіфському озброєнні. Або ж, напроти, реакція виражалася у поверненні до архаїчних образів.

ЛІТЕРАТУРА

Дергачёв, В. А. 1971. *Отчет по археологическим раскопкам курганов в Молдавии в 1970 г.* Архив НМИМ, 57.

Дергачёв, В. А., Лапушнян, В. Л., Мелюкова, А. И. 1971. Исследование памятников бронзы и раннего железа в Молдавии. *Археологические открытия 1970*, с. 359.

Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы.* Тирасполь: ПГУ.

Мелюкова, А. И. 1978. Скифское каменное изваяние из с. Буторы. В: Козенкова, В. И. (ред.) *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.* Москва: Наука, с. 36—42.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н э.* Москва.

Ольховский, В. С., Шилов, Ю. А. 1995. Скифский погребально-культовый комплекс кургана Цыганка. *Российская археология*, 4, с. 103—113.

Островерхов, А. С., Редина, Е. Ф. 2013. Скифские древности. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья.* Одесса: ОАМ, с. 374—418.
Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2013. *Курганы у села Буторы.* Тирасполь: ПГУ.
Топал, Д. А. 2021. *Акинак на западе скифского мира.* Biblioteca Tyragetia, 35. Кишинев: НМИМ.
Шульц, П. Н. 1976. Скифские изваяния. В: Сокольский, Н. И. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира.* Москва: Наука, с. 218—231.
Alexandrescu, A. D. 1958. Două statui traco-scitice din Dobrogea. *Studii şi cercetări de istorie veche*, 8 (2), p. 291—302.
Vulpe, A. 1990. *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien.* Prähistorische Bronzefunde, 6 (9). München: Beck.

ТОПАЛ Денис Афанасійович, доктор історії, науковий співробітник, Національний музей історії Молдови, Кишинеу, Молдова.
ORCID: 0000-0002-8586-4427, e-mail: denis.topal@gmail.com.

УДК [355:904.5](477.7)”638”-055.2

ПОХОВАННЯ ВОЙОВНИЦІ З ПРАЩЕЮ З НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОГО СТЕПУ

О. Є. Фіалко

В масиві поховальних пам’яток войовниць Європейської Скіфії є такі, в речовому супроводі яких містяться кам’яні снаряди для пращі. І лише в одному з них ідеться саме про пращу. Розгляду цього поховального комплексу і присвячено це дослідження.

Протягом польового сезону 1972 р. Херсонська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна досліджувала курганний могильник із 17 насипів (п’ять з яких належать до скіфського часу), розташований поблизу с. Львове Бериславського р-ну Херсонської обл. (Тереножкин и др. 1973).

Курган 11, висотою 2,3 м при діаметрі 32 м, під насипом містив сім поховань — п’ять скіфських та два — пізньосередньовічних (рис. 1: 1).

Поховання 7 (основне) здійснено у могилі підбійного типу (рис. 1: 2). Вхідна яма прямокутна в плані, орієнтована по лінії захід—схід, розмірами 3,1 × 1,8 м, дно на глибині 3,3 м. З південного боку в яму вели дві сходинки завширшки 0,2 м, на глибині 2,0 і 2,6 м. Вхід у поховальну камеру знаходився у північній стінці. Поховальна камера прямокутної у плані форми, розташована пара-

лельно вхідній ямі, розмірами 4,2 × 2,0 м, підлога на глибині 3,6 м. Склепіння напівкругле, висотою 1,5 м. Могилу не пограбовано.

Молода жінка лежала на решітчастому дерев'яному настилі випростано на спині, головою на захід. У межах настилу, в його південному кутку, лежало бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою в шкіряному чохлі, біля лівої руки — залізний ніж з кістяною ручкою, бронзове трилопатеве вістря стріли, залізне вістря дротика та пращовий камінь. У протилежному північно-західному куті знаходилися: чорнолаковий канфар з 69 різнокольоровими однотонними скляними намистинами всередині, дерев'яна ігольниця з залізними різного розміру голками та шильцями (в уламках). Біля лівої скроні зафіксований бронзовий пластинчастий браслет, на шиї — намисто з двох вервечок скляних намистин — одна з 28 циліндричних темно-коричневого кольору, друга з шести кільцеподібних жовтого, блакитного, зеленого та коричневого кольорів. Від ліктя правої руки, вздовж ноги, зберігся відбиток забарвленого в зелений колір тонкого шкіряного ременя (завдовжки 0,9 м, завширшки 2,5 см). Між настилом і західною стінкою, в північно-західному кутку камери лежали залишки напутньої їжі — кістки коня і залізний ніж з кістяною ручкою, лівіше — розбита амфора, срібна посудина напівсферичної форми, що розклалася, і свинцеве прясельце у вигляді коліщатка (рис. 2).

Поховання датоване IV ст. до н е. (Черненко и др. 1986, с. 31).

Отже, комплект напутніх речей розподіляється на дві частини — суто жіночу (люстро, прикраси, ігольниця, прясельце) та чоловічу (зброю). В контексті обраної теми, зупинюся на зброї і, перш за все, на пращі. Шкіряна праща (в нашому випадку це чітко зафіксовані відбитки у глиняній підлозі) в скіфських похованнях фіксується вперше.

Праща належить до ручної метальної зброї, що призначалася для легкоозброєних воїнів. Вона являла собою петлю із розширенням чи гніздом у середній її частині, у яке вкладався «снаряд». Зазвичай пращу робили зі шкіряного ремінця, але могли бути і варіанти (приміром, плетені з мотузки). Техніку використання цього виду зброї дуже дохідливо описав В. Бехайм: «*При метанні пращник швидко розкручував пращу двічі чи тричі і в слушний момент випускав кінець петлі з рук*» (Бехайм 1995, с. 278). М. Корфманн уточнював, як само варто було її утримувати: «*закріплений кінець пращі був накручений навколо одного пальця руки, а вільний кінець затиснутий між великим і вказівним пальцями*» і розкручувати треба було проти годинникової стрілки (Korfmann 1973, с. 37). Цей же автор вказав і розміри ручної пращі — ремінець близько 3 футів завдовжки та близько 1 дюйма завширшки (Korfmann 1973, с. 37—38), тобто близько 90 × 2,5 см. Ці показники співпадають з розмірами ременя з описаного вище поховання жінки.

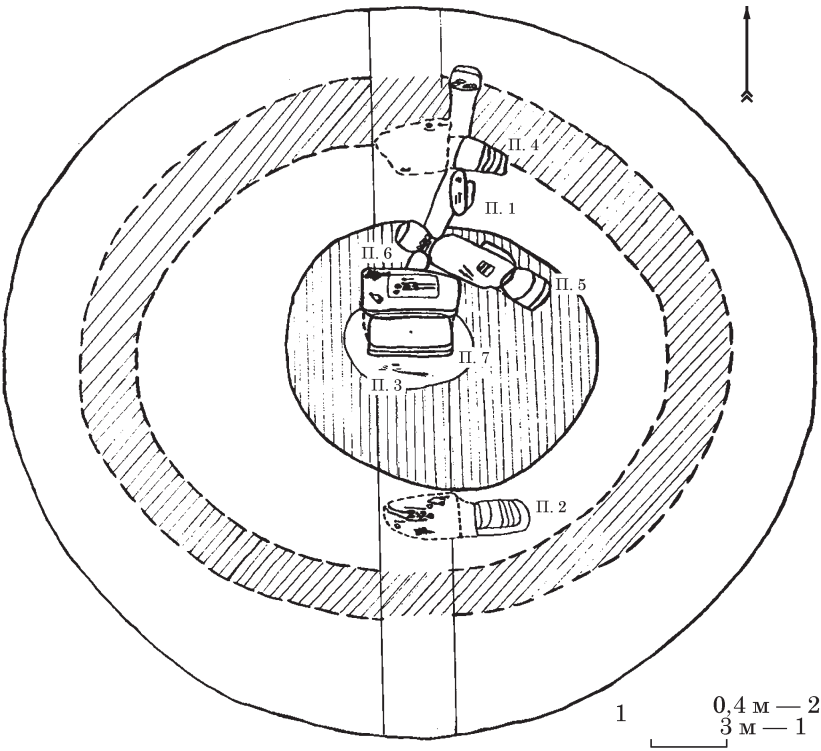

1

0,4 м — 2;
3 м — 1

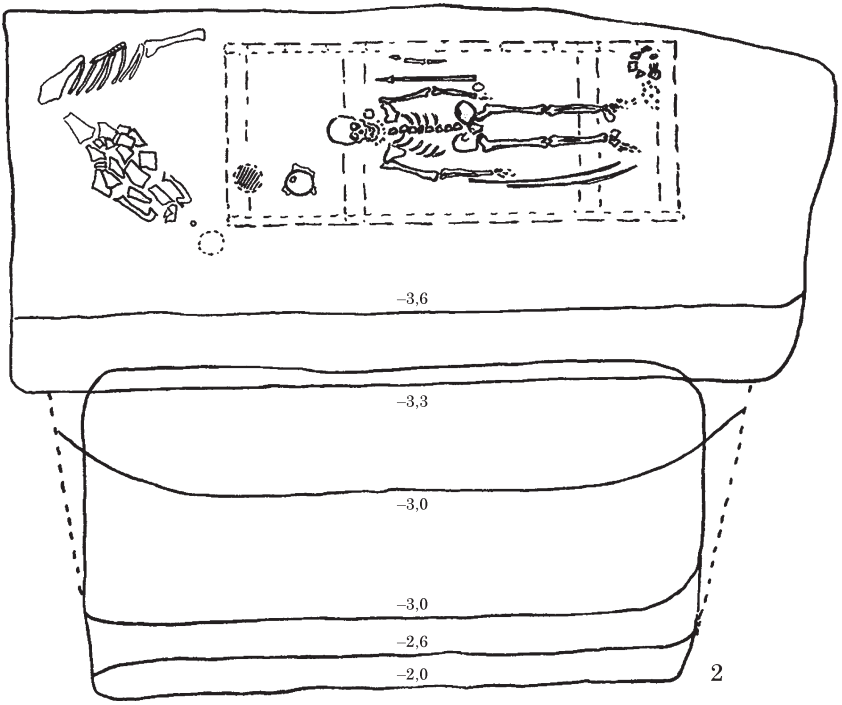

2

◁ **Рис. 1.** Курган 11 поблизу с. Львове: 1 — загальний план; 2 — план поховання 7

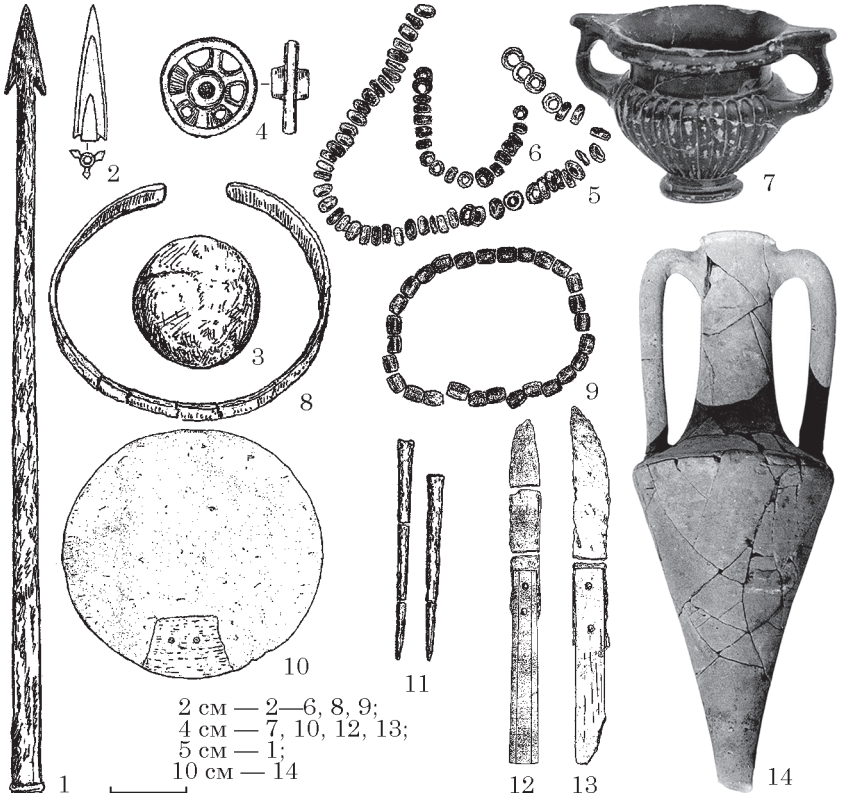

Рис. 2. Комплект речового супроводу войовниці з поховання 7 кургану 11 поблизу с. Львове

У скіфських похованнях залишаються лише снаряди (чи кулі) для праці. Це невеликі камінці переважно округлої форми різного розміру (Мелюкова 1964, с. 68). Проте в жіночих похованнях переважають екземпляри діаметром 5—6 см. Такі кам'яні снаряди знайдено в 34 поховальних комплексах амазонок Європейської Скіфії, що складають 11,6 % від загальної кількості могил войовниць. В похованні біля с. Львове був лише один камінець, втім наявність тут характерного ременя свідчить про їх взаємозв'язок. В жіночих воїнських похованнях зустрічається від одного до п'яти камінців для праці. Лише в 10 похованнях жінок працові камені репрезентують єдиний вид зброї, в решті комплексів вони йдуть в

наборах зброї — найчастіше разом зі стрілами (11 випадків) або стрілами й списами чи дротиками (10 випадків).

Цікавим є той факт, що як от і в нашому випадку, більшість могил войовниць з пращею були основними в курганах. З урахуванням і бокових могил жінок, кількість їх дорівнює 85%. Ця інформація є важливою у зв'язку зі спостереженням В. Бехайма (1995, с. 277) про те, що пращниками, наприклад, у військах періоду середньовіччя, були представники нижчих класів. Подібний висновок навряд чи може бути справедливим щодо скіфських войовниць, враховуючи склад заупокійного речового набору (імпортні люстра та посуд, набори прикрас, в тому числі й із дорогоцінних металів), наявність у деяких з них залежних осіб та спеціально зведені кургани.

Стосовно призначення праці у скіфських войовниць (як і у скіфів загалом) однозначної думки немає. Проте, якщо згадати повідомлення Діодора Сицилійського у праці «Бібліотека» про вишкіл амазонок із самого дитячого віку полюванню та військовому мистецтву (Diod. II, 45—46) і врахувати наявність камінців в могилах представниць практично всіх вікових груп (включаючи і дівчаток, і жінок похилого віку), цілком можливо припустити, що праща могла бути поліфункціональною. Тобто цю зброю жінки могли застосовувати і в бою, і на полюванні. До того ж, можна припустити, що в певних умовах (у похідних) такі камені могли використовуватися і як нагрівальні елементи.

Отже, репрезентований вище огляд дозволив зробити кілька висновків.

1. Поховальний комплекс кургану 11 біля с. Львове підтвердив, що в користуванні скіфських жінок були різні види зброї, включаючи і пращу.

2. Цей поховальний комплекс ще раз проілюстрував висновок про те, що жінки могли складати загони легкоозброєних войовниць (Фиалко 1991 с. 16; 2011, с. 275).

3. Зважаючи на специфічний характер стрільби з цього виду зброї та значну вагу боєприпасів, застосування праці вимагало особливої вправності та витривалості. Вірогідно, саме через ці обставини праща не набула популярності у скіфських амазонок (втім, як і в скіфському війську загалом).

ЛІТЕРАТУРА

Бехайм, В. 1995. *Энциклопедия оружия (руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). Перевод с немецкого А. А. Девель и др.* Санкт-Петербург: Санкт-Петербург оркестр.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1—4. Москва: Наука.

Тереножкин, А. И., Кубышев, А. И., Ильинская, В. А., Болдин, Я. И., Чередниченко, Н. Н., Шилов, Ю. А. 1973. *Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/10.
Фиалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4—18.
Фиалко, Е. Е. 2011. Паноплия скифских воительниц. *Tyragetia*, V (XX), 1, с. 265—278.
Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
Korfmann, M. 1973. The sling as a weapon. *Scientific American*, 229, 4, p. 34—46.

ФІАЛКО Олена Євгенівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.

УДК 904.25(477.7)”638”

ГРИВНИ З ВАРВАРСЬКИХ ПОХОВАНЬ НИЗОВОГО ДНІПРА

О. С. Дзнеладзе, Д. М. Сікоза

Шийні гривни є однією з найменш численних категорій металевих прикрас пізніх скіфів та сарматів. В роботі розглянуті гривни, що походять з поховань цих культур, досліджених у Пониззі Дніпра.

Найбільш пишні, ювелірні гривни, виготовлені з золота, знайдені в сарматських похованнях: у Ногайчинському кургані, Порогах, Чугунно-Крепінці (Трейстер 1995; Симоненко 2011, с. 104; Величко 2012). Вони детально розглянуті в ряді публікацій.

Гривни з пізньоскіфських пам’яток Криму проаналізовані у роботі А. А. Стоянової (Стоянова 2011).

Гривни з пізньоскіфських поховань Низового Дніпра. На Низовому Дніпрі гривни знайдені в трьох пізньоскіфських похованнях могильника Червоний Маяк (Херсонська обл.).

С. Червоний Маяк, могила 30, поховання 6 (чоловік). Катакомба квадратної форми.

Гривна з витого бронзового дроту із звуженими закінченнями-гачками (рис. 1: 1). Дріт круглий у перетині. Збереглася у 6 фрагментах. Діаметр близько 14 см (Гей, Сымонович 2019, с. 25, с. 69, рис. II: 6).

Окрім гривни, до поховання належить знахідка фрагментів круглого залізного кільця, можливо, від пряжки. Комплекс датовано в межах відправлення всіх поховань катакомби, що були

здійснені протягом другої половини I ст. н. е. — першої половини III ст. н. е. (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2018, с. 372).

Майже тотожна бронзова гривна походить з дитячого поховання склепу 45 Неаполя Скіфського, I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Сымонович 1983, с. 44, с. 152, табл. XXXIII: 22). Тип 6 варіант Б за класифікацією А. А. Стоянової (Стоянова 2011, с. 121).

С. Червоний Маяк, могила 48, поховання 1 (рис. 1: 2, 3). Дитяча катакомба овальної форми.

Бронзова гривна з замком у вигляді двох гачків з грибоподібними закінченнями (рис. 1: 2, 3). Одне з них втрачене у давнину. Передня частина гривни пласка, у вигляді ромбу. Ромб прикрашено пуансонним орнаментом з кіл та зиґзаґів. З трьома колами по кутах і рисками кіл по боках. Діаметр 11,5 см (Гей, Бажан 1993).

У першій публікації поховальна споруда помилково визначена як ґрунтова яма з кам'яною стелою (Гей, Бажан 1993, с. 52). Тоді як це — типова пізньоскіфська дитяча катакомба, камеру якої закрито плитою, що стоїть на земляній сходинці (Гей, Бажан 1993, с. 53, рис. 1).

Подібні прикраси належать до так званого кола виїмчастих емалей і добре відомі на території Прибалтики та Лісної зони Східної Європи у II ст. (Колесникова, Зиньковская 2020, с. 32). Нижня дата появи цих речей у Середньому Подніпров'ї може бути скорегована і до другої половини I ст. (Воронятов 2014, с. 194).

В літературі такі прикраси називають пластинчастими гривнами (Левада 2010; Воронятов 2014), налобними вінцями (Обломский 2017), та діадемами (Гей, Бажан 1993; Родинкова 2018). Більшість таких предметів походить зі скарбів і лише декілька з них, включаючи знахідку з Червоного Маяка — з поховань. Автори першої публікації описали гривну з Маяка як діадему, а дрібні бронзові кільця, що знайдені поруч із черепом — як частини прикраси голови (Гей, Бажан 1993, с. 52).

На нашу думку, вузький діаметр, зімкнені кінці, ромбічна форма та розташування прикраси біля щелепи і частково під кістками черепу, як видно з креслення, свідчить все ж таки про її використання в якості шийної прикраси. Бронзові дрібні кільця, що знайдені поруч — типові двохчастні пізньоскіфські сережки.

Наразі некрополь Червоного Маяку — це найбільш південний пункт, де знайдено прикрасу подібного типу.

Судячи з супровідного інвентарю похована дитина — дівчинка, поховання датоване за фібулами II — серединою III ст. (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2018, с. 372).

С. Червоний Маяк, могила 83, поховання 3 (дівчинка-підліток).

Гривна з тонкого бронзового дроту з фігурно оформленими петлею та гачком на закінченнях (рис. 1: 4). Діаметр 10 см. На

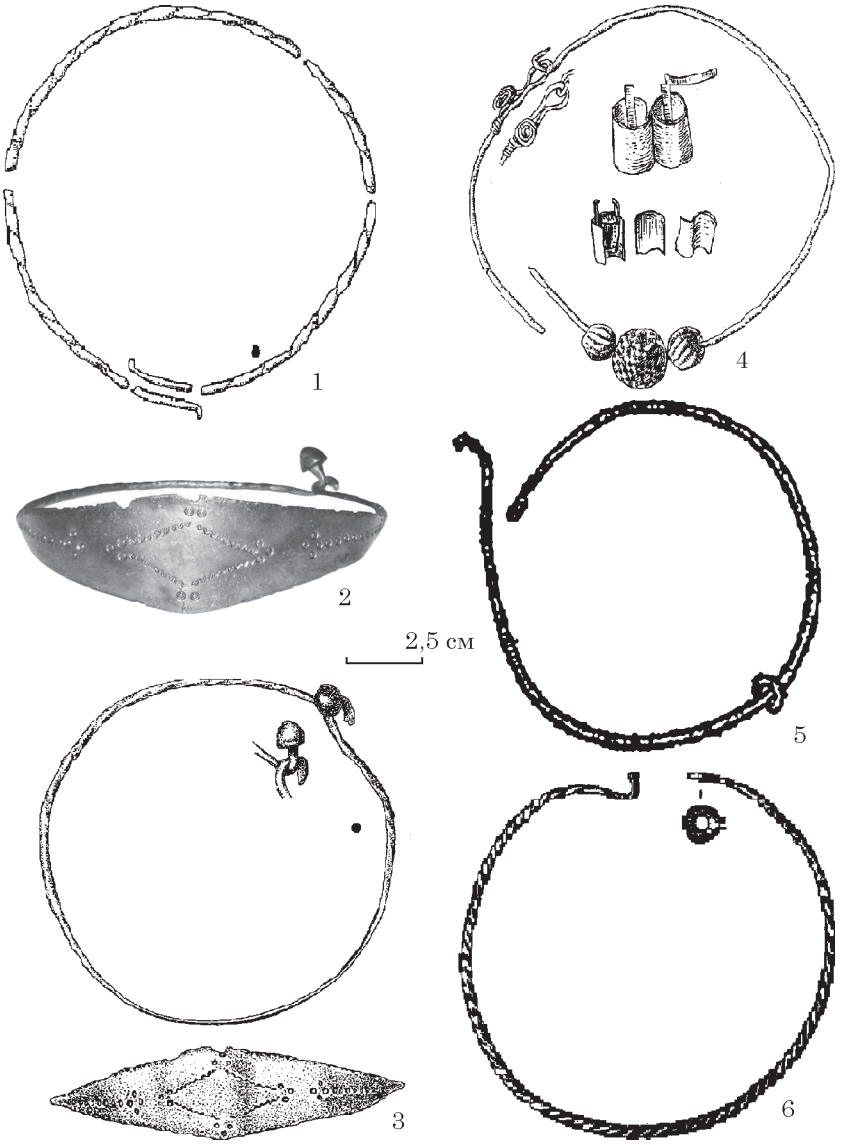

Рис. 1. Гривни: 1—4 — Червоний Маяк (1 — мог. 30, п. 6; 2, 3 — мог. 48, п. 1; 4 — мог. 83, п. 3); 5 — Златополь (к. 7, п. 2); 6 — Балки (к. 12, п. 1)

гривну надіто дві фаянсові ребристі намистини з ледь прокресленими ребрами. Діаметр намистин 1 см. По центру кругла мозаїчна намистина діаметром 1,5 см. На гривні також зафіксовані фрагменти трьох бронзових ведерцеподібних підвісок, висотою

1,4—1,5 см. Дві з цих підвісок спарені. В середині однієї знайдені залишки органічної речовини.

Майже повна аналогія цій знахідці — гривна дівчинки з могили 614 некрополю Усть-Альма (Стоянова 2011, с. 135).

Гривни з сарматських поховань Низового Дніпра. ***С. Златополь, Запорізька обл., к. 7, п. 2*** (дитина). Впускне поховання. Контури ями не простежено.

Бронзова гривна з круглого у перетині тонкого дроту з застібкою у вигляді гачку на одному кінці та петлі — на іншому (рис. 1: 5). На неї нанизано бронзове кільце з розімкненими кінцями з круглого в перетині дроту (Савовський 1977, с. 62). Діаметр гривни 11 см, кільця 1,2 см (Симоненко 1993, с. 37).

В похованні знайдено також глиняне прясельце і горщик. Поховання датоване I — першою половиною II ст. (Симоненко 1993, с. 37). Схожі гривни походять з ґрунтових могил 167 некрополю Нейзац та 21 некрополю Опушки (Стоянова 2011, с. 136, рис. 3: 3; с. 140, рис. 7: 5).

С. Балки, Запорізька обл., к. 12, п. 1 (молода дівчина).

Срібна вита гривна з чотирьохгранного дроту, з круглими та значно потоншеними кінцями (рис. 1: 6). Один кінець загнутий гачком з шишечкою, інший плаский, заокруглений з отвором (Савовський 1977, с. 66). Діаметр гривни 12 см. Перетин дроту 0,51 см (Симоненко 1993, с. 92). Аналогічна гривна походить з могили 20 некрополя Дружне, другої половини III ст. Тип 8 варіант Б, за класифікацією А. А. Стоянової (Стоянова 2011, с. 121).

За комплексом речей поховання з Балків датоване III ст. (Симоненко 1993, с. 103).

С. Широка Балка некрополь римського часу «Золотий Мис». Випадкова знахідка з поховання дівчинки. Знахідку передав до Херсонського обласного краєзнавчого музею мешканець села А. Г. Грекало у 1966 р. (номер зберігання ХЕМ-а-2351).

Бронзова гривна виготовлена з тонкого дроту круглого в перетині (рис. 2). Застібка петля-гачок, петля з опліткою, прикрашена декоративним завитком. Діаметр гривни близько 12 см. На гривну нанизані різноманітні намистини та амулети.

Аналогічні гривни з багатьма привісками походять з могили 511 могильника Усть-Альма та могили 69 Неаполю Скіфського (Стоянова 2011, с. 138).

Висновки. Добірка знахідок гривен у варварських похованнях на Низовому Дніпрі невелика. Проте навіть така кількість і розмаїття дозволяє дійти певних висновків.

Більшість знайдених в цьому регіоні гривен походить з дитячих поховань.

Завдяки знахідкам на Низовому Дніпрі, підтверджується спостереження А. А. Стоянової, що саме пізнім скіфам прита-

Рис. 2. Гривна з поховання Широка Балка

манна традиція прикрашати гривни привісками (Стоянова 2011, с. 125). Тому випадкова знахідка у Широкій Балці може бути атрибутована як дитяче пізньоскіфське поховання. Привіски мали апотропеїстичний характер, про що свідчить наявність у їхньому складі ведерцеподібних підвісок, зубів оленя, архаїчного вістря стріли тощо. Гривни з привісками походять з поховань дівчат.

Ми вважаємо поховання 1 у могилі 48 с. Червоний Маяк відправленим за пізньоскіфським поховальним обрядом. Цікавим питанням лишається шлях потрапляння пластинчастої гривни до осередку пізньоскіфської культури. Не виключаємо, що ця прикраса могла з'явитися тут в наслідок контактів сарматів з представниками постзарубинецьких культур лісової зони (Воронятов 2011, с. 97—99).

Навіть виготовлені з бронзи шийні гривни свідчать про особливий статус їх власників.

ЛІТЕРАТУРА

Величко, Є. О. 2012. Золота гривна з сарматського поховання в Донецькій області. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 137—143.
Воронятов, С. В. 2011. Египетский фаянс на поселенческих памятниках северной периферии античного мира. *Нижневолжский археологический вестник*, 12, с. 95—104.
Воронятов, С. В. 2014. Металлообработка Почепского селища: мастера культур западнобалтского круга и начальный этап стиля варварских выемчатых эмалей. *Археологические вести*, 20, с. 189—204.
Гей, О. А., Бажан, И. Н. 1993. Захоронение с комплексом вещей круга эмалей на Нижнем Днепре. *Петербургский археологический вестник*, 3, с. 52—59.
Гей, О. А., Сымонович, Э. А. 2019. *Позднескифский могильник Красный Маяк (раскопки 1976—1977 гг.)*. Москва: ИА РАН.
Дзнеладзе, Е. С., Сикоза, Д. Н., Симоненко, А. В. 2018. Фибулы могильника Красный Маяк. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 359—374.
Колесникова, А. Ю., Зиньковская, И. В. 2020. Бронзовые изделия круга выемчатых эмалей с памятников юга Восточной Европы. *Via in tempore. История. Политология*, 47 (1), с. 30—40.
Левада, М. Е. 2010. Сухоносивка. *Terra Barbarica. Monumenta archaeologica Barbarica, Series Gemina*, II, с. 557—594.
Обломский, А. М. 2017. Украшения с выемчатыми эмалями восточноевропейского стиля в степях Причерноморья и в Крыму. *Российская археология*, 1, с. 55-69.
Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.
Родинкова, В. Е. 2018. Пластинчатые венчики или «диадемы» круга восточноевропейских выемчатых эмалей. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 66—81.
Савовський, І. П. 1977. Нові сарматські поховання на Запоріжжі. *Археологія*, 23, с. 61—71.
Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка.
Стоянова, А. А. 2011. Гривны из памятников Крыма сарматского времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVII, с. 116—140.
Сымонович, Э. А. 1983. *Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского)*. Киев: Наукова думка.
Трейстер, М. Ю. 1995. Гривна из сарматского погребения у с. Пороги. *Вестник древней истории*, 3, с. 148—151.

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-3564-217X, e-mail: dzynya@gmail.com.

СІКОЗА Денис Миколайович, заступник начальника, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури, Департамент реалізації гуманітарної політики Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.
ORCID: 0000-0002-7287-3084, e-mail: arheolog111@gmail.com.

УДК 904.5(282.247.364)"653"

ЗУБЧАСТІ ПІДВІСКИ САЛТІВСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

В. С. Аксьонов

Населення лісостепового варіанту салтівської культури використовувало як амулети різноманітні об'єкти органічної (частини тварин, плоди рослин) та неорганічної (мушлі, каміння) природи, предмети матеріальної культури (намистини, бубонці, ножі, ножиці) (Плетнева 1967, с. 171—179; Албегова 2001, с. 93—95, рис. 6). Ці предмети виконували подвійну функцію: по-перше, вони повинні були захистити людину від впливу потойбічних сил (налякати їх); по-друге, заручитися підтримкою з боку божественних сил та забезпечити отримання від них конкретних якостей (здоров'я, розуму, сили, сміливості, відваги) (Чвырь 1977, с. 96).

До найпоширенішої групи салтівських амулетів належать амулети з кісточок та іклів тварин (просвердлені ікла та п'ясні кісточки лисиці, ікла собаки та вовка, довгі фаланги задніх заячих лапок) (Плетнева 1967, с. 172). Використання частин тварин у контексті концепції, що частина символізує цілу тварину («pars pro toto»), була спрямована також на отримання конкретних якостей, які відповідали тій чи іншій тварині. Так, баран, цап, курка, заєць пов'язувалися з ідеєю плодючості; вовк уособлював хоробрість; лисиця була уособленням розуму та хитрості (Гаджиев 1977, с. 118—121); з ведмедем пов'язували силу та сміливість (Иванов 1977, с. 88). За етнографічними матеріалами, у багатьох народів світу такі елементи дикої природи, як кістки, ікла, кігті, лапи, пір'я тварин та птахів спершу підвішували до колиски, а з часом вони входили до складу намиста або нашивалися на одяг дітей (Абрамзон 1949, с. 120, 122, рис. 11—17; Борозна 1975, с. 284; Дьяконова 1988, с. 157; Столба 2009, с. 115; Толеубаев 1991, с. 81; Широкова 2002, с. 85). З IX ст. частина з таких амулетів, як зуби та кігті тварин салтівське населення почало відтворювати в металі (бронза) (Албегова 2001, с. 89). Саме такими штучними виробами є так звані «пилки» — бронзові зубчасті підвіски, які походять виключно з поховань дітей віком від 3—4 до 10 років.

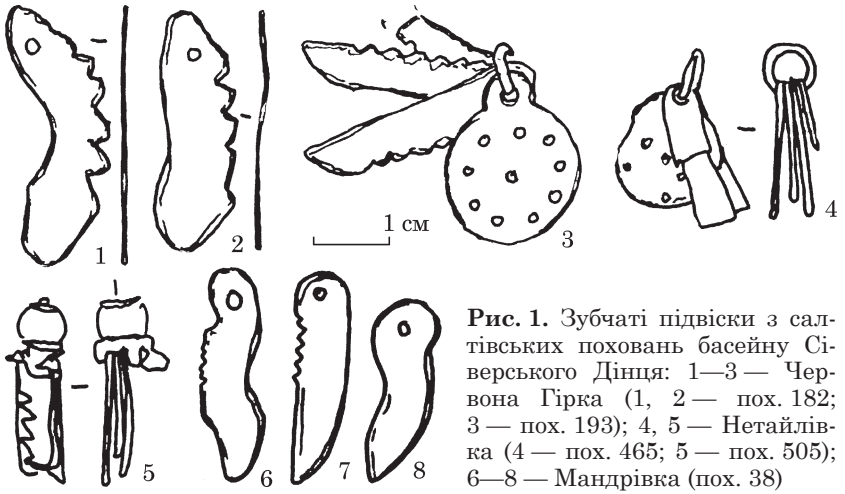

Рис. 1. Зубчаті підвіски з салтівських поховань басейну Сіверського Дінця: 1—3 — Червона Гірка (1, 2 — пох. 182; 3 — пох. 193); 4, 5 — Нетайлівка (4 — пох. 465; 5 — пох. 505); 6—8 — Мандрівка (пох. 38)

Ці підвіски являють собою бронзові смужки довжиною 1,7—3,5 см завширшки 0,5—1,0 см, одна з довгих сторін яких оздоблена мілкими зубцями. У верхній частині підвіски присутній наскрізний отвір, в яке вставлено дротяне кільце. Деякі з підвісок мають серпоподібну форму. Більшість таких підвісок походить з інгумаційних поховань, здійснених у звичайних ґрунтових ямах на могильниках, що пов'язуються з проболгарським населенням салтівської культури. Так, такі підвіски були знайдені в похованнях 182, 193 біритуального могильника Червона Гірка (рис. 1: 1—3), похованнях 465, 505 Нетайлівського некрополя (рис. 1: 4, 5), в похованні 38 Мандровського могильника (рис. 1: 6—8; Винников, Сарапулкин 2008, с. 22, рис. 29: 1, 2). Лише один набір із зубчастих підвісок походить з катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (Макаренко 1906, с. 141, рис. 31). Значно більша кількість таких підвісок знайдено в поховальних пам'ятках салтівського часу на території Середнього Поволжя (Казаков 1992, с. 100, 108). Так, лише з дитячих поховань Танкеевського могильника IX ст. було вилучено 14 подібних зубчастих підвісок (Казаков 1971, с. 144, табл. XVI: 19, 20; Казаков 1992, с. 199, рис. 70: 12). Подібні підвіски-амулети представлені також у дитячих похованнях X ст. з території сучасної Угорщини (Bakay 1978, XI: 11—13, XXI: 42, 43; XXV: 3—5).

У сучасній літературі існує дві гіпотези відносно семантичного значення таких зубчастих підвісок-амулетів. Так, Є. П. Казаков висловив припущення, що зубасті підвіски («пилки») імітують гребінці, зафіксовані в давньоруських старожитностях домонгольського часу (Казаков 1971, с. 144; 1992, с. 199). Інші дослід-

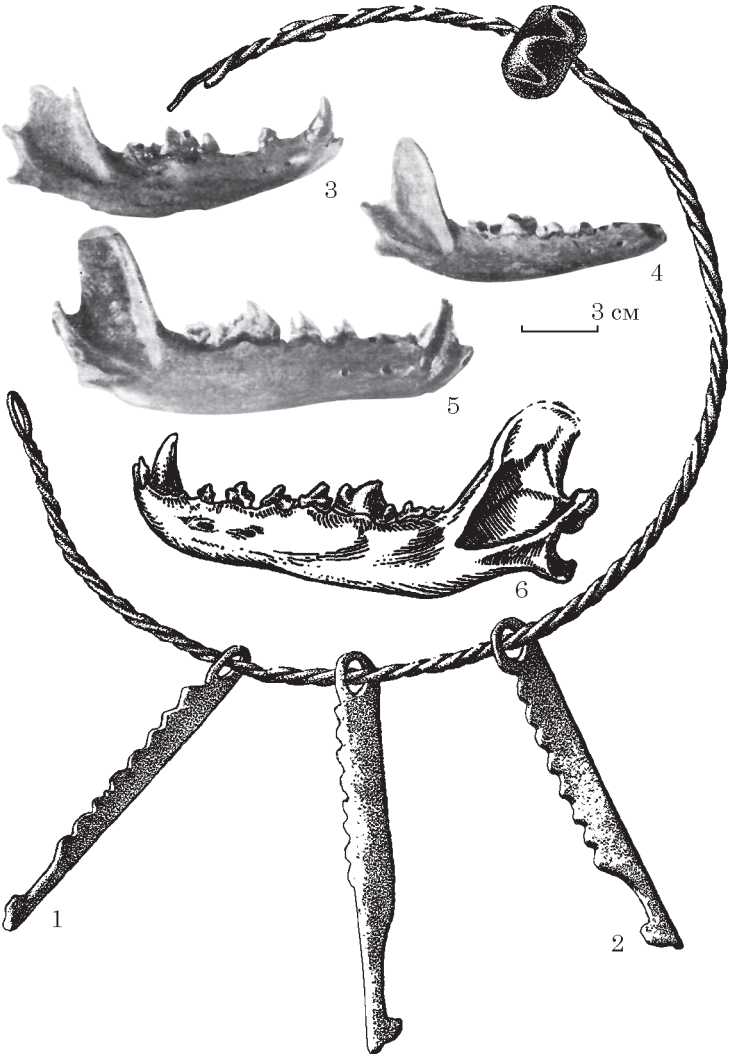

Рис. 2. Зубчаті підвіски та їх прототипи: 1, 2 — зубчаті підвіски з поховань X ст. з території Угорщини; 3 — нижня щелепа вовка *Canis volgensis*; 4 — нижня щелепа домашньої собаки; 5, 6 — нижня щелепа вовка *Canis lupus*

ники вважають, що такі підвіски є імітацією іклів та пазурів хижих тварин (Винников, Сарапулкин 2008, с. 22), оскільки деякі з них мають серпоподібну форму. Проте, в останньому випадку проігноровано оформлення одного з довгих країв підвіски зубця-

ми, а саме це, на нашу думку, і є головним у визначенні семантичного значеннях цих виробів.

Оформлення одного з довгих країв підвісок низкою зубців дозволяє припустити, що у даному випадку вони імітують не окреме ікло, а цілу нижню щелепу хижої тварини. Таким чином, використання в якості амулету зображення цілої щелепи повинно було тільки посилити його захисний ефект у порівнянні з узятим окремо одним іклом. На роль тварини, щелепа якого могла бути взяти за взірець при створені цього типу амулетів, найбільш підходить представник з родини псових — вовк або собака, які у міфології багатьох народів були тотожні однин одному. На те, що таке припущення доволі вірогідно, вказує форма та оформлення деяких зубчастих амулетів з території Угорщини (рис. 2: 1), які повторюють розташування зубів та іклів на нижній щелепі тварин із родини псових (рис. 2: 3—5). Випадки підвішування до колиски нижніх щелеп вовка або собаки для захисти немовлят від впливу злих сил добре відомі з етнографічних джерел (Иванов 1977, с. 86). У багатьох народів представники родини псових, а саме вовк, вважався сильною, хороброю, розумною, стрімкою, агресивною, лютою, але дуже обачливою твариною, яка має певне благородство — не вимагає від світу багато чого, але у відповідь на злість теж може бути жорстоким. До того ж, при певних обставинах вовк міг стати могутнім захисником слабких створінь, що підтверджується існуванням загального для багатьох народів Північно-Західної та Центральної Євразії сюжету про виховання першопредка племені вовчицею (вовчиця вигодувала Ромула та Рема, аналогічні легенди відомі про царя Кіра, про предка тюрків, про Чингізхана) (Иванов 1991, с. 242). Тому не дивно, що людина наділяла вовка надприродною могутністю та приписувала магічну силу його іклам, кігтям, шерсті, гортані, хвосту. На тлі цієї віри виникали відповідні амулети, які відомі у багатьох народів (Гура 1997, с. 153—155; Чурсин 1929, с. 11—12). Все це дозволяє вбачати у зубчастих підвісках салтівського населення басейну Сіверського Дінця зображення нижньої щелепи вовка/собаки. Ці підвіски були спрямовані на захист від злих сил їх володаря. Властивості, якими наділялися такі підвіски, були обумовлені тими навичками у полюванні, які притаманні представникам родини псових. На нашу думку, показовим є той факт, що зубчасті підвіски-амулети знайдені переважно у похованнях, які пов'язуються дослідниками з представниками тюрко-угорського населення салтівської культури. Аналогічну функцію — захист від злих сил — у представників аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця виконували амулети з пазурів хижих птахів (родини яструбиних) та їх бронзові імітації (Аксьонов 2020, рис. 1). Це, вірогідно, дозволяє вважати бронзові

зубчаті підвіски-амулети своєрідним етнічним маркером для певних груп населення лісостепового варіанту салтівської культури. Знаходження зубчатих підвісок лише в похованнях дітей 3—10 років дозволяє віднести їх до розряду особливих дитячих амулетів, тим більш, що в традиційних суспільствах, за спостереженнями етнографів, існує сталий розподіл амулетів на жіночі, дівочі та дитячі.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамзон, С. М. 1949. Рождение и детство киргизского ребенка. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 12, с. 78—138.

Аксьонов, В. С. 2020. Амулети з пазурів хижих птахів з катакомб Верхньо-Салтівського могильника. *Археологія*, 2, с. 84—93.

Албегова, З. Х. 2001. Палеосоциология аланской религии VII—IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона). *Российская археология*, 2, с. 83—96.

Борозна, Н. Г. 1975. Некоторые материалы об амулетах — украшениях населения Средней Азии. В: Снесарев, Г. П., Басилов, В. Н. (ред.). *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии*. Москва: Наука, с. 281—297.

Винников, А. З., Сарапулкин, В. А. 2008. *Болгары в Приосколье (Мандровский могильник)*. Воронеж: ВГПУ.

Гаджиев, Г. А. 1977. Верования лезгин, связанные с животными. *Советская этнография*, 3, с. 117—124.

Гура, А. В. 1997. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик.

Дьяконова, В. П. 1988. Детство в традиционной культуре тувинцев и теленгиров. В: Кон, И. С., Таксами, Ч. М. (ред.). *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 152—185.

Иванов, С. В. 1977. О детских «амулетах» нанайцев. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 33, с. 80—89.

Иванов, В. В. 1991. Волк. В: *Мифы народов мира*. 1. Москва: Советская энциклопедия, с. 242.

Казаков, Е. П. 1971. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Вопросы этногенеза народов Среднего Поволжья*. Казань: КИЯЛИ, с. 94—155.

Казаков, Е. П. 1992. *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва: Наука.

Макаренко, Н. Е. 1906. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 117—156.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 146. Москва: Наука.

Столба, В. Ф. 2009. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и меотского населения Таврики. *Вестник древней истории*, 2, с. 109—128.

Толеубаев, А. Т. 1991. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX — начало XX в.)*. Алма-Ата: Гылым.

Чвырь, Л. А. 1977. *Таджикские ювелирные украшения*. Москва: Наука.

Чурсин, Г. Ф. 1929. *Амулеты и талисманы кавказских народов*. Махачкала: Терек.
Широкова, З. А. 2002. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды. *Этнографическое обозрение*, 4, с. 83—88.
Bakay, K. 1978. *Honfoqlalas-es allamabapitaskori temetok az ipoli menter*. Studia comitatensia, 6. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum.

АКСЬОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
ORCID: 0000-0002-0648-0696, e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.

УДК 904.4/.5(477.52)”637/654”

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ «СТРІЛЬНИКИ» (до археологічної карти Путивльського Посейм’я)

Є. М. Осадчий, О. В. Качура

Поселення було відкрите навесні 2020 р. за повідомленням небайдужих громадян, які виявили на розораній поверхні поля людські рештки, скидані в кучі скарбошукачами. За ініціативи директора КЗ СОР «Історико-культурний заповідник у місті Путивлі» С. В. Тупика автори здійснили обстеження вказаної місцевості.

Багатошарове поселення та ґрунтовий могильник розташовані між селами Стрільники та Котівка Конотопського (колишнього Путивльського) району. Пам’ятка займає три мисоподібні виступи лівого берега р. Клевень та простір між ними (рис. 1).

Під час візуального обстеження на поверхні були виявлені артефакти, які відносилися до епохи бронзи, раннього залізного віку та розвинутого середньовіччя. Концентрація знахідок нерівномірна. Ліпний посуд зустрічався по всій площі поселення та, навіть, на заболочених ділянках заплави. Гончарний тяжів до мисоподібних виступів, хоча окремі знахідки зустрічалися і між ними, що обумовлено багаторічною оранкою.

Доба бронзи представлена поодинокими фрагментами ліпного посуду, які, ймовірно, належать до мар’янівської культури. До скіфської лісостепової культури можна віднести мініатюрне грузило та кілька фрагментів стінок ліпного посуду. Ці знахідки виявлені переважно на низькому схилі мису у західній частині поселення.

Наступний хронологічний період представлений знахідками пізньоримського періоду — фрагментами ліпного та гончарного посуду. Ліпний посуд з шерехатою поверхнею, у тісті є домішки шамоту. Кілька фрагментів мають сліди повторного обпалення. Гончар-

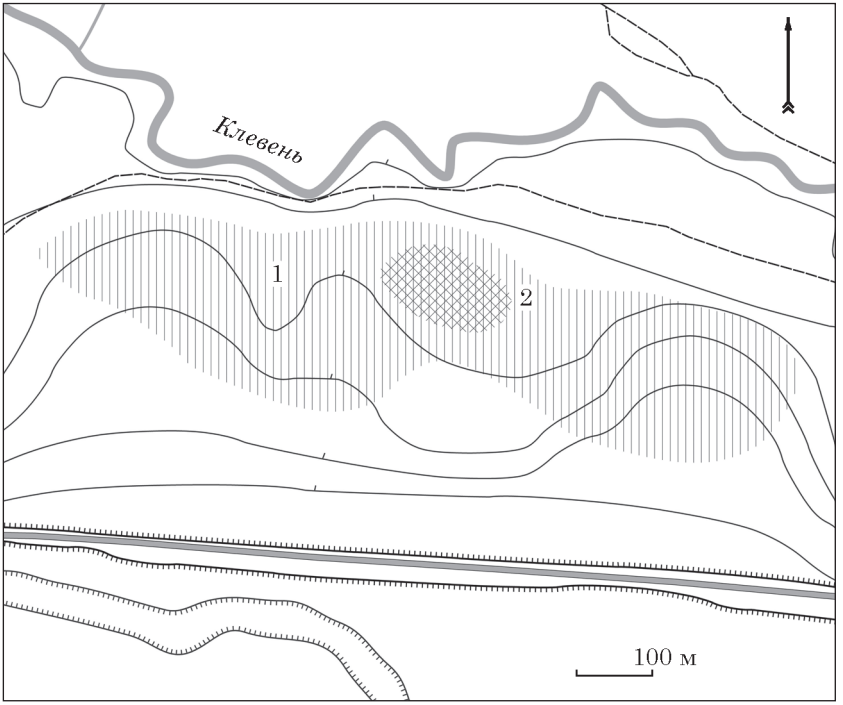

Рис. 1. План поселення та могильника поблизу с. Стрільники: 1 — поселення; 2 — могильник

на кераміка — переважно стінки горщиків з домішками дрібного піску належать до черняхівської культури. Цей культурний шар пов'язаний з існуванням поселення київської культури (рис. 2).

Найчисленнішою є колекція знахідок доби розвинутого середньовіччя. До неї входять фрагменти гончарного давньоруського посуду XII — першої третини XIII ст. та окремі знахідки. Кераміка має темно-сірий та світло-коричневий колір з лінійним та хвилястим орнаментом. Серед індивідуальних знахідок слід відмітити калачеподібне кресало. До цього ж періоду може відноситися і фрагмент леза сокири.

Золотоординський період представлений кількома фрагментами масивних гончарних вінчиків, які зустрінуті серед масиву давньоруських знахідок та двома фрагментами стінок литих чавунних казанів (рис. 3).

На базі Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми, проведено дослідження елементного складу зразків: двох фрагментів чавунних казанів та уламку леза сокири з поселення. Дослідження проведені методом рентген-флуоресцентного аналізу з використан-

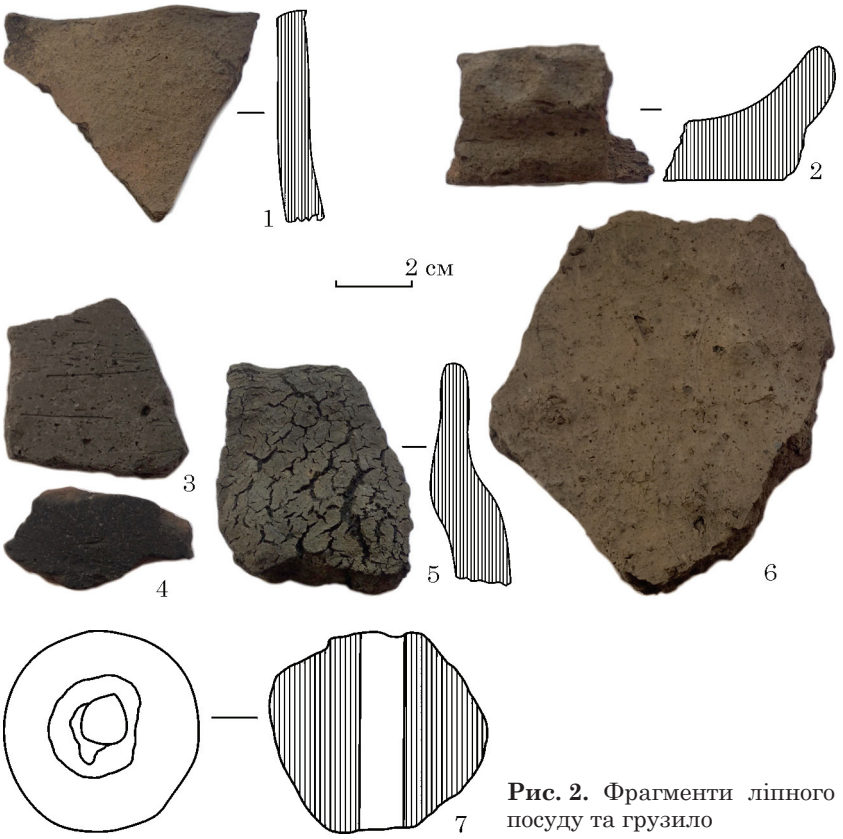

Рис. 2. Фрагменти ліпного посуду та грузило

ням портативного рентгенівського спектрометра ProSpector 3. Межа виявлення елементів з використанням цього методу — 0,01 %. Прилад може знаходити елементи в діапазоні від натрію до плутонію. Дослідження проведені в режимі «Руда оксиди». Вміст фосфору у зразках перевищує 1 %, що свідчить про додавання в руду фосфату заліза для покращення якості металу (таблиця). Відсутність сірки в обох зразках є свідченням того, що паливом для металургійного горну було деревне вугілля. Високий процент заліза у зразках і практична відсутність неметалічних домішок вказують на високу якість залізної руди. За результатами аналізу, згадані зразки належать до східноєвропейського чавуну, а час їх виготовлення — друга половина XIII — XIV ст. (Рязанов 2009, с. 159, 161).

Ґрунтовий могильник знаходиться у північній частині поселення і за знахідками людських решток локалізується у пониженій частині берегового схилу, його висота над рівнем заплави становить 2 м. На поверхні зафіксовані фрагменти людських кістяків, порушених оран-

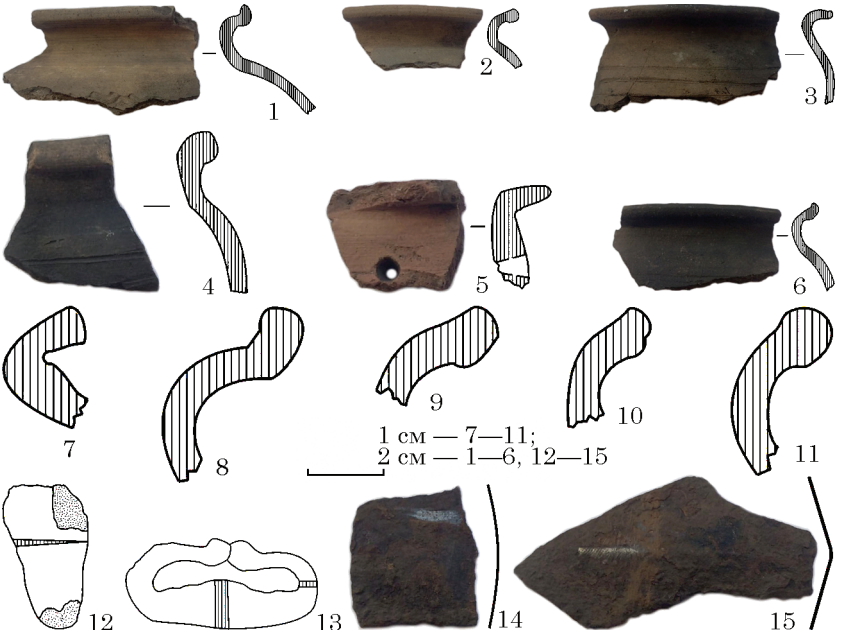

Рис. 3. Фрагменти гончарного посуду XII—XIII ст. та індивідуальні знахідки: 1—11 — глина; 12, 13 — сталь; 14, 15 — чавун

Елементний склад стінок чавунних казанів та леза сокири методом рентген флуоресцентного аналізу, %

Предмет	Хімічний елемент										
	Al	Si	P	S	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Cu	As
Казан 1	0,40	6,57	2,35	0,00	0,53	0,05	0,00	0,17	85,28	0,06	0,01
Казан 2	0,00	6,23	1,84	0,00	0,00	0,00	0,02	0,09	91,79	0,00	0,03
Сокира	4,31	28,54	0,00	0,18	0,43	0,00	0,00	0,06	66,37	0,06	0,05

кою та діяльністю шукачів з металодетекторами. Для аналізу було взято кілька фрагментів черепа. Антропологічний аналіз здійснив науковий співробітник КЗ «Центр охорони та дослідження пам'яток археології», м. Полтава к. м. н. А. В. Артем'єв. За результатами антропологічного аналізу, кістки належали жінці поважного віку (50—55 років). Зуби, збережені на рештках щелеп, були уражені глибоким карієсом, який, на думку експерта, з'явився на території лівого берега Дніпра у XVII ст. Поряд з кістяками виявлено невеликі, до 0,2 м в діаметрі, скупчення вуглин та кальцинованих кісток. Це мо-

жуть бути рештки поховань за обрядом кремації. Слід відмітити, що окремі фрагменти ліпного посуду пізньоримського часу мають сліди вторинного перепалювання. Незначна глибина залягання кістяків також може свідчити про належність частини з них до могильника ранішого часу (дослідження авторів 2021 р.).

Останній етап заселення припадає на XVI—XX ст. У той час на території поселення існував невеликий хутір. Він розташовувався у південній частині поселення. Саме там знаходяться переважна більшість кераміки того часу та шматки битої цегли.

Насамкінець можна зробити попередні висновки. Багатошарова пам'ятка між селами Стрільники та Котівка має кілька періодів свого існування. Знахідки мар'янівської та скіфської лісостепової культур, знайдені на схилі мису у західній частині поселення, є рештками нетривалих поселень. У пізньоримський час тут проживали носії київської культури, яким також може належати і ґрунтовий могильник за обрядом кремації.

У XII ст. на берегах Клевені з'являється поселення, що складалося з трьох або більше садиб, розташованих на мисах її лівого берега. Воно входило до складу Путивльського удільного князівства, навколо якого у цей час виникає значна кількість городищ та селищ. Поселення пережило монгольський погром 1239/1240 рр., а знахідки стінок казанів свідчать про продовження життя та торгові відносини з населенням Поволжя.

У XV—XVI ст. на території поселення життя припиняється і його відновлення пов'язане з освоєнням путивлянами найближчої території навколо міста. Село Стрільники засноване одним з представників знатної родини Стрельникових, згадки про яких є у документах кінця XVI ст. (Анпилогов 1967, с. 134—136, 145—147). Великі помістя, які належали знатним боярським та посадським родинам з Путивля наприкінці XVI ст. та після Смутного часу почали ділити між новоприбулими служилими людьми, що обумовило появу значної кількості невеликих поселень (усадищ).

ЛІТЕРАТУРА

Анпилогов, Г. Н. 1967. *Новые документы о России конца XVI — начала XVII вв*. Москва: МГУ.

Рязанов, С. В. 2008. Чугунолитейное ремесло в Золотой Орде. *Известия Алтайского государственного университета*, 4—2 (60), с. 159—168.

КАЧУРА Олена Володимирівна, старший науковий співробітник, Історико-культурний заповідник у м. Путивль, Україна.
ORCID: 0000-0003-3693-6946, e-mail: lenaplaksina@ukr.net.

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інституту прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.
ORCID: 0000-0002-9143-110X, e-mail: osadchij.75@gmail.com.

УДК [902.2:351.853:355.012](0)

СТАН ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ. МЕХАНІЗМИ ЇХ ЗАХИСТУ

К. О. Лахмотов

Питання захисту об'єктів культурної спадщини на території України постали ще у 2014 р. з початком збройної агресії Росії на сході нашої держави. У період з 2014 по 2022 рр. уряд неодноразово піднімав питання щодо фіксації правопорушень, які завдає країна — агресор у ході прямих бойових дій та на окупованих територіях. Однак у зв'язку з повномасштабним вторгненням на територію України військ РФ 24 лютого 2022 р. та порушенням ними низки принципів ведення війни, актуальною постала проблема використання різних міжнародних механізмів захисту культурної спадщини та негайного притягнення агресора до відповідальності.

Виходячи з вищеозначеного, метою публікації є висвітлення порушень Росією норм міжнародного законодавства у сфері охорони об'єктів культурної спадщини; аналіз нанесених збитків арміею агресора культурним цінностям України; розгляд можливого застосування міжнародних механізмів для захисту спадщини на території України.

Вперше на міжнародному рівні комплексне визначення терміну культурна спадщина було надано Гаазькою конвенцією 1954 р. Зокрема, ст. 1 документу зазначає, що до категорії культурних цінностей належать: a) рухомі або нерухомі цінності, які мають важливе значення для культурної спадщини народу; b) будівлі, принциповим і застосовуваним на практиці призначенням яких є зберігання або виставляння культурних рухомих цінностей; c) центри, які охоплюють значну кількість культурних цінностей.

У свою чергу український законодавець, беручи до уваги міжнародні стандарти, у ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» визначив, що культурною спадщиною є сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

Розглядаючи питання порушення міжнародних норм у сфері захисту об'єктів культурної спадщини, необхідно виокремити два основних аспекти, що логічно виходять із конструкції ст. 5 Гаазької конвенції 1954 р.

Перша площина яку ми розглянемо пов'язана з абз. 1 ст. 5 вищезазначеної Конвенції. Диспозиція статті вказує, Високі Договірні Сторони, що повністю або частково окуповують територію

іншої Високої Договірної Сторони, повинні, по можливості, підтримувати зусилля компетентних органів національної влади на окупованій території, щоб забезпечити охорону та збереження її культурних цінностей. Одним з прикладів такого порушення може слугувати факт зруйнування військами РФ історико-краєзнавчого музею в смт Іванків на Київщині 27 лютого 2022 р., де містились картини відомої української художниці Марії Примаченко. «Однією з непоправних втрат є знищення агресором у ці пекельні для нашої країни дні Іванківського історико-краєзнавчого музею, де серед великої кількості експонатів та експозицій гордістю і прикрасою були роботи видатної української художниці Марії Примаченко», — так прокоментувала подію директорка Вишгородського історико-культурного музею Влада Литовченко (Під час атаки… 2022).

Друга площина базується на юридичному змісті абз. 2 ст. 5 Гаазької конвенції 1954 р., де зазначається, якщо необхідно термінове втручання для збереження культурних цінностей, розташованих на окупованій території та пошкоджених у ході військових операцій, і якщо компетентна національна влада не може це забезпечити, держава, що окупує, приймає, наскільки це можливо, самі необхідні заходи щодо охорони цих цінностей у тісній співпраці із зазначеною владою. Для підтвердження порушення норм цієї статті Росією, зазначимо, що з моменту незаконної анексії Криму 2014 р. на півострові ведуться археологічні розкопки під загальним керівництвом Інституту археології Російської академії наук. Так, у 2021 р. вкотре розпочала польовий сезон Східнокримська археологічна експедиція під керівництвом Олександра Масленнікова. На офіційному сайті наукової установи країни-агресора не вказується, що наукові роботи мають рятувальний характер, натомість є примітка: «*Розкопки на території поселення «Полянка» мають тривалий характер, а сама пам'ятка має характер найбільш вивченої в Північному Причорномор'ї*» (Восточно-Крымская… 2021). Офіційно подана інформація науковими співробітниками РФ чітко вказує на порушення норм Гаазької конвенції, адже проведені археологічні розкопки в Криму не мають рятувального характеру.

На ігноруванні норм міжнародного права з боку Росії також акцентував увагу голова Спілки археологів України Яків Гершкович. За його словами: «*Росіяни не можуть ввезти в інші країни виставки, якщо в них включені нові кримські знахідки. В іноземній науковій пресі не публікуються російські статті про нові кримські артефакти і дослідження. А ті російські археологи, які ігнорують статус Криму як окупованої території і проводять там роботу, самі себе поставили під удар*» (Російське… 2021).

Наведені вище приклади щодо об'єктів культурної спадщини не є поодинокими, і лише вказують на те, що після початку широкомасштабного вторгнення армії РФ на територію України 24 лютого 2022 р. дані порушення почали лише збільшуватись в арифметичній прогресії. Таким чином, країну-агресора необхідно зупиняти застосовуючи міжнародні механізму впливу, адже руйнування об'єктів культурної спадщини є знищенням генетичного коду нації.

Одним з ключів до вирішення цього питання є звернення до Міжнародного кримінального суду. Україна визнала юрисдикцію цього правового інституту від початку агресії Росії. Притягнення до кримінальної відповідальності керівництва РФ та командування ЗС РФ на підставі ст. 8.2.b.ii Римського статуту передбачає покарання за умисні дії щодо нападу на цивільні об'єкти, тобто на об'єкти, які не є військовими цілями (Андреюк, Бусол, Коваль 2019, с. 14). Так, починаючи з 24 лютого 2022 р., руйнувань зазнали музей Григорія Сковороди у селі Сковородинівка на Харківщині, Художній музей імені Архіпа Куїнджі у Маріуполі та інші об'єкти, які перебувають під охороною держави (Названо кількість… 2022).

Наступним елементом міжнародного механізму у даній системі є Комітет із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту за Протоколом II до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. Україна є однією із сторін підписання Протоколу, згоду на обов'язковість виконання якого надав парламент у 2020 році.

Порядок створення Комітету визначається ст. 24 Протоколу II до Гаазької конвенції 1954 р. До повноважень Комітету ст. 27 Протоколу II віднесено: ведення Списку культурних цінностей під посиленим захистом, спостереження та контроль за виконанням Протоколу II, розгляд питань щодо надання міжнародної допомоги, використання коштів Фонду для захисту культурних цінностей.

Фонд для захисту культурних цінностей має використовуватися Комітетом для реалізації термінових завдань захисту культурних цінностей і в мирний час, і під час збройного конфлікту. Засоби Фонду можуть бути використані для проведення заходів охорони (тобто заходів, що вживаються Договірними сторонами в мирний час), а також для фінансування надзвичайних, тимчасових та інших заходів, що вживаються сторонами в період збройного конфлікту, або негайного повернення культурних цінностей після завершення збройного конфлікту (Андреюк, Бусол, Коваль 2019, с. 12).

Отже, порушення норм міжнародного та національного українського права розпочалися ще у 2014 р. та продовжуються

донині. Єдиним дієвим способом захисту культурної спадщини є фіксування руйнувань та зневажливого ставлення окупанта до нашої спадщини, та подання доказів до міжнародних організацій та установ, які в свою чергу мають розглянути звернення України та прийняти необхідні міри.

ЛІТЕРАТУРА

Андреюк, Є. С., Бусол, К. І., Коваль, Д. О. 2019. *Міжнародні механізми захисту культурних цінностей на окупованих територіях*. Київ.

Официальный сайт Института археологии Российской академии наук. 2021. Восточно-Крымская экспедиция. (online). Режим доступу: https://www.archaeolog.ru/ru/expeditions/expeditions-2021/vostochno-krymskaya-ekspeditsiya-2021 (Дата звернення: 07.07.2022).

Слово і Діло. 2022. Названо кількість зруйнованих музеїв та пам'ятників в Україні через війну (online). Режим доступу: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/15/novyna/suspilstvo/nazvano-kilkist-zrujnovanyx-muzeyiv-tapamyatnykiv-ukrayini-cherez-vijnu (Дата звернення: 07.07.2022).

Qirim. News. 2021. Російське «археологічне мародерство» в Криму: що відбувається і як зупинити (online). Режим доступу: https://qirim.news/po-polochkam-uk/rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvayetsya-i-yak-zupynyty/ (Дата звернення: 07.07.2022).

Zaxid.net. 2022. Під час атаки росіян під Києвом згорів музей з роботами Марії Примаченко (online). Режим доступу: https://zaxid.net/rosiyski_viyska_spalili_na_kiyivshhini_muzey_z_robotami_mariyi_priymachenko_n1537096 (Дата звернення: 07.07.2022).

ЛАХМОТОВ Костянтин Олексійович, студент 4 курсу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-4047-4556, e-mail: klakhmotov@gmail.com.

ЗМІСТ

Вступне слово (*С. В. Тупик*) **3**

MEMORY

Скорий, С. А. Володимир Білозор — науковець та особистість (до 70-річчя з дня народження) **5**

Кузьміщев, О. Г. Педагогічна діяльність Володимира Павловича Білозора **9**

Тарасенко, М. О. Володимир Павлович Білозор: вчитель, колега та друг **13**

АЗІЙСЬКА СКІФІЯ: ВІД ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ДО ПЕРЕДНЬОЇ

Jumabekova, G. C., Bazarbayeva, G. A. The Fore Asian Motif in the Art of Zhetusu Sakas: from the Experience of Analyzing the Cauldron Decorative Design **21**

Скорий, С. А. Передньоазійські походи скіфів і Караванські кургани в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі **29**

Махортих, С. В. Ранньоскіфські наконечники стріл з околиць озера Урмія (Іран) **36**

Полідович, Ю. Б. Підвіска з оленем з фондів Національного музею історії України **41**

ЄВРОПЕЙСЬКА СКІФІЯ: ЕТНОКУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ I тис. до н. е.

Саєнко, В. М. До історії вивчення О. І. Тереножкіним кіммерійського періоду **49**

Клочко, Д. Д. Новий скарб кіммерійського часу з Херсощини **58**

Ржевуська, С. С. Посудиноподібні пряслиця на підгірцівських пам'ятках Київського Подніпров'я **63**

Каравайко, Д. В. Житла мешканців городища Ширяєве (попередні результати досліджень) **66**

Корж, А. А. Укріплення «Малий Городок» Басівського городища: варіант реконструкції **71**

Гречко, Д. С., Фрунт, О. С. Поселення в урочищі Царина Могила — ремісничий осередок Більського городища **76**

Могилов, О. Д., Панченко, К. І. Архаїчний скіфський курган поблизу Мотронинського городища на Черкащині **81**

Скорий, С. А., Зимовець, Р. В. Щодо практики умисного псування предметів на тризні скіфських курганів (за матеріалами Орликової Могили) **84**

Бабенко, Л. І. Есхатологія пекторалі з Товстої Могили **91**

Зимовець, Р. В. Деметра, Кібела, Велика Богиня (про атрибуцію образу на матриці з Передгірного Криму та «етнографічні» риси деяких культових боспорських зображень) **96**

Вертієнко, Г. В. Образ «людини-півня» у скіфському мистецтві . . . **105**

Топал, Д. А. Стела із Бутора та зображення акінаків на скіфській скульптурі **111**

Фіалко, О. Є. Поховання войовниці з пращею з Нижньодніпровського степу **118**

Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М. Гривни з варварських поховань низового Дніпра **123**

НЕ ТІЛЬКИ РАННЄ ЗАЛІЗО...

Аксьонов, В. С. Зубчасті підвіски салтівського населення басейну Сіверського Дінця **129**

Осадчий, Є. М., Качура, О. В. Багатошарове поселення «Стрільники» (до археологічної карти Путивльського Посейм'я) **134**

Лахмотов, К. О. Стан об'єктів культурної спадщини під час військової агресії в Україні. Механізми їх захисту **139**

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
«ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У м. ПУТИВЛІ»

МАТЕРІАЛИ ІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ «ПУТИВЛЬСЬКІ ЧИТАННЯ»

До 70-річчя від дня народження
Володимира Павловича Білозора

Надруковано
в авторській редакції

Рисунки
авторські

Оформлення обкладинки
А. В. Панікарського

Верстка
С. А. Горбаненка

Підписано до друку 15.09.2022. Формат 84 × 108/32. Папір офс.
Гарн. Century Schoolbook. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 8,3. Обл.-вид. арк. 9,7. Тираж 50 прим. Зам. №

Інститут археології Національної академії наук України; 04210,
м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12; *www.iananu.org.ua*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок. 10014, м. Житомир,
вул. М. Бердичівська, 17А; тел.: (0412) 422-106, e-mail: *book_druk@i.ua*.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.